

१०६

४

ग्रन्थनामः

कर्तृनामः

विषयः

अथ

पूर्वमीमांसाभाष्यम् (दशमाध्यायः)

शिवरस्वामी

मीमांसा

Purva Mimasa Bhashyam
Chap. 10

१०६

१०६

४

१०६
९

१०६
८

✓

अथ
मी मांसाभाष्यम्

॥ दशमः सर्गः ॥ रामः ॥

शिवरत्नाभिपुणीतम्

✓
✓

१०६
८

वत्

॥ श्रीगणेशाय नमः ॥ विधेः प्रकरणात्तरेति देशात्सर्वकर्मस्मात् ॥ कुहो ह्यत्रोवाघात्सर्वमि
दानीं च त्रयिष्णुमः ॥ वाचोनामपदे वेदमिति निश्चितं ज्ञानेकारणात्तरेणामियेति कथ्यते ॥ तथा स
न्वयो यत्तद्वेदमिदं वतीति विज्ञाते अपरमपि जवतीति विज्ञाने ॥ तत्रापमर्थः प्रथमं परीक्ष्यते ॥ किं
सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यं ॥ उत किं विद्वाध्यात इति ॥ किं तावत्प्राज्ञे विधेः प्राकृतस्य प्रकरणात्तरे
विकृतौ यतो न वत्पविशेष्टेणातिदेशो ॥ तोयद्वयां प्राकृतं धर्मजातं तत्सर्वं विकृतौ कर्तव्यं यदप्यर्थ
॥ कुतः ॥ वचनेन हीदं सर्वं प्राप्यते ॥ न वचनस्यातिमारेः स्ति प्रापयतः ॥ कथं वचनमिति गोम्यते स
र्वोस्येव वैकृतीषु देशनाशु प्राकृतं धर्मजातं अपेक्ष्यते वाक्यशेषत्वेन ॥ तद्यथैव प्राकृत्यां देशनायाम
नुषज्यते एवैवैकृत्यामपि न कश्चिद्विशेषोऽस्ति ॥ तत्राप्याहुः कृतानां पाको प्राकृतार्थेऽपि वचनप्राप्ता
एषाति कथ्यते एवमवहंत्याद्यप्राकृतार्थमपि सर्वं कर्तव्यमिति ॥ अपि बाधनसंस्कारद्रव्यो निवर्तितुः
महति कल्लुप्राथं ॥ कुत एतत् ॥ अमिधानसंस्कारद्रव्यं हि प्रयोजने सति क्रियद्रव्यं नृप्यं विपुलता दृष्ट्या
तत् ॥ अपि वैति यत्तद्व्यावृत्तिः ॥ नैतदस्ति सर्वं प्राकृतं विकृतौ कर्तव्यमिति क्वचिदमिधानसंस्कारतः ॥

राम
९

नाश्रयोजनमत्पस्मैप्रयोजनापतदाह्वायतेनस्वार्पः नतुवोक्तंलुप्तार्थमपि क्रियतेवचनप्रामाण्याच्चया
दृष्टंलेखुपा केनित्याह। नस्तितुष्टार्थस्पदेशकेवचने। नवेकतैर्कर्मप्राकृतैरापदार्थैः सहैकवाक्यात्
यान्तिनैर्वैविज्यायतेयोगनफलं कुर्यात्कर्णप्राकृतैरंगैरिति। कथेतर्हियथा प्राकृतेनयागेनफलसाधितमनू
ततयेति। कुतएतत्। यागगतोहिद्यापारविशेषस्तेनापेक्षतेनद्यापौरमात्रेयागागतश्चद्यापारः प्राकृ
तेयागप्रयोगवचनेनकल्पितः संगृहीतश्चविधते। सथवापेक्षितुसकांवेदितोनिराकांक्षंशक्रे
त्तिकर्तुमिति। अंगेस्वप्यपेक्षमागेषुनयागतोचिकृतौद्यापारविशेषः कल्पः स्यात्। इतरथातत्क्षणा
स्यात्॥ यथाहंतेनपुष्टातेइतिवचनेनदंडरूपंशब्देनाभिहितेयदितुतेनत्वदितेनप्रयोजनस्यात्तथ
सतेतेनत्वदयितुंएवमिहायोगवर्तयेयागगतोविशेषेनांगेस्वपेक्षमागेषुशब्दाभिहितोभवति। त
क्षणायांनुकल्पते। तत्क्षणायांवशब्दोवाच्येत। अथप्रष्टेमावाधीतियागगतोविशेषेनैवापेक्षेतां
गतेनापेक्षेनततः कथमितीतिकर्तव्यतः विशेषप्रतिवेकृतस्यकर्मणाश्वोदकशब्दे। निवृत्ताकां
क्षंशक्रेत्तुतांगेरपिवाच्येति कर्तव्यतांआकांक्षेतांगममानावप्राकृतयागतिकर्तव्यताउत्सृज्यतप्रा

भा. २
प्र
२

कृतानां वांगानां प्रकरणेऽर्थवतां दुर्लभो वैकृतेन कर्मणा एकपाकाभावात् प्रपाम्पेतुः संप्रवृत्ते दृष्टायी । तस्मादेवम
निसिर्वैषः क्रियते । यथा प्राकृतेन योगेन फलसाध्यते तथैवेतेनापीति किमतोपपद्ये । एतदतो सवति । प्राकृता
संगानियस्यै प्रयोजनाय प्रकृतौ न वेति नास्ति तस्मिन् प्रयोजने विकृतौ बोधितानि सवति । तस्मात्तु प्रकृ
प्रयोजनेन बोधकश्रोदपतीति । तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् । अथ यदुक्तं यथा कृष्णलेखुः तु प्रकृतप्र
योजनापिकोपावचनप्रामाण्यात् क्रियते । एवमस्य दृष्टिः क्रियतेति । तन्न न हि कृष्णलेखुपाकश्रोदकेन प्राप्ते
ति । प्रत्यक्षं हितं वचनेनैव तेष्वप्यतीति न तत्र प्राकृतप्रयोगे । उनेपाकमाह । तत्र वचनप्रामाण्याददृष्टा
र्थः प्राकः । यदि च तत्र प्रत्यक्षवचनेनामविष्यते तेषामप्रत्यक्षशिष्टत्वात् प्राकोऽपि नामविष्यदेतुः । तस्मादनु
पवर्तानं प्राकवदिति । किं न वति प्रयोजने कतरदा वैकृतमुदाह्रियते इति । क्वचित् श्रूयते स्वर्णदत्तं वैर्हितं व
तीति । तत्र प्राकृते द्रव्ये निवर्तते । स्वर्णकृता वेदिर्भवतीति उद्धतनरचननपरिलेखनानि निवर्तते स्वयं येशी
तां शारवाभवतीति असि द्रव्यं निवर्तते मंत्राश्चेतेषु निवर्तते । एवंचा । विषेः प्रकरणात्तरेति देशात् सर्वं राम
स्यात् इति । अस्ति प्राजापत्यश्चरुः प्राजापत्यं चरुं निवर्तते कृष्णलेखुमाधुष्काम इति । तत्रैतद्विशिष्टमुदा २

३१
रागा मंगी कृत्य एतदेव सर्वं विन्यते किं कृष्णलेख्यवहनिः कर्तव्यं तेति विधेः प्रकरणात्तरे च निदेशात्सर्वं क
र्म स्यादिति पूर्वः पक्षः कुत्रेद्योयथा तेषामेव पाक इति अपि वानिधानं संस्कार इत्यमिति सिद्धात्तान कर्त
व्य इति तेषामप्रत्यक्षं शिष्टं वादिरूपं च गानापरिहारः एव वा वैश्वदेवं वरं निर्वयेत् आत्स्यं वा स्तं वहि
षं रुताशम्यपास्पनद्यु हेदिदमहममुं वामुवद्युहामिति यं हि ध्यात्रे आपे नृपद चोचमयेत यच्च
स्पत्राश्विष्येन्न हिष्कवत्तु क्रमायावयेदिति तत्रैशेष्यः किं विष्कुरु रूद्रमत्रावाहयितव्यः उतनेति
विं प्राप्ते विधेः प्रकरणात्तरे च निदेशात्सर्वं कर्म स्यादिति आवाहयितव्यः ननु स्पे कदाचिन्नवाप्तिष्येद
ति न वा चोचम तत्रावाहनं कृतमनर्हं स्यात् न वव वन वत्तादाश्लेषयितव्यं अवमदयितव्यं वा न
ह्यपादेपत्वेनाश्लिष्टमवमदिति वाश्रूयते न वविष्कोरु रूद्रमस्यागो अर्थं कर्म किंतु हि आश्लेषणेनाव
नेन वत्तदितमनेन प्रकारेणाहवनीये प्रतिपाद्यते तथा हि दृष्टमपनयने तस्य प्रयोजनं नवति स्यादि
संवाचनी इतरथा हियागा ददृष्टं कल्पेत् ननु यागा ददृष्टमवमं कल्पनीयं सत्यं कल्पनीयं दृष्टप्रतिपा
दनं तत्तत् अत्रोच्यते लुप्तार्थमपि कर्तव्यं यथा कृष्णलेख्यवरोपाकः अपि वक्रं दावित्तदाश्लिष्येत् अपश्य

भा. २. वमधेततत्रात्ररिते आवाहने वैगुण्यमायधेत. तत्राप्रमाधजिरावाहयितव्या देवतापरिस्पृश्याश्चेत्यते अथ
 प्र. ३. वावमर्दिष्यते नवाहनमगातं तरेष्यते स्वकाले घावाहनेन देवतासूर्यमाणासाधीनवतीति। नखकालोत्तर
 कालेतत्रहि अर्थप्राप्तमर्मत्रकृस्मरणं। अथस्येनोपस्थेस्पतेनवा. वावमर्दिष्यते तदाकृतेष्यावाहनेन किंचि
 तदुष्यति नैवर्मतद्यं पथाराजा अमास्योवा ब्राह्मणोवापरिचरितुं निमंत्रितः आहूते अपरिचर्यमाणो विमानि
 तप्रात्मानं मयमानो अपचरिष्यतीत्याशंस्यते एवं देवतापीतितदेतन्नवमेसिद्धतस्माच्च दोषः अवाहिताया
 मतिज्यमानायां॥ अपिवाग्निधानसंस्कार इत्यमर्थं क्रियेत तादृश्यात्। अपिचेति पद्यादृत्तिः एषोमिधाने
 न संस्कारो निवर्तते। कुतः। अग्निधानसंस्कारो दृष्ट्या स निप्रयोजते क्रियते नान्यथा तत्त्वमिति। यदप्युक्तं
 कदाचित् श्रुतिष्वेतर अवप्रचेतवानत्रावाहनं नात्ररेष्यते इति। नैष दोषः। अत्ररितमेतदनत्ररितेन तुल्यं
 वावाहनस्य कालोत्तरलदाठरुद्रमयागस्य निमित्तमापतिर्ते। आपतिते हि निमित्ते तस्य प्रयोगोऽपि विधिति।
 नखनाशिनष्टमनवमर्दितं वा तत्र प्रतिपादयितव्यं न चारध्वे प्रयोगोऽकृतमुपकारकमवति। तस्माद्विष्णुः राम
 रुद्रमोनाहवायितव्य इति तेषामप्रत्यक्षशिष्टं चादिस्वरूपवर्णनापरिहार उक्तः॥ इति शारंगसंयोगादं ३

ता.र.
प्र.
५

मानद्याहृतो ज्योतिष्टोमिवानप्रथमेन यद्दार्थेन । सततः प्रवृत्ति आसां ज्योतिष्टोमसमाश्रया पितृ
वनपुनरुदासीनो भवति । यतो ह्यहृत्त्रो ज्योतिष्टोमसमाश्रया पितृ । सारं ते गो व प्रवृत्तौ ही क्षणीयादि
ध्वितिः । नुप्यते एवैषामारं जस्तु स्मिन्ननुप्यते आरं क्षणीया पदार्थ आरं स सिध्यति नुप्यते । न च
गभूतस्पही क्षणीया देरत्य आरं भोजानेन त्याह । अतिगानमनं देवयजन जोषणादिव । अथ
मंवा पुरुषस्तु प्रवर्तने आरं प्रथमं व प्रवृत्तौ सो ज्योतिष्टोमार्थमेवा स्यायममः प्रथमः पदा
र्थो ही क्षणीया देर्जात इत्युच्यते तथापि न तस्य आरं क्षणीया प्रकृता पु केति । तस्मादंगभूता पदार्था
हारं क्षणीयानि वर्तन्ते । अपि वही क्षणीयैव ज्योतिष्टोमे आरं भाष्यः सिध्यति । एवं हि श्रूयते । आ
ग्नावैष्णवमेकादशकृपात्वं निर्वपेत् ही क्षणीयमागोऽग्निः सर्वा देवता विस्तर्य जो देवताश्चैव यज्ञं
चारमते अग्निः प्रथमो देवतानां विष्णुः परमो पदाग्नावैष्णवमेकादशकृपात्वं निर्वपेत् देवता राम
श्चैव यज्ञं वो जयतः परिगृह्या वरुं धइति ॥ अध्याप्य चान्यसं पुक्तात्सर्वारं भा निवर्तितानि गत्वात् ॥ ४

अस्ति राजसूयः राजसूयेन स्वाराज्यकामो यजेतेति । तत्रेष्टिषु सोमद्विहोमाः प्रथमममृताः । ऐष्टिके
व्यतुमत्यादिषु संशयः । किं आरंभणीया कर्तव्यानेति । किं प्राश्नं कर्तव्यं विधेः प्रकरणात्तरेति देशात्स
र्वकर्म स्यादिति । एवं प्राश्ने ब्रूमः । प्रधानाच्चापस्प्रधानं मेधुक्कान्निवर्त्तितुमर्हति । कुतः सर्वारंभा
र्थे न तत्र ज्योतिष्टोमः समाम्नायते । अग्निष्टोमं प्रथममाहरतीति । स प्राकृतानां प्रधानानामेकैकस्य
तं वेणुसमाम्नातो भवितुमर्हति । एकैकस्य ह्यत्र प्रधानस्य तत्रेणुसाधारणां प्रकरणात् । तेनानुमत्यादी
नामारंभार्थे सिद्धे नारंभणीया भवितुमर्हतीति । तस्यानुस्यात्प्रयाजं वत् । अस्यारंभणीया इष्टिः ।
आग्नावैष्णवमेकादशकपालं निर्वपेत् दर्शपूर्णमासावारं समाणाः सरस्वत्यै वरुणाय सरस्वते द्वादश
कपालं अग्नये पतिने ॥ द्वादशकपालं यः कामयेत स गणनादः स्यामिति । नित्यं वदेत् केन गिनं मामनेति । त
त्रैवार्थः सांशयिकः किं आरंभणीया यामारंभणीया कर्तव्या उत नेति । किं प्राश्नं तस्यानुस्यात्प्रया
जं वत् । संशयनिवृत्त्यर्थं सूच्यते । न खलु संशयोस्ति आरंभणीया भवितव्या । अत्रोच्यते सर्वस्वे
वानवस्थासु सामर्थ्यं नद्यैर्विस्था भविष्यति । न वांगभूतत्वात् । न वेति यक्षः प्रतिषिध्यते न स्याद्वा ।

श. २.
प्र.
५

रंजणीयायामारंजणीयेति कुतः। अंगभूता हि सादृश्यपूर्णा मासयोगांशुतस्पवप्रधाना रंजणीवसिद्धिरित्य-
क्तं। आरंजणीयाप्रवृत्तेन दृष्टपूर्णा मासौ कर्तव्यौ चतः प्रकृतिवद्वारंजणीयाप्यारंजणीयाप्रवृत्तेन कर्तव्ये-
ति। तस्मात्किंलारंजणीयायामारंजणीयास्यात्। तच्च नैवं अकृत्वाप्यप्यामारंजणीयायामारंजणीया कुरु-
त्वारंजणीयाप्रवृत्तएव कुरोतीति गम्यते। तस्मान्नारंजणीयायामारंजणीयास्यात्। अपि कजलबुद्धे-
वदध्यवस्थारंजणीयायां वाकेन गम्यमाना सामर्थ्येन बाधेत। अस्मत्पक्षे मीद्यवस्थान बाधः तस्मान्नारं-
जणीयायामारंजणीयेति। एकवाक्यत्वाच्च। इत्युपपत्त्या एवमेवेति। कुत एकेहीदं वाक्यं पद्वारंजणीयां विद-
धाति तदा नासौ दृश्यपूर्णमासयोर्विहिता। तां अविहितामिव दृश्यपूर्णमासयोर्विदधात्। विहितामि-
व वारंजणीयायामिति दिशेत्। नैतत्कर्तुं मत्तं प्रवृत्तिमकुरुदुश्चरितं। तस्मादप्यारंजणीयायामारंजणीया-
नास्ति। कर्मवद्व्यसंयोगार्थमर्थाभावाच्चैव तदा दृश्यश्रुतिसेयोगात्। तस्मिन्नेव ज्योतिषो मे पशु-
रग्नीषोमीयो योहीदितोपदग्नीषोमीये पशुमालजत इति। तत्रेदमाम्नायते। पूषमं च यता होतव्यं न।
हिहीदितस्पाग्नेो जुहोति आज्यं चारणि वा द्वाप पूषस्यात्तिष्ठे अग्निं मथित्वा पूषा जुहोति जुहोतीति। साध-

राम
५

स्वेऽभूयतेऽवलेवालीपूपोऽभवतातितत्रैषोऽर्थः सांशयिकः किं साध्यस्त्रेऽवलेवाल्यापूपाहुतिः कर्तव्या
नेति। किं प्राज्ञैः कर्तव्याविधेः प्रकरणात्तरतिदेशात्सर्वकर्मस्यादिति एवं प्राप्तेऽर्थः। कर्मवैतन्य
द्यसंयोगाद्यपूपवसादितिः संस्कारैः न विध्यतीति क्रियते। पूपं प्राप्नुमेष्यत एतद्व्यपते तेनास्य
संस्कारस्य अतिसंयोगेन पूपार्थता। अथ शब्देऽस्यापुनश्चिच्छसमायेवर्तते न वा त्रपूपेन प्रयोक्तुं
अपूपे हि रक्तेवाल्यापुणर्वद्यते तस्मात्त्रपूपकरणाद्यपूपः हत्यादयः संस्कारा अर्थलोपात्रि
वर्तते वर्तितुमर्हतीति तस्मात्त्रास्त्रिखलेवाल्यापूपाहुतिरिति। स्त्रीणोऽनुदेशमानुतादनिवृत्तिः प्र
तीयेत। तस्मिन्नेवाग्रीधोमीयेपशोऽभूयते स्त्रीणो स्त्रीरावाहुतिं जुहोतीति। ततः साध्यस्त्रेऽप्यमर्थः सां
शयिकोऽभवति किं साध्यस्त्रे स्त्रीरावाहुतिः कर्तव्यानेति तर एतत्तावत्तः परित्यज्य। किमारादुपकारकं
कर्म स्त्रीरावाहुतिरुत पूपसंस्कार इति। यद्यारादुपकारकं कर्म न दाकृत्तव्या अथ पूपसंस्कारोऽपि
न कर्तव्य इति। कथमारादुपकारकं कर्म स्यात्। कथं वा पूपसंस्कार इति यद्येवमपि संवेद्यः क्रियते पूपमद्य
प्यप्यारावाहुतिः कर्तव्येति ततो पूपसंस्कारः अथ पूपमद्यप्यतेति प्रकृतेन संबध्यते ततः तारादुप

सा. ८ कारकं, मेति किं तावत्प्राची आरादुपकारकं कर्मति एतद्विज्ञातं कर्मणी प्रयोजनं नूतीहितं च द्यार्थमिति अपि
 तनिवृत्तप्रयोजनेन स्कारानां सर्वेषां मानाहुतिः किमिव पूष्यं पकरिष्यति। सर्वदेहि क्रियमाणां सर्वेषु पुष्य
 नुमीयावृत्तौ हि पूषा स्काराः अपि वृत्तमेकादशिन्या पूषाहुतिर्ते विष्यति यच्चारदुपकारकं कर्म स्यात्तथा हि
 नाश्रुताभ्यासः कृत्यपिष्यते। अपि च अविशिष्टेन वाक्येन स्काराणां स्कारावाहुतिः श्रूयते सा च प्रकरणेन पूष्यं
 न स्काराविशेषकल्पेत। तस्माद्वारादुपकारकं कर्म स्कारावाहुतिः। सा च स्क्रवकृत्तया चोदकात्तु ग्रहायेति एवं
 प्राप्तेर्वप्राप्तेर्ब्रूमः॥ अपिवाथेषभूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयते। अपि वेति पक्षश्चाहतिः॥ पूषसंस्कारः प्रतीय
 तकुतः प्रकरणाविशेषात् पूषमकेष्यतः स्कारावाहुतिर्विधीयत इति गम्यते। यो हि मन्यते अविशिष्टेन वाक्येन
 स्कारादेशमात्रे विधीयत इति फलतस्तत्कल्पनीयं भवति। योपि मन्यते प्रकरणाद्वारादुपकारकमग्निबोमीपस्य तत्र
 तीति तस्यपि प्रकरणासामान्ये प्रकरणाविशेषेणावाधेत कर्मशेषभूतश्च पूषः प्रयोजनवत्त्वात् तेन सर्वेषां मानाहु
 स्कार्या आरादुपकारिका सती कल्पप्रयोजना स्यात्। अतः प्रसिद्धिर्न्यायेन वाधेत। यथा अश्वकर्ण इति॥ नि
 र्वृत्तप्रयोजने वापि स्काराणां पूषा नृद्यावृत्तवपूषीयो असाविति कृत्वा तत्र क्रियमाणा पूषाहुतिः पूषसंस्कारा कृतं राम
 भवतीति तदा जश्ने क्रियते यथा शिरसा धारितायाः स्वजः शिरसा वतारितायाः देवदेवीयोऽसौ विति कृत्वा सुवि

६

देशनिधानादिः संस्कारपथितद्योतवति एवंच्छा रावाहुतिरपि एकादशिन्यां वा त्रिकरेषां विदितत्वात् तत्रैव पुन
हृतिर्न विष्यते वतस्मात् संस्कारपक्षे एव ज्ञायात् ॥ ममाख्यानैव तद्वत् ॥ ५५ ॥ एवाहुतिः शक्तिवसमाख्यानैश्च
राध्रधानाया इवाहुतेर्भवतीति ॥ कथं ॥ यद्भीसमासेत ये कर्मणि यद्भी ॥ इति ततमेव कर्म सन्नीसमासेन दोषा
येन इति कृतानादर्थे द्योतवति ॥ मैत्रवर्गोऽतद्वत् ॥ इत्यप्युपश्रामः संस्कारकर्मैति ॥ अतो मैत्रवर्गोऽपि तद्वत्
भवति ॥ अतस्त्वेदेव वनस्पतेयतवत् शोविरो हेति ॥ यस्त्वेमया च ॥ सोत आब्रुवता बहुप्रकारो विरो हेति पूषमि
वा द्रियमाणो मैत्रवर्गोऽतवति तस्मादपि संस्कारकर्मस्वलेवात्म्येन कर्तव्यमिति ॥ अथाजैवतन्नापत्वात् ॥ इति पूर्णमासयोरा
म्नापत उत्तमः प्रजाजः स्वाहाकारं यजतीति ॥ तत्र सीशयः उत्तमः प्रयाज आरादुपकारकं कर्म उत संस्कारकर्मैति ॥ तत एतन्ना
वसरीक्षते किमाजमागादिषु या देवता यष्ट्या स्त्रा एवान्न देवता उत अस्यास्त्रा सो देवता भ्य इति ॥ कथमन्या देवताः कथं
वा प्रकृताः स्फुरिति ॥ यदि स्वाहाकारं यजतीति देवता विधाने ततो न्याः प्रकृता भ्यो देवताः अथ ये यजामहे स्वाहाग्निमिति नि
जदेन मां त्रवर्गिणो देवता विधिस्ततः प्रकृता देवता इति ॥ किं प्राप्तिं आरादुपकारकं कर्मैति ॥ तदेतद्वर्णते अस्या देवताः
स्वाहाकारं यजतीति अनेन विधीयते एवैव वनप्राप्ता न विध्यति ॥ इतरथा मां त्रवर्गिणी कृत्य पितृया जवेत् ॥ न च न्याशा
दिष्वेवैर्न शक्यते वदितुं तत्रार्थे यजामहे स्वाहाग्निमिति मैत्रवर्गोऽपि विप्रतिषिध्यते ॥ अत्रोच्यते ॥ नैतद्विप्रतिषिद्धं ॥

भा. २. अनेन प्रथमः अक्षरं बतिवाचकः। तद्यथा मातेति मातरमपि वदति मातारमपि। माता च परमं देवतं समावपुत्रेच्छिते
 ३. तत्पुत्रं ध्यामानो जननीवचनो वगम्यते। माता समः स्ति प्रप्रेति एतिरप्यनुवध्यमानो ध्यान्मस्य मातुर्वाचकः। एवमत्रा
 ७. प्याग्रादयः स्वाहाकारदेवता क्रियागे प्रपुज्यमानास्त्रिधा विनोवागम्यन्। तथा सति प्रज्ञाते यागस्य कार्यमनु गृहीत
 मारादुपक्रिया तस्मादारादुपकारं क्रमं उत्तमः प्रयाज इति एवे प्राज्ञे प्रमः। प्रयाजे वतन्नाय त्वान्। उक्तं मध्वस्तोत्रे
 एवास्तिः संस्कारक्रमेति इहापि कश्चेनाच्चादि श्यते। उत्तमः प्रयाजः संस्कारक्रमेति। तत्र एतन्नाचद्वर्णयन्त्रिया त्राज
 भागादिषु देवतापुष्ट्यास्त्रा एवेह देवता इति कुतः। स्वाहाकारस्य देवतासंयोगात्तायात्र तद्वितेन वता संयोगो विज्ञाप
 नेव तु यत्नेन वानवे हतं द्वितीयां वतुर्था। अतो ना देवता विधिः। याग सामानाधिकरण्यं वद्वितीययागम्यते। तस्माच्चागव
 नः स्वाहाकारशब्दोपस्थासमिदादय इति। आह पदि द्वितीययासंयोगात्तयागवचने मयसे। आरादुपकारकस्त्रिहियाग
 ईषिततमेति द्वितीया विभक्तिर्भवतीति। अत्रोच्यते। एवमेव प्राज्ञे वदामः। तन्नाय त्वदिति। स एव न्यायः इह पः स्त्रा
 एवाहुतोऽपि वाच्ये वभूतत्वात्तत्संस्कारः प्रतीयतेति। शेषभूताश्चाज्यभागादिष्वग्रादयः। तदर्थोपागः स नु प्रयोजनवा
 न्न भवति। इतरस्मिन्पक्षे यागेतिः प्रयोजनः स्यात्तदर्थं देवताभिधानमपि निप्रयोजनं स्यात्। सत्यो व देवतासं राम
 स्कारश्च कायां यागप्रयोजनं कल्पयितुं न शक्नोते तथा ग्राहीनी संभवति स्वार्थः। इहा स्वाहाकारवचनं नान्यथा रक्त

३१
 ३
 व्यपितुः। तस्माद्देवतासंस्कारार्थमुत्तमः प्रयाजो देवतास्मरणसंस्कारः द्वारं वा दध्मपितस्माद्यागं ब्रूवतीति। त्रिंशद्
 शोनाश्चातिंगमप्यसिन्नेर्यप्रवति किंलिङ्गो संप्रतिपन्नदेवताकम्पातुमी स्पेष्टमप्रयाजस्य निगदो दृश्यते। स्वाहा
 विंश्चाहासोमस्वाहासरस्वतीस्वाहा पूषणा मिते वेलक्षणाकः स देवतासंस्कारपक्षेऽवकल्पते इतरस्मिन्नदृष्टाय
 स्यात्तस्मादपि देवतासंस्कारउत्तमः प्रयाजः स्यात्। प्रयोजनविप्रतिपन्नदेवताप्रेषु सौम्यादि कर्मसु प्राकृतानि
 देवतापदानि न निवर्तन्ते पूर्वपक्षे सिद्धा ते तु निवर्तन्ते। तथाऽऽभागाग्निरपीति वेत्तुः। दृश्यं पूर्णमासोऽसौ दृश्य
 पूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेतेति। तत्रेह भाष्यते आऽऽभागाग्नौ यजतीति। इदं वा परेऽप्युच्यते तौ होवतुः किं
 जावयोऽस्ततः स्यादिति। यस्यैकस्यैवि देवताये हविर्निर्वपेत्तद्वापुः स्याद्वाऽप्युच्यते यजन्ति तस्माद्यस्यैक
 स्मे वि देवताये हविर्निर्वपन्ति तेषु स्याद्वाऽप्युच्यते जावयोऽस्ततः स्यादिति। तत्रेह तत्सं
 दिष्टं। यदाऽऽभागाग्नौ ग्रीषोमा विज्येते किं तत्र यागो देवतासंस्कारार्थ उत राहुपकारक इति किं प्राप्नुयुः। इति चे
 त्सं देहं पश्य सितथाऽऽभागाग्निरपि स्यात्। यथोत्तमः प्रयाजः अपि वा येष भूतत्वात् तत्संस्कारः प्रतीयतेति।
 द्युपदेशाद्देवतात्तरं। न वै तदस्ति देवतासंस्कार आऽऽभागाग्नौ रिति। किं तर्ह्यराहुपक्रिया। कुतो। द्युपदेशाद्देव

श्री. २
७
८

३
प्राग्वतस्य धानागतेर्देवतात्तरमिजत इति कोसौद्यपदेष्टः। अग्निमग्न आवहसोमनावह अग्निमावहेति कथमस्मिन्नावा
हने एतावत्पञ्च देवता इज्जेरन्निति एवमावाहनेन देवता स्वध्यामोहार्थं परिगणपमाना मुद्घिरिष्यन्ते न परिगणानेकृते
तरेव कल्पते इतरथा हि सरव्या वृद्धाद्या मुद्घेतराणानेवोत्तयोरपि पक्षस्तुत्यं। अपि वस्तुतस्तु च सोमस्य वधानात्र गणने
क्रमो वाप्येत। अपि वा सकृद्वनशब्देनालुबध्यमानमप्यपि वद्यप्रदिशति यथा ब्राह्मण आगतो वृक्षस्तत्र आगतो
ब्राह्मण आगत इति द्वयोरिव ब्राह्मणो यो भवति गणानावाहः एवमिहापि द्वयोरिव गणार्भवति वाहः। स एष च पदेषो
भवति त्तिगो। प्राप्तिस्तु वक्तव्या सोऽयते॥ समत्वाच्च। इयं प्राप्तिः समो व देवतयागः। देवतापि प्रुता प्रधानया
गोपि वाक्सात्तरे आजा भागो यजतीति। तदिहोत्तयोः पागदेवतयोः प्रयो जानधतोर्देवताया यागायताभ्याम्प्राज्ञा
ते ह्यारादुपकारकत्वे यागस्येति। न देवतो विना यागो भवति। तेन स देवतामाकांक्षति न तु प्रधानदेवतायागात्तरमा
कांक्षति न तु प्रधानदेवतायागात्तरमाकांक्षति। पञ्चयेनाकांक्षतो तत्र दृश्यं भवति। तस्मादेवतायागाया। अपि वा
दुपकारैः कर्मभिः साम्यं भवति कथं। श्रीसृवा एतो यज्ञस्य यद्वा चारौ वस्तु सीया एतो यद्वा उभा गेयत प्रयाजा इज्जे
वमेवा एतच्च ज्ञस्य क्रियते वर्म यज्ञमानस्य चात्तद्यस्याभिभूत्या इति॥ पश्चावपीति वेत्त॥ अस्ति सोति होमे पशु

[illegible]

॥ ८ ॥

मन्त्रः पुरोडाशस्य क्रमेणैवति देवताकेपाजानुवावा द्वयसमान्तार्त इदं स्तुतिवद्विष्णुं सोमपृष्ठं स्तुतिभूतव
 जितं सुप्रतीतिमिति च तत्संस्कारपक्षेऽवकृत्यते नान्यथा तस्मात्पशुदेवतासंस्कारार्थं पुरोडाश गतिपुणो
 वास्यात्कृपालवत्पुण भूतविकाराच्च विधेयविवक्षया पुनस्तमेव हेतुं द्यपदिशति वाशदेन मच्चं चार्त्त
 पतिपुणः स्याद्देवताएवमागदुपकारक त्वप्रसिद्धिरनुग्रहाप्यते अनेकपुणभावश्च कृपालवद्रविष्यति ॥
 पद्याकृपालं श्रुयतेऽपि नुषोयवनेऽपि यवमग्नीषोमात्तप्यमिन्नैष शुयोगो पुरोडाशयोगो च गुणान्नतौ जविष्यतः
 एवं वसति दार्थ्योर्गामाप्तिव्यो रग्नीषोमयोगे गुणान्नतौ न योऽहं गुणान्नतौ योरेव
 विशेषेण न तविष्यति इतरथा प्रधान भूतदः रत्न कार्ययोः न प्राप्नुयात् दृश्यते चापि रुक्तः स्विष्टेवृद्धिर्नि
 तस्मादप्यारादुपक्रिया ॥ अपि वसौ त्रामणामाश्विनमारस्वत सुत्वा मदेवताकेषु पशुषु ऐंद्रवास्यासा
 वित्राः पुरोडाशाः पशुप्रकरणान्नोत्कृष्यते संस्कारपक्षेऽल्लुप्ते रत्न किं दपि चानावतायाश्च नृकर्मर्थाद
 त्वेतस्मादप्यारादुपक्रिया ॥ अपि वाशेष भूतवान्नत्संस्काराः प्रतीयेत स्वाहाकारवदंगानामर्थसंयोगात् ॥

राम

५१२
५३
२०
पुराणशास्त्रवति अन्यदेवताः पञ्चव इति तद्व्यासमृद्धं जवतीति यश्चोक्तयोः पञ्चयोर्दोषानतमेकश्रु-
तौ जवतीति यथैव हि संस्कारपक्षेष्टद्ववचनमर्थवाद एवमितरस्मिन्नपि पक्षेऽर्थवादोऽत्र विध्यति नाम
होनात्सु पालनवत् नैतदेव जवदीपे पक्षेन किं विद्विहीतं यथैव केन कृपालेन नुषेष्टुपमाणां पुत्रमेवा-
हपालानो न किं विद्धीयते एवमन्यथा देवतया पशुपुरोडाशयोगो निर्वर्त्यमानेन किं वित्येषु देवतायां ही-
यते तत्राष्टद्वएवष्टद्ववचनेन जवति द्वितीये तु पक्षे देवताप्रकाशनमंगभूतं हीयते अयं देवतद्वयते यत्र
ष्टद्वमपि समृद्धं जवतीति हीत्रने तु ष्टद्वशब्द उच्चारितेन शब्दार्थो गृहीत इति ग्रहाणां वसं प्रतिपत्तौ त-
द्वनंतदर्थत्वात् इतश्च संस्कारकमेति सौत्रामण्यां संप्रतिपन्न देवताके सुग्रहेषु तद्वकनेन जवति पुरो-
डाशवचनेनैतेषां यशूनां पुरोडाशा विद्यन्ते ग्रहपुरोडाशा ख्यते पञ्चव इति न तावन्न विद्यन्ते विप्रतिपन्नदे-
वताके सुवृक्षसंस्कारात्तावमात्रेण एव मुच्यते ग्रहाणां पुरोडाशाग्रहपुरोडाशा ख्यत इति किं तेषां पुरोडाशैः राम-
सामान्योपदेते देवतासंस्काराद्योपदि पुरोडाशा अपि देवतासंस्कारार्था एवमेतदेव कृत्यते तस्मान् संस्कारप १०

अपि वेति पक्षे चावृत्तिर्नोरादुपकास्कर्मतत्संस्कारः प्रतीयेत देवतासंस्कार इति कुतः शेषभूतत्वादेव
तायाः प्रयोजनवत्त्वात् समाध्यास्वाहाकारयजिनिः प्रयोजन इति देवतासंस्कारः प्रतीयेत एवमिहापि अंगानां
मर्त्यसंयोगान् अर्थेन प्रयोजनेन संयोग इह गम्यने बाधेन तेन नारादुपकारकं। आरादुपकारकं न्यः
सामवायिकान्ये गानितरीयोसि नवतीति। यदुक्तं गुणभूतदेवताकेन तद्धितशब्देन निर्दिष्ट इति। प्रधा
नभूतदेवताकेनाप्येव जातीयकेन शब्देन संबन्धविधीयमाने निर्दिष्टो भवति अपि वृष्टे कार्यमृष्टा द्वाती
यस्तस्मान् संस्कारकमेति॥ अथ वचने विप्रतिपत्तौ तदर्थत्वात्॥ इतश्च संस्कारकमेति। सौत्राम
ण्योपशुपुरोडाशदेवताविप्रतिपत्तौ अथ वचने देवतासंस्कारे एवावकल्पते। यद्वे सौत्रामण्याश्च
तदस्याः सम्बद्धस्य यदप्यदेवताः पशुपुरोडाशा नवचिन्नमदेवताः पशव इति एतौपीति चेत् ए
वमेव सिसंस्कारपक्षे अथ वचनमवकल्पत इति। तत्र संस्कारपक्षेऽपि अथ वचनेनावकल्पते नहि
नवचिन्नमदेवताविप्रतिपत्तौ देवताकैरेकपुरोडाशैस्तत्कर्मसम्यक्तरं भवति। एवं ह्यहमप्यदेवताः

क्षयश्चेत्यात्। ग्रहाणां वेवतद्वचनं॥ एवं श्रूयते नैतत्स्य यथैवाग्रे हं गृह्णति पुरोडाशवा नैष पशुरिति। मशु
 पुरोडाशवत्तद्वहेतुकं ग्रहाणां वृवन्ग्रहपुरोडाशयोरेकार्थतां दर्शयति। तत्र ग्रहस्पदेवतासंस्कारार्थं
 ताविज्ञाता यदि पुरोडाशोऽपि देवतासंस्कारार्थ एवमेतद्वक्तव्यं तदेवतायाश्च हेतुत्वं प्रसिद्धं तेन द
 र्शयति। इतश्च परंपरामः संस्कारकर्मणि। एवं ह्यग्रेयतेऽग्निः कामेभ्यः पशव आलभ्यते कामावा अ
 भयश्चापेक्ष्याः पुरोडाशा न्वेति आग्नेयसिद्धिपशव इति पशुदेवताहेतुकान् पुरोडाशान् वृवन् देवता
 संस्कारार्थतां पुरोडाशानां दर्शयति। अविर्बुद्धोऽप्यपत्तिरर्थोपत्तेः शतवत्तुगुणं भूतविकारः स्यात्। अ
 धयदुक्तं गुणं भूतयोर्धर्मः प्रधानं भूतयोर्ग्रीष्मोऽमयोर्न स्यादिति। उच्यते अविर्बुद्धा प्रधानं भूतयोर्ग्रीष्म
 ग्रीष्मोऽमयोऽधर्मात्तामुपपत्तिः। कुतः। अर्थोपत्तेः प्रधानं भूतावपि प्राकृतं कार्यं पाणिनिर्वृत्तिं कुर्वा
 णोऽद्वारं भूताविति धर्मयोरेतेष्वतवत्तु यथा शतवत्तु रूढं ध्वंश्च स्मिति प्रधानार्थे दधि शते प्रणीता का
 र्यं कुर्वीते इति धर्मोऽप्युच्यते न वदोऽमोऽन्वेति। सध्वर्थः स्यादुच्यतेऽतिभूतत्वाविषयत्वात्तदर्थोऽपि
 कारत्वं सक्तं तस्यार्थे वा दत्तं। अधयदुक्तं ऐन्द्रवारुणासावित्राणां पुरोडाशानां सौत्रामणी प्रकरणादुक्तं

श्री २
५२

धर्मः प्राप्नोति तत्रेदमुच्यते सद्यर्थीयागोदेवतासंस्कारार्थं द्विद्रापिधानार्थं शुभनयोरर्थयोः श्रुतिभूतत्वात्
अतो विप्रतिपन्नदेवतात्रेषु किद्रापि धानार्थतया प्रकरणदुत्कर्षेण न प्रवतिष्यति तत्प्रकरणात् एवाप्येविकारो
तविष्यति तस्याप्युक्तप्रर्थवादत्वमिति पुनरुक्तं तत्रेदमुच्यते विप्रतिपन्नोतासामाख्याविकारः स्यात् ए
वं तद्विप्रतिपन्नप्रकारेण प्रकरणदनुत्कर्षेण देवतासंस्कारवस्थात्प्रकरणदुत्कर्षेण न प्रवतिष्यते वा चित्तु तत्र
सौत्रामण्यां संप्रतिपन्नदेवताकृत् एव बोद्धेन पुरोडाशाः प्राप्तास्तत्रेद्रादयः शब्दापश्युदेवतानामेव वाच
काः कथमेकदेशाहितेषां भिमेवणात्तरसहितानुग्रहादिता इति गम्यते शब्दवत्ति स्वेकदेशः समुदायिनः
समुदायं प्रत्याप्य समुदायार्थो न संगतिर्न पश्चात्तथा ह्यः पश्चात्तसरस्वती देवता के निगदे सरस्वति देव
निदो निवर्हयं प्रजा विश्वस्य वसपस्य मापिनः इति ह स पशो ह न शब्दार्थं गमयति किमर्थं पुनरेव
ल्यते यतो देवतात्तराणि पश्युदेवतासंस्कारार्थेषु यागेषु प्रत्याप्यमाना मनर्थकानि न वेयुः तस्मात्पश्यु
देवतानामाख्याविकाराः पुरोडाशादेवताशब्दा इति ॥ अत्रासौ वा प्रजातवदेकदेशोऽप्येवत्यः ॥ संस्कारा
रपक्षपवावाशब्देषु किं व्यावर्तयति न पक्षान् व्याविकारः संस्कारपक्षे यथा लुपपद्यमाने आख्यावि

राम
५२

काराजवन्ति नारव्याविकारेष्वपि संस्कारपक्षो वक्तव्यतएव। कथं न्यास एव पुरोडाशयागस्य न विध्यति। न
ब्रह्मोदकेन पशुदेवता व प्राप्नोति पुरोडाशस्य पशुदेवताया अन्तरद्वयं विधीयते ग्रहः। पुरोडाश
यागो देवतायागस्त्वविकृत एव तिष्ठति स पशुदेवता प्राप्नोति पुरोडाशस्य पशुदेवताया अन्तरद्वयं
विधीयते ग्रहः पुरोडाशस्यागो देवतायागस्त्वविकृत एव तिष्ठति स पशुदेवता संवत्स्रैव कर्त्तव्यो ग्रह
संवत्स्रश्च। तदुत्तममप्यन्यस्ते पागे न संजवतीत्यर्थादप्यस्य ते यागाः तस्यैकदेशेन देवतः प्रयाजवन्त
द्यथापशौपेवानां प्रयाजानां चोदकेन प्राप्नानां एकादशसंख्या विधीयते। सावा न्नरेणाभ्यासं नावकल्प्यत
इत्यभ्यस्येते प्रयाजाः तेषामप्यस्यमाना मिना कूदेषोऽन्यादेव तादुर उवासाने कृते एवमादयः। एवमिहा
ग्रन्थासः पुरोडाशयागस्य तस्मादनुत्कर्षः संस्कारपक्षोऽपीति। वरुहं विविकारः स्यादिजासंयोगात्। व
रुः श्रूयते सौर्यवरुनिर्वपेत्तत्र वृक्षवर्षसकाम इति। सौर्यं आग्नेयविकार इत्येतत्समधिगतं। सामान्या घा
नियमेतत्पूर्ववत्वादिकारो हीति। तत्रैवोर्थः सांशपिक्वः किंचरुः कृपात्नविकारो हविर्विकार इति। यदाह
विविकारस्तदा किं कृत्वा हविर्विक्रियते ततो दनेनेति। किं तावदाश्वं हविर्विकारः स्यादिति। कुतः इत्या

संयोगात्। तद्विधायो विधीयते चरोः सैर्यं वरुं निर्वपेदिति। यवमिजार्थश्चरुस्त्वस्माच्च विविक्तारइति। प्रसि
द्धग्रहात्वाच्च। एवं स्मृते विशेध उच्यते। हविर्विकारः प्रसिद्धग्रहणचाश्च स्मृत्वा हविर्विकारः क्रिय
ते प्रसिद्धग्रहणान्याप्यं प्रसिद्धश्च स्मृत्वा त्वरुशब्दः आहमवतः आवकुमारीभ्यः प्रपुज्यमानोदष्टः।
तस्मात्स्मृत्वा हविर्विक्रियते इति। ओदने वा तिसंयोगात्। ओदनेऽपि वरुशब्दः प्रपुज्यते। तत्रोदने स्य
वग्रहणं न्याप्यं न स्मृत्वाः। कुतः। अदनीयसंयोगात्। अदनीयेन हि द्रव्येण देवतायागमावरत्रि विधाता
जदनीयेन। तत्र नवतामाचारान्तेषां स्मृतिरनुमीयते स्मृतेः श्रुतिः। तस्मादोदनेन हविर्विक्रियते इति।
न ह्यर्थवान्। तौदने स्य वाचकश्चरुशब्दः। कुतः। ह्यर्थ एव सप्रवेत्त सुख्यादिसप्रसिद्धः समाधिगतः तस्मा
दोदने लक्षणाशब्दस्तत्संयोगादित्येव मन्त्रेण। अन्यापो ह्येव जातीयवेदने कार्यभावः तस्मात्स्मृ
त्वा हविर्विक्रियते इति। यदुक्तमदनीयेन शिष्टादेवतायागमावरतीति ध्रुवमेषां स्मृतिरिति। उच्यते। अ
नुमानमेतत्प्रसङ्गेन वचनेन वाच्यते। वचनादवगम्यते सुख्यायागः कर्त्तव्य इति। वृथे। तस्या हि वरुशब्दः सम
प्रसिद्धः। नासावाचारानुरोधेन लक्षणाशब्दः कल्पनीयः। कल्प्यमाने वा आचारेण शब्दो वाच्येत। न चैतत्तन्मा १२

यथाशदानुरोधेन हि ध्यामोहादाचार इति कल्पयितुं न्यायः । यथाशूलैश्च मासरेणावावृत्त्यमप्यवपचीति प्रा-
जापत्यं वरुं निर्वपेत् प्रातः कृष्णलमापुष्काम इति वै ॥ कपालविकारो वाचिशये चेपि पत्रिभ्यो ॥ द्विविर्वा-
रपक्षो न सिद्ध्यति स्फुल्पा विकारे स्मृतिहेतु रावाराद्युतिराशीक्यते । ओदननेन विकारे सुत्नी संयोगात्
दागाशब्दः आशंक्यः । अस्त्रिवागतिः कपालविकारो न वेदिति । तस्माद्वाशब्देन पक्षे दद्यावत्येकपालवि-
कारश्चरुरिति ब्रूमः । कपालविकारोऽप्यर्थः सूर्यस्य तेन सौर्ष इति शक्यते द्युपदेष्टुं पक्षिश्चास्त्रिवागते
स्फुल्पा अप्रपयितुं तस्माद् द्विविर्वाक्यपक्षे संशये कपालविकार आश्रयणीयः ॥ गुणमुख्यविशेषाच्च ॥
अस्त्रिवागुणमुख्यो विशेषः गुणो वाचित्तद्यो न्यायो न मुख्यस्त्वदुक्तमङ्गुणविरोधेव तादर्थ्यादिति ॥
तत्कृतौ वा न्यहविष्ठात् । वरुं श्रुतौ वा न्यद्विदर्शयति । प्राजापत्यं च ते वरुं निर्वपेत् तत्कृष्णलमापुष्का-
म इति प्रातः कृष्णलानि हविः वरुं रेखां संवृची । वत्वारि वत्वारि कृष्णलान्यवधतीति कृष्णलानां हविस्त्ये ॥ त्रिं-
गदशो नात्र । एवं ह्याहमारुतं वरुं निर्वपेत् तस्मिन्नां दुग्धे प्रैष्यद् वेद्यामकाम इति मन्त्रमयो हिवरुं निर्वपेत् गु-
विकारः । तस्मादन्यद्विष्वरुरविकपालविकार इति । ऊदनो वा प्रपुक्कवान् ॥ हविर्विकार एवात्र वरुस्त-

३
 तसंयोगादवगम्यते सौर्यश्वरः कर्तृश्च इति पदि पुरोडाशस्तस्येतत्वरुतुष्टयो वगाम्यमानो वाच्येत स
 र्वसंवद्वाहिवरः कर्तृश्च तस्मिन्नश्वो सौर्यसंवद्ः क्रियेत नश्वो तयदा वहविर्वि क्रियते तदौदनेन उदने
 रश्वः प्रसिद्ध उदनेन श्वरिति तदुक्तं नपत्तिनामत्वादिनि आवातस्मतिर्वलीयसीत्स्मादोदनेन
 रश्वः प्रसिद्ध आहिमवतत्रावकुमारीमः तत्रादनीयसंयोगे मुक्तो जविष्यति यत्रुद्यर्थत्वमन्याप्यमिति
 अन्याप्यमेवद्यर्थत्वं तत्र कुत एतत्स्वाती संयोगेन उदने जविष्यतीति न पुनरोदने संयोगात्स्वाती स्यात्
 स्मरति वपाकेवरुश्वः अनवस्त्रावितो तस्मात्पक्षो विशादसिद्ध उदनेन श्वरिति तदुक्तं नपत्तिनामत्वादि
 ति आवातस्मतिर्वलीयसीत्स्मादोदनेन रश्वः उदनेन वहविर्वि क्रियत इति तत्राप्यमप्यर्थोऽदनीये
 नयोगात् नविष्यतीति अपि च सूर्यस्यास्य दृष्ट्या नैवास्ति येन चरुः संवद्यते चोदकप्राप्तः पुरोडाश इति चेत् न
 तदेवं कर्मवोदनापोहिनिष्यन्नापो चोदके भवति प्राकवरुश्ववचनान्नपजति चोदनाद्रष्टादेव तासंवद्वा
 हियज्यर्थः तेन चोदनाविधिरोक् चरुश्वेन पुरोडाशविशेषो भवति जघ्नं च चोदकस्पतिः अपूर्वद्यपदे
 द्याश्च ॥ इतश्च पश्यामः उदनेन वहविर्वि क्रियत इति कुतः अपूर्वद्यपदेशो भवति एवं ह्यपुरोडाशेन वै

१३

देवा अस्मि लोक आर्ध्वं चरुणा मुष्मि लोक इति पुरोडाशेन आर्ध्वं निवसन्तामुष्मि निति। यदि स्मृताः चरुणाः
 कायात् विकारश्चरुः ततो यस्मिन्नेव पक्षे पुरोडाशस्तस्मिन्नेव पक्षे चरुः पुरोडाशेन वेदेवा अस्मि लोक आर्ध्वं
 निति चरुणा अस्मि लोक इति गम्यते। तत्र चरुणा मुष्मि निति अन्वयव्यपदेशो नावकृत्यते। तस्मादप्योदनेन ह
 विर्विक्रियत इति॥ तथा बलिगदशनिम्। एवं वक्तुं चालिगदशनिमप्यपपन्नं विध्यति कथं आदित्यः प्राप
 तीयश्चरुः आदित्य उदयनीय इति। तत्रैतद्व्ययते आदित्यस्यैव चरुमिति मूर्ध्ववतुराज्यभागात् पजति। पथ्या
 स्वस्तिमिष्टाग्नीषोमोपजति अग्नीषोमविक्रासवितारयजति। अदिति मोदनेनेति। वतुर्पोऽप्यभागेषु विधि
 रदितेः आदित्यश्च सरिति प्राप्तादनुवादः। तत्र चरुमोदनशब्देन श्रुवन्नोदनेन ह विर्विक्रियत इति दर्शयति।
 तदप्यनेन प्रकृत्या स्यादयस्य वाप्रतित्वात् अस्ति चरुः सौर्यचरुर्नर्वपेत् प्रज्ञवर्षसकाम इति। अत्रैवोर्थः समधि
 गतः। उदनेन ह विर्विक्रियत इति। स इदानीमोदनः कृपकृद्य इति न वनि संशयः। किं तावत्प्राप्तेन नियमः स्या
 त कपालेष्वेवेति अथ प्राप्ते यस्मिन् नृस्मिन् नृश्च तद्द्रव्यं पचेत्। यदि हि कपालं बोदकेन प्राप्येत कपालवच्चोदके
 न संख्यापि प्राप्येत। न हि प्रकृतौ कपालेषु श्रययितव्यमित्येव बोदना किं तर्हि अष्टापालो जवतीति संख्यायां प्रा

एमाणायां अष्टाकपालतास्य बोदिता भवति ता न्यस्थान वैवं संख्या प्राप्यते। न हि बहुषु कृपाजेषु पुरोडाशवदे
 नः पक्वे वासः। केवले कपाले प्राप्यमाणे यासावष्टा कपालता बोदिता सानेव प्राप्यते। अतो यस्मिन् नृसिं
 धित् अर्थे प्राप्ते द्रव्ये पक्वद्यश्चरिति एवं प्राप्ते भूमः॥ सकृदाले प्रकृत्वा स्यादस्य चाश्रितं चान्। स एष
 वरुः कपाल एव स्यात्। एवं प्रकृतिवत्त्वा दोः नुगृहीतो भवति। न चान्य नृसिं धित् द्रव्यमाश्रयते। तस्मा
 त्रियमः। संख्या चापि कपालवत्। इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं। एकस्मिन् चाविप्रतिषेधात्। यदि बहुषु कपाले
 सु न्यस्यते वरुः पक्वे विप्रतिषेधादेकस्मिन् नृपक्वद्यः। यदेतदुच्यते अष्टा कपाले भवतीत्ये तदुक्तं भवति अष्ट
 सु कपालेषु प्रययितव्यं इति। तत्र पक्षश्चैव विरोधाच्च प्राप्यते तत्कपालमविरोधात् प्राप्यते। न चार्थात्तरसंयो
 गद्वयं पक्षसंयुक्तं चारणार्थं वरौ भवति तत्रार्थात्तरात्। स्यादनियमोः विशेषात्। न वा कपालेषु पक्वद्यः
 अर्थोत्तरसंयोगात्। अपूपपात्रे कृपपाले मुपादीयते तद्गते नोष्माणः। पूषस्पनिर्वर्तकः पाकरो यथा स्यादिति।
 तत्र कपाले वरु रूपादीयमाने नृद्वयं चारणार्थं भवति यत्तस्मात्तोदकगते नृद्वयं पाकरो निर्वर्तते स नृद्वयं पाकरो राग
 न कपालात्ते नोष्माणानिर्वर्तते तत्रोदक चारणार्थं कपाले मुदीपायमाने न प्राकृतकार्यं स्यादिति बोद्धव्यं नैव १४

दुग्धस्य ते तस्मादध्यात्वा त्रलासः स्यादिति तद्विशेषात्त्रनिषम्येत किं तदिति चोवालिङ्गदर्शनात्। स्फुल्पा वाप्य
क्रियेत लिङ्गं हि त्वति। या सुस्फुल्पा लीषु सोमाः स्फुल्पा रवः स्फुल्पा रति। सोमस्फुल्पा लीषु वरुं पक्वद्यं ब्रुवन् वि
स्फुल्पा ली वरुस्फुल्पा पनार्थं दर्शयति। आह दर्शनमिदं यदिति पते। आश्रितस्त्वतामिति। अत्रोच्यते। स्फु
ल्पां सवरुसंज्ञकः पाको निर्वर्त्यते। न कुर्यादेकपाले वा। तस्मात्स्फुल्पां वरुः पक्वद्य इति। किं त्वति प्रयोज
नं यदि वृपालविकारस्त्वप्यदिवा रूदनेन हविर्विक्रियत इति। यदि कपालविकारस्त्वस्मिन्नेषणा मनथलो
यात्कृतं च। अथोदनेन हविर्विक्रियतेऽक्रियापेक्षणा स्पष्टपूपहेतुत्वात्। पिंडार्थत्वाच्च संवनं पूर्वपक्षे कृतं
द्यं न सिद्धात्ते। संवपनमप्येवं। संतापने वा च स्त्रात्स्त्रयणात् पूर्वपक्षे कृतं द्यो सिद्धात्ते उपधानं चैव मेव॥
अथुक्त्वात् पूर्वपक्षे कृतं द्येन सिद्धात्ते। अथूह्यागाराणां पूर्वपक्षे कृतं द्येन सिद्धात्ते उपरिषाकार्यत्वा
दवकलनमप्येव मेव। द्युद्धृतासादने पूर्वपक्षेऽर्थोत्कर्तृद्यमर्थो नास्ति इति न सिद्धात्तेऽर्थो न कृतं हि द्युध
यासादनेन शब्दप्राप्तं अर्थोत्कर्तृत्वं बोद्धुः प्रापयति। एवं वा एथागधिष्ठाना निषेधणादीनि। अस्ति वरुः
लोच्यं वरुं निर्वपेत् ब्रह्मवर्षसकाम इति। रूदनेन हविर्विक्रियत इत्येतसमधिगते। तत्रैतत्संदिह्यते क्वं वरोपे

जा. २
प्र.

कर्म कर्तव्येनेति किं प्राप्ते तस्मिन् प्रपेक्षणा मनर्थलोभात्स्मात् । शक्यते हि तं दुर्लेभ्युपेक्षां कर्तुं । अत्रिषा वा अपूप
हेतु चान् । यद्यपि शक्यते तथापि न क्रियते । अपूपं पेषणं न वितानं निवर्त्तते । न हं स्तु विनैव पेषणं न भवति का
प्रपेक्षणा न ह्यहं सते पिष्टुणी कूपवीगूरा स्यात् खल्विति । तस्माच्चरोः पेषणं निवर्त्तते । पिङ्गार्थत्वाच्च संवपनं
वरौ बोधाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते प्रणीता मिह वीधिसंयौतीति । तदिह संदेहः वरौ संवपनं कर्त्तव्येनेति । कर्त्तव्यं
शक्यते हि कर्तुमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । शक्यमपि न श्रियेत । पिङ्गार्थं हितं त्पिङ्गेन वायूयस्य प्रयोजनं न वरोः । सं
वपनं च तादृश्यान् । सौर्य एव वरूदाहरणं । प्रकृतौ श्रूयते सवित प्रसूत इति एवै न देवताभिः संवपतीति । इह
वरौ संदेहः संवपनं कर्त्तव्येनेति । किं प्राप्ते शक्यं वा बोद्धा नुग्रहाय कर्त्तव्यमिति । एवं प्राप्ते ब्रूमः । संवपितुं हि
तत्प्रकृतौ क्रियते न वरोः संवपनं प्रयोजनं । संतापनमधः श्रयत्तान् । त्वयैव संदेहः । प्रकृतौ संतापनं कर्त्तव्यं
नामस्ति वस्तुनां रुद्राणां मादित्यानां नृणां मे गरसो धर्मस्य तपसा तप्यन्ति । वरो संतापनं कर्त्तव्येनेति सं
देहः प्रकृतिवद्भवनात् कर्त्तव्यमिति प्राप्ते अपः पाकार्थं हितं तस्मान्न वरो बोद्धः प्रापयति । उपधानं वेता शह
दृश्यान् । वरावेव कपालो ध्यायाने प्रति संदेहः कर्त्तव्येनेति । प्रकृतिवद्भवनात् प्राप्ते मधः पाकार्थं प्राप्ति २५

वर्त्तत इति पृथुक्लक्षोवानपूपत्वात्ताप्युक्लक्षोवप्रतिचरोरेवसंदेहः प्रकृतौ श्रूयते उरप्रयात्प्र
यस्वेति पुरोडाशप्रथयति सन्नेतत्वात्तनूः सज्जतामिति विभिः परिमार्ष्टि तदुपपन्नोक्तं चानेति ।
वदकानुग्रहाय कर्त्तव्यमिति प्राप्ते अनपूपत्वात्तनूनिवर्त्तते ॥ अमूर्हश्चोपरिपाकार्यत्वात् प्रकृ
तौ श्रूयते वेदेन न स्मानागारानमूर्हतीति । तन्मूर्हस्योपरिपाकार्यत्वात् सन्देहः । प्रकृतिवद्वचनात्
कर्त्तव्यमिति प्राप्तेऽमूर्हः उपरिपाकार्यहितत्पुरोडाशस्यावकल्पते न चोरिति । तथा तद्वाजने ॥
दर्शपूर्णमासयोः श्रूयते स्तर्त्तविजूलैरवद्वल्यतीति सोर्येवरोसंदेहः । किंतु कर्त्तव्यमिति किं
प्राप्ते प्रकृतिवद्वचनात्कर्त्तव्यमुपरिपाकार्यत्वात्तनूनिवर्त्तत इति । अथ कस्यासादने प्रकृतावप्रकृति
त्वात् । प्रकृतौ श्रूयते अर्वेत्तद्यादंवीष्यासादयतीति । तत्प्रकृतौ कपाले सोऽथ कस्यासादने क्रिय
ते सोर्येवरोसंदेहः । किंस्तुत्याद्यत्वात्पवरुरासादयितव्यं उत द्यास्थानं न कर्त्तव्यमिति । प्रकृ
तौ कृतत्वाच्चरवपि कर्त्तव्यमिति प्राप्ते । तदुच्यते । अथ कस्यासादने न प्रकृतावप्रकृतत्वात् । प्रकृतौ
न श्रूयते कपाले सोऽथ कस्यासादयितव्यः पुरोडाश इति । अर्थात्सद्यः विद्यते यत्राग्नौ कृतं न सचो

दनार्थं सुस्माद्वरौ च कृद्गणो न कर्त्तव्यं। अपि चोद्धरणोक्तिपमारो कृद्गणो न कर्त्तव्यो विवेकः
 तत्र पात्रे तदः स्यात्। तस्मात्तद्वत्तया सादने वरेत् कर्त्तव्यमिति। आचार्यशवस्वामिभूतो मीमांस
 नाधिदमोऽस्या ध्यायस्य प्रथमः पादः॥ ॥ कृद्गणो न कर्त्तव्यो लोपादपात्रः स्यात्। प्राजापसे वरु
 निर्वपेत्। दृष्टेः कृद्गणो न कर्त्तव्यमिति। तत्र संवेदः। किंचोद्धेनपात्रः प्राप्यते चेत्तद्यश्च
 तनप्राप्यते न कर्त्तव्यमिति। किंचोद्धेनपात्रं कृद्गणे पुपावेन स्यात्। प्रकृतौ हि पुरोडाशार्थः पात्रः
 इहा त्रेतादि पात्रैः कृद्गणानि कृद्गणान्येव भवन्ति तस्मान्न प्राप्यते। ततो न कर्त्तव्यमिति। स्याद्वा
 प्रत्यक्षेणैव तान् प्रदानवत्। स्याद्वा पात्रः चोद्धेननुग्राह्यते। प्रत्यक्षेणैव तान् प्राप्यते दृष्टेः अप्य
 तीति। प्राकृतस्य कार्यस्यार्थेन भवति स्वतः प्रामाण्याददृष्टार्थेति वन्ति। यथा तेषां मेवानन्दो
 यानोऽस्त्यन्तः प्रासनात् प्रदानमेव पात्रोपीति। उपस्तरणाभिधारणयो ररताः श्रद्धाद्वर्गं राम
 स्यात्। कृद्गणो न कर्त्तव्यो संवेदः। ये प्रकृतवुपस्तरणाभिधारणोपदुपस्तरणात्प्राप्यते। रपत्तम् १६

अपि कुक्कुलशयः परिमाणाववनः श्रूयते। स चतुः संख्यायानुवच्यते चत्वारि कुक्कुलान्स्वयतीति न पानिवत्वारि
 अवदानानि तानि कुक्कुलपरिमाणा निवर्त्तयतीति हि राप परिमाणाववनः पञ्च कुक्कुलशयानां सपरिमाणावदितु
 सुत्सहते॥ तच्च परिमाणानद्रव्यं निवर्त्तयति। न हि द्रव्यकार्येषु गुणो वर्त्तितुमर्हति परिमाणाय तत्राकृतं तस्य कार्यव
 नेमानंतत्रिवर्त्तयेत्। यथा इदं दधि घृतं शक्नु इमं शालयः देवदत्तो भोजनं देवदत्तवत्तु यज्ञदत्तं स्नेहेनेति तेन
 हि भोजने स्नेहेनेनोपचरोति तत्तु स्नेहेनार्थे प्राकृतं निवर्त्तयितुमर्हति घृतं। नशाक्रे दधिवोदनं वा॥ एवमिहापि
 परिमाणां मुख्यावदानं परिमिमीते नद्रव्यं निवर्त्तयेत्। प्रकरणां च मुख्या परिमाणां स्यान्नापस्तराणां मिधारणायाः
 तस्मान्नयोरपि दत्तिरिति। तेषां चैकावदानं चान्न॥ चतुर्णां चैकावदानं तां दर्शयति। चत्वारि कुक्कुलान्येकम
 वदानमिति। इतरथा च चार्यवदानं न प्रविष्यत्॥ तत्रैकावदानं वचनमुपरोक्ष्यते। तस्मादप्यनिवृत्तिरिति।
 आग्निः संख्याममानत्वात्॥ अथ मनुक्तं आग्निवचनं न वतीति चतुः संख्या संस्क्रुतिरेषा। एवं चतुः संख्यायामा
 हात्म्यं यदेकस्मिन्नवदाने चत्वार्यवदानानि न वतीति तथाप्यहं शब्दः प्रातः सवने गृह्यते। प्रातः सवने वा ए
 तद्वैश्वदेवयज्ञसंस्कारपयनीति वैश्वदेवसंस्तुतिर्नाम सवनं निवृत्तिः एवमिहापि चतुः संख्या संस्क्रुतिरेषा

इन्द्रियानुपस्तरणमिधारणयोः कुतः संसर्गः क्वविपुरोदयेन तूष्णीं नो सूचमाणां मातृदिति उपस्तरणो न सू
 रू संधी क्रियते। अमिधारणो न हविः सुच्यसे दुक्तं कृत्स्नं यथा ग्नौ पतेदिति न तु विशदस्पष्टं कलस्पस्तु विसयो गी
 भवति यत्र मि तमुपस्तरणममिधारणं वस्त्रे हनार्थं सुवर्णस्य क्रियेत। तस्मात्प्राकृतस्य प्रयोजनस्य निवृत्तत्वा
 त कृष्णलेखु उपस्तरणमिधारणो निवर्तितुमर्हति। एवं वाप्तिववनमुपपन्नं विवर्तितुं चत्वारि कृष्णला
 भवधतिवतुरवत्तस्याद्या इति। मन्दाणां तु प्रीत्यर्थं तादृशं स्यात्। शतकृष्णलपत्ररूपा हरणां सन्निष्कृ
 तौ भक्ताः। इहाप्रशिक्षितवतुश्चाकुराणो येषु वाककालाः तेषु सेशयः। कृष्णलपत्रे तेन ह्याः वृत्तं यथा पुतनेति किं
 प्राप्तिं न कर्त्तव्याः प्रीत्यर्थं हि प्रकृतौ ते कृताः। सामर्थ्यं जनयिष्यतीति न तु हिरण्यप्रीतिमुत्पादयन्ति मन्दाप्रा
 णाः। अतो न कर्त्तव्याः। स्याद्वा निर्वर्त्तनदर्शनान्। स्याद्वा हिरण्यपस्य मन्दाः। मन्दाणां विशेषदर्शनान्। निरवधयत्तो
 न क्षपन्ति च सुधाकारं मन्दापतीति प्राप्ते मन्दावेव लंभेन क्षोपाय विधास्यति शब्द इति। इतरथा मन्दाप्रायं मन्दाप्रा
 च विवर्त्तते विदुष्यात् तत्र वा संमिद्यते। तस्माच्चोद्रेके न प्राप्यते मन्दा इति। कुतश्च न त्वामन्दास्य प्रकृतौ स्यादभापि राम
 वात्। न चोदस्ति प्राप्यते मन्दा इति। अर्थलोपदर्शनो निवृत्तिः। यत्र मन्दाणां विशेषववनं भवतीति ववनं नोदितं दा

राम

अस्य विषयानि निरवचयंतो न च यं त्याज्यमिति बुद्ध्याकारं चार्थप्राप्तिरस्य
गान्ध्यानुद्यत इति न वाक्यभेदः। वचने वाहिरापस्य प्रधानवदाज्यस्य गुणभूतत्वात्। सत्यवचनमेतद्विराज्यस्य न च
अस्य नूतः तदा यन्नीत्येतावच्छ्रूयते न इह वातहेति। तत्र यन्निर्दिष्टं प्रकृतं तस्य तनसंबन्धो न वर्ततेति हिता
वात्र निर्दिष्टं तेनाज्यं ब्रूय। प्रोक्तं यत्पीतं न निर्वपेत्तच्च तेशतकृत्कलमिति शतकृत्कलश्चैव कार्यं सर्वं वा
र्थमुच्यते तद्विशेषणार्थेन च तनस्वनिर्देशार्थेन तस्माच्चैव शब्दांतरैः संबध्यते न च त। तद्यथेष्टं इह
शुद्धाकूरतिदूतिप्रहरणेनेति हंजेनेति गम्यतेने सुद्धाकूरनेति एवमिहापि वरुर्नक्षत्रो वचनेन संबध्यते न
च तेन तस्माच्चैव शब्दांतरैः प्रधानवत्। यथा तेषामेव कृत्कलानां अनदनीयानां प्रधानं क्रियते एवमत्रापि इह
मिति। एकधोपहासे सह च ब्रह्मसत्ताणां प्रकृतो विदुतत्वात्। तत्रैव श्रूयते एकधोपहासो परिहरतीति। तत्र
देहः। किमेतत्सहचमुत्सकृत्कलमिति किंप्राप्तं सकृच्च वा सहचैवात्र नियम इति कुतः एकप्रकारवचनपक्षेति
शब्दः। सकृत्त्वमप्येकः प्रकारः सहत्वमपि। तद्यथायः सकृत्तगाः प्रापयति स एकधोपहासोपकीकृत्यते। योपि सह
पयति सोप्येकधोपहासोपकीकृत्यते तस्मात्सकृच्चैव सहत्ववाक्यं चैवमिति॥ एवं प्राप्ते प्रभः। एकधोपहासो परिहरतीति
सहेति गम्यते एव ब्रह्मसत्ताणां ब्रह्मसत्ताणां परिहारः कृतो न विध्यति। इतरस्मिन् रफक्षेत्रस्य विदुल न सस्यपरि

॥ २ ॥

हानेन क्रियेत तत्र प्राकृतः प्रयोगवचनोवाच्येत । विहताश्रामीनद्याः प्रकृतोऽत इह बोद्धेन विहताएव प्राप्ताश्च
त्रसहलववनाः कृधाशहोवकृत्यते । ननु वाचनिक इह स होः प्राकृतो न प्राकृतो न प्राकृतो विहताः प्राप्ता मूर्तितीति ।
उच्यते पुरुषसंस्कारार्थेन न प्राप्ता ववति इत्यसंस्कारार्थेन न प्राप्ता वतीति यदि प्राप्ता वन्ति किमर्थं त हिव कनपि
चित्तोपायविधानार्थः । ननु निहानेन वश्चाकराणां वाच्ये प्राप्ते अर्थे प्राप्ता दनुवा हः उच्यते न नियमेन प्रा
पते नियमार्थश्च विधीयते इति । सर्वं त्वं वनेषामधिकारात्मान । कुक्कुलवरेवेदाहरणात् तत्र श्रूयते सर्वत्र ह
तो परिहरतीति तत्र संदेहः । किं ब्रह्मसत्ताणां मेवेष परिहारः उत पुरुषस्यः शेषापनय इति । कथं ब्रह्मसत्ता
णां परिहारः कथं वा शेषापनय इति यदि ब्रह्मणो परिहरतीत्युच्यते सर्वमिति विधीयते । ब्रह्मणे सर्वमिति त्वान्न
प्यपरिहरतीति विधीयते ततो ब्रह्मसत्ताणां परिहारः अथ सर्वमिति त्वदुपित्वा ब्रह्मणे वा न क्षयित्वा सर्वं ब्रह्म
सा इति ततः शेषापनयः किं प्राप्ते सर्वं त्वं ब्रह्मसत्ताणां स्यात् कुं परिहरतीति विधीयते कुतः ब्रह्मणो परिहरती
ति परिहरतीति प्राप्ते मेव न विधीयते । सर्वं परिहास्तत्र प्राप्ते तस्य विधानेन विहितमिति । अथवा त्रस्येव ब्रह्म
णे सर्वं प्राप्ते तत्र कस्य विज्ञास्य परिहारः प्राप्ते कस्य विज्ञास्य प्राप्ते यस्य वन प्राप्ते तस्य परिहाये विधीयते । त

राम

१५

स्माद्विष्णुतानां ब्रह्मक्षणां मेधावादि इति। पुरुषापनयोवातेषामुवाच त्वात्। वायुश्चः पक्षोऽद्यावत्तपतिपुरु-
षापनयः स्यात्। यद्येवमुच्येत तत्तत्रागोपरिहरति तत्सर्वमिति सर्वमेव हितदिधानमनर्थं स्यात्। अथ य-
त्तत्रागोतत्सर्वपरिहरतीति विशेष्यस्यानिर्देशान्न ब्रह्मशब्दो विशेषणः। अथ यद्वृत्तयोस्तत्तत्परिहर-
तीति एवमपि विशेष्यो नैव निर्दिष्टः स्यात्। यत्सर्वतत्परिहरतीति नैव वचनमर्हति सर्वे हि सर्वतत्तत्परिहर-
तेतद्यस्तस्यात्सर्वे ब्रह्मणोपरिहरतीति ब्रह्मसर्वैवः सर्वस्य विधीयते वरोरेवं न किं विदुर्नर्थं। तस्मात्कस-
्येषः शेषापनय इति। पुरुषापनयान्स्वकालचै। तत्रैव सीदेहः। समधिगते शेषापनये किमेकस्मिन् ब्रा-
ह्मे सर्वे ब्रह्मक्षयितव्यास्तस्मिन्काल इति किं चाप्रीतक्षयितुं तत्परिहरणां क्रियते अतएव ब्रह्मक्षणां य-
त्परिहरतं तदनन्तरं क्षयितव्यमेव। एवं प्राप्तेऽहम् पुरुषापनया तस्मिन्कालमिति पुरुषापनये कृत्य कृतार्थः
शब्दः स्वकालतोऽपक्षणा नाननिवारयति तस्माच्च कालमेव क्षयितव्य इति। एकार्थत्वाद्विज्ञातः स्यात्।
तत्रैवैह विद्यते प्रकृतौ घादेण आम्नात इदं ब्रह्मण इदं होतुरिह मध्योपरिह मग्रीध इति। स इह कर्तव्यो
न कर्तव्य इति सीधयः। बोद्धव्यं प्राप्तां कर्तव्य इति यस्य बुद्धिः स्यात्तस्यानिवृत्त्यर्थं सूत्रं। प्रकृतौ बहो नो सर्वं

ता. २६
६०

वः कर्तव्यः सविज्ञानमन्त्रेणानसिध्यतीति विज्ञागोवहुः सर्वेषां क्रियते इह तु सर्वत्र ह्यगोपरिहरतीति एकस्मै सर्वेषु
तत्र विज्ञागेन न प्रयोजनं। क्रियमाणोऽपि न प्राकृतार्थः स्यात्। अहं ह्यर्थेन क्रियेत। तस्मात्कुम्भं लवरोनद्याह
षडिति। अन्विगदाने चर्ममात्रार्थे स्याद् ददाति तादृश्यात्। अस्ति ज्योतिर्यमः॥ ज्योतिर्यमो न स्वर्गकामो यजेत
तत्र त्रैलोक्यमामनन्ति गोम्याश्वाश्चतस्रो गार्हपत्या जावयश्च त्रीहयश्च यवाश्च विलाश्च माषाश्च तस्य द्वादशश
तैर्दक्षिणा। इदं वापरं श्रूयते अन्विग्यादक्षिणा ददातीति। तत्र संशयः। किं दानं चर्ममात्रं उत अस्ति गानम
नमिति। किं प्राज्ञं अन्विग्याददानं चर्ममात्रं स्यात्। तस्य हि कर्तव्यता श्रूयते। ददाति कर्तव्यताऽस्माकं ददा
इत्यनेन अन्विग्या न मनैकं कर्तव्यं वा का इत्यनेन। श्रूयते वा क्वा इत्यनेन। लोकेऽप्यहं ह्यर्थेनैव ददातेर्गम्यते इ
ति सामर्थ्यादेव कानामनादि। अपि वक्तुं मानु नूपमपि दक्षिणापञ्च विश्रूयते त्रैधातव्यायांसहस्रमनुपे
यसोमवमसः। अपि वयत्रोऽनीवपणपणाः क्रियते संपूर्णप्रयोजनवतिनयत्र नियतपरिमाणदानं तस्माद्
र्ममात्रदानेऽपि वनियमवन्मन्त्रं क्रियते। तदहं ह्यर्थेनैव नावकल्प्यते। क्वचिच्च श्रूयते इह उपानयेषु
ह्यहतिः सा हि दक्षिणोति। ओहि देवेना न मे तत् तस्मात् चर्ममात्रदानमिति। परिश्रूयार्थं वा कर्मसंयोगात् क्वा
वन्तः॥ परिश्रूयार्थं वा दानं। कुतः कर्मसंयोगात् कर्मसंयुक्तेऽप्यश्रूयते अन्विग्यादक्षिणा ददातीति। तदहं

प्रोक्तं ननु तस्य जनप्रशस्यमदृष्टं कल्पयितुं। पदपिनियमादृष्टं तदपि दृष्टद्वारमेव अनेन नियतगुणाकेन वृत्तानेनेत्यम
प्रोक्तं तद्विजः अथ कथं दारिणात्तवति। कथं मानमने गुणानूतस्यागच्छतेन प्रधानभूतः वाक्याथश्चावश्यं
दीतद्युत्तरथा अतिव्यमूसेतदेव पदतमेप्येस्यात् अथ ह्यमापो सुतरां श्रुतिवोच्यते। यच्च न कमनुत्तरपि
क्षिप्यमिति नैतावता दृष्टोर्थः सन्नपद्रुपेत। नियमादृष्टद्वारमदृष्टमित्युक्तमेवावचनं प्रामाण्याच्च दृष्टोवगम्यते॥
अपि कुतश्चित्तत्रयावती चानमनमात्रो॥ नोक्तेपि हि काष्ठवाहप्रभृति ज्येष्ठदीप्यते तदसौ क्रीडितेति परिश्रयेऽत्रान
मनार्थमेव प्रवर्तते। तस्मात्परिश्रुपार्थदक्षिणादानमिति। दक्षिणापुत्रकवचनाच्च। दक्षिणापुत्रकवचनाच्चलिते
मानपरिश्रुपार्थदानमिति पश्यामः। दक्षिणापुत्रकावहसि अतिजइति। नवासेनानम्यतपरिश्रुपार्थमेताः
परार्थत्वात्। इतश्च परिश्रुपार्थदानमिति। कुतो नात्तरेण परिश्रुपपरार्थपरः प्रवर्तते। नतु सामादयोपि प्रवर्त
नोपायाः। ननु मोनप्रवर्तनोपाया इति। किंतु हि परिश्रुपः प्रत्यक्षमात्रात इति अतस्त्वेनैव परिश्रुतद्यानाम
नेति। परिश्रुतवचनाच्च। परिश्रुतवचनं नतितेव नायमप्योद्योत्यते। दक्षिणमदीक्षिता दक्षिणापरिश्रुता अति
श्रयाजयतीति। तस्मादपि परिश्रुपार्थदानमिति। सति वने रच्यते वनान्॥ सति वनि प्राची सति वनेया प्राप्ति

[illegible]

यं द्रव्यमुपाक्षिपते प्रकृतस्य वत्तत्वात् तस्मात्संस्कारार्थमिति गम्यते। प्रोक्षेव समत्वात्। अपि च यद्येवं द्रव्यं
तद्देवतायै संकल्पितं यजमानेन न स्वयमुपयोज्यं, यमिति तस्मान्न तस्योपयोक्तुं अस्ति जडं शितेनो
पयत्वं। यजमानः साम्यमत्र यजमानस्य अग्निः परिक्रीयान् प्रुखी कुर्यात् इदं तत्रास्य देवतार्थः स
कृत्य एव नावकृत्यते तस्मादपि न परिक्रयार्थं जडाणामिति। स्वामिनि च दर्शनात् तस्मात्प्रादितरेषां
तथात्वम्। स्वामिनि च तत्प्रादितरेषां यजमानपंचमाः समुपहृता इजं जडापत्तीति यजमानस्यासंशयम्
परिक्रयः। तत्सामान्यादितरेषामपि न परिक्रयः। कथं॥ एवं सति नैव विज्ञायते इजं जडापत्तेन यजमानये
वमाः परिक्रीयत इति किं तस्मात्प्रादितरेषां द्वितीया विज्ञातिः। तस्मादपि न परिक्रयार्थं जडाणामिति। तथाच
नार्थदर्शने एवमसाधे दर्शनमिदमुपपन्नं भवति। कुदयापि नामपने अस्मिन् स रूक्षे अमसेः सोमान् भक्ष
यन्तीति प्राप्तेन दोषोऽयः श्रूयते अस्मिन् स रूक्षे रिति एवं सन्नेषु तत्प्रादितरेषां तत्परिक्रयार्थं चेनावकृत्यते
तस्मादपि न परिक्रयार्थं जडाणामिति॥ वराणामपि जमानमनार्थत्वात् सन्नेन स्यात्स्वकर्मत्वात्। सति द्वाद
शभ्रतीति सत्राणि द्वादशाहमिदं कामाज्येषुरित्येवमादीनि। अस्ति च प्रकृतौ जगति षोडशराणामपि

१६
२२

मिहोतासमेहोताहोतस्त्वमेहोतासीतिहोतारमित्येवमादिभिः तत्सत्रेषुसंदिश्यतेकिं कर्त्तव्यंतेति। ततस्तत्रावतः
परीक्ष्य किं प्रकृतौ धर्ममात्रेण वरणात्तपरिष्कारार्थमिति। यदि धर्ममात्रे प्रकृतौ सत्रेषु कर्त्तव्यमप्यपरिष्कारार्थेन कर्त्तव्य
मिति किं प्रासमन्त्रवन्त्रियममवेति कृत्वा धर्ममात्रेण तस्मात्सत्रेषु कर्त्तव्यमित्येव प्राप्ते प्रमः। वरणमन्त्रिजांस्त्रे
षु न स्यात्। न कर्त्तव्यमिति। स्वार्थहितसौ कर्मन च कृत्वा त्मवेदणीते। प्रकृतौ चानमानार्थे वरणं हृदयप्रयोजनमि
ति न शक्यमदृष्टां कल्पयितुं। तस्मात्सत्रेषु वरणाने स्यादिति। परिष्कारयश्च तादृश्यात्। परिष्कारयश्च प्रकृतौ लोके तिष्ठे
मे आम्नात। गोश्वपशुपक्ष्याश्च तस्य गृहं नश्चाजप्याक्यश्च गोहयश्च पवाश्रितित्वाश्च माषाश्च तस्य द्वादश
शतं दक्षिणेति। ततश्चादितापसत्रे वोदकेन प्राप्ते किं कर्त्तव्यं निवृत्तं चेति संशयः। किं प्राप्ते कर्त्तव्यं परिष्कार
शब्दकात्रय द्वाय अपि च तत्रावाद्यः अनिषिध्यते न ह्यत्र गोर्द्वयिते न वा सोनहिरण्यमिति तस्मात् परि
ष्कारेण कल्पते। एवं प्राप्ते प्रमः॥ परिष्कारयश्च तादृश्यादिति। परिष्कारयश्च न कर्त्तव्यः। उक्तमधस्ताद्वरणसत्रेषु
न कर्त्तव्यमिति परिष्कारयश्चेति कश्चिन्मा च्छेदः किं पतेन कर्त्तव्यः परिष्कारयः कुतः। आत्मार्यत्वात् न कर्त्तव्यं रास
श्चिरात्मानं परिष्करीणीते इति। प्रतिषेधश्च कर्म वत्। आलोमत्या प्रतिषेधो वक्तव्यते इति पुरुषः ३३

एतपरि हर्षेद्यः स्थाष्ट्रासर्पिकृष्णचर्ममात्रत्वात् प्रतिषेधउपपद्यतइत्यर्थः कृष्णप्रासर्पिकृष्णो न
स्पतिः चर्ममात्रं हितस्त्रेषु चोद्वद्रप्राप्तं तन्निवर्त्तते तस्मादुपपन्नः प्रतिषेध इति न हस्तिणाशश्चात्र
स्मान्नितानुवादः स्यात् नान्यप्रासर्पिकृष्णप्रतिषेधः कुतः हस्तिणाशश्चात्र हस्तिणाशश्चो ह्यत्र नव
ति अहस्तिणानि सत्राणपाहुः नहि अत्र गौर्दीयिते न वा सो न हित एवमिति हस्तिणाशश्च परित्रया
र्थो नवतिः तत्र हि श्रूयते गौश्चाश्वाश्च तस्मिन् गर्धजश्चाजाश्चावयश्च त्रीहियश्च यत्राश्च नित्यमावाश्च
तस्मिन् द्वादशाशतं हस्तिणोति एवमात्रं दानं हस्तिणा न प्रासर्पिकृतस्यैवा सो प्रतिषेधो न प्रासर्पि
कृतस्य तस्मान्निताप्रसस्यैवानुवादो सो न सत्रेषु हस्तिणा इति उदवसानोपः सत्रचर्मस्थानं न दं
गत्वा तत्र दानं चर्ममात्रं स्यात् ॥ अस्मद्दवसानोपः सत्रचर्मस्थानं न दंगत्वा तत्र दानं चर्ममात्रं
स्यात् ॥ अस्मद्दु सत्रादुदवसायपक्षशमनीयेन ज्योतिष्टोमेन सह स्र हस्तिणेन यजेरन्निति तत्रैव
र्थः सांशयिकः हस्तिणा दानं चर्ममात्रं न तपरिक्लपार्थमिति तया इदमपरे दैर् कृसत्रांगमुद
वसानोपः नेति यदि सत्रांगं चर्ममात्रं दानं अथ न सत्रांगं परिक्लपार्थमिति किं प्राज्ञसत्रांगमि
दं कुतः सत्रप्रकरणात् सत्रपरिसमाप्य कर्त्तव्यमिति श्रूयते सत्रप्रकरणात् सत्रं तद्वदिति

१५८
हि
२३

गम्यते। उदवसानीयस्य सत्रस्य विधीयते इति। सत्रस्य च फलार्थत्वात्। उदवसानीयार्थता गम्यते। तत्र सत्रोदवसा
नकाले उदवसानीयो लक्षणादित्यास्यात्। अनीगत्वे च फलं कृत्यमित्यर्थः। तस्मादानीं तयोदे कवा कवा
संवेधाच्च सत्रांगमुदवसानीयः। सत्रे यद्योक्ते परिसमाप्य नैसं तोष्टुं च। न तावत् कृत्वा कृतिता मंतथा
इदमपरतस्यांगं कृत्वा मुदवसानीय इत्येवमभिसंवेधः क्रियते। यथाग्निं चित्वा सोत्रा मतापायजेत्वा
जपेयेनेष्ट्वा ह स्पृति सर्वेनेपजेतेति तस्मान्न सत्रांगं। एवं च त्सांगस्य सत्रस्य स्वयं कृत्वा कृत्वा न च समा
त्रं तत्र दानं। सत्रधर्मा उदवसानीय इति। न त्वतस्मिन् कृत्वा द्विजं कृत्वा दितत्वाच्च॥ तुष्टाश्च पक्षं द्याव
र्त्तयति। नैतदेवं चामेमात्रं सत्रदानमिति। किंतु हि परि कृत्यार्थमिति। कुतः नैतत्सत्रं विभक्तं बोधित
त्वात् नैतद् ह स्पृति सर्वेने सोत्रा मतापायजेत्वा तुल्यं। तत्रैव श्रूयते। यथोक्तांगं कृत्वा नैव सत्रोष्टुं च मिति
मपरतस्य कृत्वा मिति। इह पुनः सत्रमुत्तरज उदवसानीयः कृत्वा च इति। सत्रादुदवसाय नुत्थाप्य
त्यर्थः। तत्रागोर्थः। स्थाप्य सत्रं पुनरनुष्ठानान्न दयेति स्माद्विजं कृत्वा दितत्वात् त्रांगं न व सत्रं प्रकृति के॥ राम
तस्मादत्र दानं परि कृत्यार्थमिति। तेऽपि तु वचनाद्विजं कृत्वा ह प्रयोगः स्यात्। इदमेवोदाहरणं सत्रं तु

[illegible]

नहि पृथगमनीये ये सत्रादुदवशात्तास्ते कत्रारो विधीयन्ते न तेषामुपादेयत्वेन बोद्धेनेत्युक्तं । न च । विहितमंगल
वन्ति । न चानंगेहीने विगुणता क्वचित्तत्त्वन्ति । सन्निवचोदकप्राप्ताश्चेत्येवमभिजः । अपि वा त्रयावतिष्वभिप्रा
ये त्रिपाफलं तावन्ति त एव कत्रारः । तदेतदुपग्रहविशेषाद्वगम्यते । न च त्रिभिजः । प्रतियागस्य कत्रभिप्रायं
त्रिपाफलं तस्मान्न त्विज्ये त एव कत्रारः । प्रधानयोगेतावत्कल्हणवगच्छामः । त्रिभिजः पुनरन्ये वरीतव्या इति ॥ पु
कशस्त्वविप्रतिषेधान् प्रकृतेष्वेकसंयोगात्तास्ते तादुत्तरं नुशब्दः । पक्षे द्यावत्तैयति न पक्षग्रामनीयं संहत्य प्रयुज्य
रत्र किं तद्विप्रकशः कुतः । अपि त्रिभिषेधान् उदवसानेन हि पुरुषालक्ष्ये ये सत्रादुदवस्यतीति तत्र वैक्रोष्णदवसा
ता सवन्ति । ये चोदवसानेन क्षितास्तेषां याग इति एकैकस्यापि यागे विहितो भवति न वच्चेन विप्रतिषिध्यते तस्मा
दनेके कोपि यजेत । ननु बहुनां प्रयोग उच्यते । तेनैकैकस्यापि न वार्यते त न बोद्धे कृपा
मर्थो देवैकैकशण्डयजेतेति आह बहुसंयुक्तः प्रयोग एवैकैकनन्थकमेव कर्तुमिति । एवमपि न दोषः । नात्र बहुक्व
वन् विधीयते ये सत्रादुदवसानास्तेषामेव यागः । ते च बहुवस्तेषां बहुनां प्राप्तानां मयमनुवादः ॥ एते
स्येनापि च ते उदवसानाः । तस्मात्तेषां तथैव यागो भविष्यति । यथैवोदवसाने तेषामसंहतानां बहुवचनेन
ये यागेऽपि असंहतानामेव भविष्यति । अत्रोच्यते । न बहुवचनमनुवादः । अप्राप्तत्वात् । न हि बहुवचनेन

गोत्राप्रयदन्तुयेत। नन्विदानीमेवोक्तं। उदवसात्तृणां यागस्त्रेववदवइति। उच्यते। वहुवंतेषामुदवसानेनयागोऽन
नुवायसामर्थ्यायातोपि नविष्यति। नेत्याहपरिपूर्णा हिपदं पदात्ररमाक्रान्तिनितेतीषा संभवति। अपवयागः प्रा
क्तः पदात्ररागतानुदवसादनपेक्षते। तस्याद्वहुत्वसंयुक्तः प्रयोगः कर्तव्यः। यथाद्विपक्षे संज्ञेयुवेति। आहनेतदेव
यत्रत्वेनवित्प्रकारेणानुवादः संभवतितत्रानुवादायास्याद्विषिर्वेति। यथापपूर्वत्वा दम्प्रविधिर्ज्ञापाननुवादात्त
यापत्रानुवादएववहुत्वस्य भवितुमर्हति तथाहि यागसंवेद्योवहुना न कृतोत्तवति तत्रदृष्टमेवप्रयोजनेतरस्मिन्
पक्षेवहुत्वस्य यागसंवेद्येदृष्टी प्रत्यनीयेत्याह। तस्मादनुवादइति। आहद्विपक्षेपितहिरेवमेवप्राप्नोतिसत्रेषु
चेति। अत्रोच्यते। अस्मत्प्रविशेषः। उदवसायायजेरत्रितिराजपुरोहितौ यजेयातौ अद्विक्रामाः सत्रमासीरत्रिति। य
त्रत्वात्तः यद्योभवतितत्रद्वौ प्रयोगोगम्येतेसमानाश्चक्रत्तारः अवणादेवतत्रोत्ररप्रयोगवचनोनवृत्तलोचात्वर्थो
विधीयतेतदाश्रयः प्रयोगः कर्तारश्चतइतावसेख्या एवं सर्वमेतदात्वर्थे विधीयमानेप्राप्तमेवानुघतेद्विपक्षेसत्रेषु
चक्रत्वर्थो विधीयतेप्रयोगेपि कर्तारस्मइतावसेख्येति सर्वमेवतत्राप्राप्ते। नहिराजपुरहितवित्पक्षे कर्तारप्रयोगव
त्तुतत्रवहुत्वेतत्तइतावसेख्या। तथा अद्विक्रामा इति। तस्मादेवजातीयेषु संख्या उपदिश्यते नश्रूपते। अतोदि

पञ्चादिवुनानुवादस्तेषु वक्तुं सधुक्तः प्रयोगः कर्तव्य इह नुन तथा तस्मादेकैकः एषु वामनीयेन भजेतेति कामेष्टौ वद
 न्यत्वात् अस्ति सारस्वते सत्रे कामेष्टिः ह्याक्षं प्रस्ववाणं प्राप्या पकामायाष्टाकपालं पुरोडाशो निर्वपितस्व्याश्वं
 पुरोडाशं चेनुके दत्वा प्रतिपमुनामवत्तयन् प्रवपतीति तत्र सैशयः किं परित्रुपार्थदानमुत्तममात्रमिति एष
 शसनीयेव सत्रं सुनागभूतपरित्रुपार्थदानमित्युक्तं अथेदानीं मांभूतायां कामेष्टौ वित्तये तत्र द्विंतावत्प्राज्ञे
 यस्यायसुशमनीयेपरित्रुपार्थमेव मिहापीति वशाद्देनावादि सते कुतो दानशब्दात् दानशब्दो न वनितस्याम
 श्चोदुस्वीचवेचेनुके दत्वेति दानशब्दः धर्मकरोषु सत्सु परित्रुपार्थे इत्युक्तं न वै तत्सत्रं सत्रस्यागभूतमेतत्प्रकर
 णाच्च सत्रस्य स्वयं कर्तव्यता नो गानां तत्रोदकद्रव्यान्नेति विप्रः सगुणो सत्सत्रस्योपकारवैभवनि अथैवमेति विप्रि
 ति नाविगुणो सत्रस्य नो पछुर्यात् तस्मादत्र दाने परित्रुपार्थे इति वचने वा सत्रं वात्वा वा शब्दात्सदोच्यावर्त्तते न
 त्रपरित्रुपार्थदाने धर्ममात्रमिति कुतः सत्रत्वात् सत्रस्यानतिनिवृत्त्या आह नैतत्सत्रं सत्रागमित्युक्तं उच्यते न स
 त्रं सत्रागं तु सत्रमध्यपतिती सत्रस्य च सागस्य स्वयं कर्त्तव्यता तस्यां विप्रमाणायां सिद्धा अस्पष्टेः वृत्तौ न तत्रोदका
 नप्रयो जने श्रूयमाणा तु दाने धर्ममात्रं न विवृतमर्हतीति द्वेषत्वा चोदनादस्ति राणापतयः स्यात् दृश्यं पूर्णमासयो
 दिदशम्रायतपदिपत्नीः सया उपतृकपालमभिजुह्यात् वैश्वानरे द्वादशकपालं निर्वपेत् तस्यैव हापनो गो

रा १
 २६

दिक्षान्तं स द्वेष्ट्या यदद्यादिति । तत्र संशयः । किं परित्रयार्थं एव दद्यात् न स्पृहान्मुत वर्ममात्रमिति । किं प्राप्ते दक्षिणायां दत्तं
 परित्रयार्थमिति । परित्रयार्थं हि दक्षिणाशशो जयति एवं प्राप्ते वृमः द्वेष्ट्यवधर्ममात्रं दानमिति वशहेनाच्चादिश्रुते ।
 कुतः । अचोदनाच्छेष्टस्य अतिजः । न हि द्वेष्ट्य अतिजमवति । अतिजाचायैति निवारितव्याविति । यदा परित्रयं दत्तं
 तैव त्राप्रयोजनं नास्ति तद्विदक्षिणाशशः वृरिष्यति । अपि वपरित्रयार्थं सति दक्षिणाशशः स्यात्तदोदवृत्ताश्च ।
 आहार्योपनीयेत तत्र चोदको वाच्येत तस्माद्धर्ममात्रमेव दद्यात् न स्पृहान्मुत वर्ममात्रमेव दद्यात् न स्पृहान्मुत वर्ममात्रमेव दद्यात् न स्पृहान्मुत वर्ममात्रमेव दद्यात्
 त्विजनिषेवास्ति तरेषां स्याद्विप्रतिषेवा दृष्टुः । इदमाश्नायते । यदि सदीक्षितानां प्रमीयेत तं दद्यात् कृष्णाजिने अ
 स्ते । अयनस्य पोष्यने हि सृष्टं तस्य सुानेदीक्षितयिचा तेन सह यजेत तः संवत्सरे अस्ते । निपाजयेदिति योपसंव
 त्सरे यज्ञः स संदित्यते किमस्या मुत जीवतामिति विंता वत्प्राप्ते समानाचिन्नरणादस्थामिति विंसामानाचिन्नर
 णेयाजयतेरस्तीव्रमभूतानि न च स्त्रीन्स्वेतनानि न शक्नुवन्ति स्वयं तेन चितुं श्रथेतानि विद्यायां चर्त्तृणां प्रवेपु
 रिति । उच्यते प्रयोज्यतां तेषां प्रयतेत तो अये प्रयोजयितारस्वरतानि क्रियां चारयिष्यतीति । आह न ह्यनुयति
 कृत्यतीति प्रवति कर्तुं हि प्रयोजको हेतुः । न चैतानि क्रात्सेर्मनत्रियामुपसहर्तुं शक्नुवतीति उच्यते वचनप्रामाण्याच्च
 ह्यरथाजमानेकारपितुं शक्यं तेतावत्कारयिष्यते दुर्वीरसमानं शुक्राचारं नृणां मित्येव मोदीनि आह प्रयानमेव न शक्नु

१२ वंशानामनिकुर्वन्ति पादमानानि न वन्तीति अत्रोच्यते ववनसामर्थ्यात् तच्च वदन्त्योऽतिजः प्रतिग्रहीष्यति तद्वद्विणास्ते
 रिक्तीतास्तत्पक्षेति ईदृशो दृष्ट्यागोवाचनिकोऽप्रविध्यतीति आह पूर्ववाप्यमाने पादयित्वाणामेव कर्तृत्वमुपदि
 १३ श्वनवतिना स्मृतामिति । उच्यते । यद्युक्तं तामेवैतेन प्रक्रमेण कर्तृत्वमुपदिश्यते न च कर्तृरिदमप्यतिवर्तीति हेतुः
 तत्त्वं वा स्थायागोसतिप्राप्तमेवानुद्यते यथाग्रामक्रामोपजेतेति विधीयते हेतुत्वं प्राप्तानुवादमात्रं । तच्च द
 १४ श्वनवतिना स्मृतामिति । अस्माकमेव यजमानत्वं दृश्यते तस्मादस्माकं यजो न जीवतामिति प्राप्तं
 १५ अस्मिन् यज इतरथा जीवतोऽस्मात्तेषामविप्रनिविद्योपलभ्यते अस्याविप्रतिषिध्यते सागोनाममनसा त्रिय
 तेन वा स्मृतामस्ति मनः यदुक्तं अतिजः यव इत्येदं विद्वानाः प्रतिगच्छतस्परिक्तीताः त्यागो कुर्वन्तीति ईदृशो
 १६ यवनिद्रस्यागो न वतीति नैतदेवं न हि यजेतेत्युक्ते अशक्नुवन्सु ववनप्रामाण्यादयो यज्यथो न वन्ति यागो कुर्व
 १७ लेति हि तद्वचनेनागो यज्यर्थ इति । न ववनप्रामाण्यादेतद्वचनियक्त्वद्वयं तत्पक्षेते । न हितदस्ति प्रदर्श
 १८ न वति न वा सति दाने परिश्रयः न च गौणोऽर्थो विधिश्चादवगम्यते अमेत हि प्रमाणेन परिच्छिन्नैर्यगोनाः श
 १९ क्तः संवच्यते यथागो नृवं च इति गो जानि विशिष्टः पशुरनुवच्येत वा हीरुः गौरयवाहीरु इति नु संवादे वा हीरुः
 २० शब्दः संवच्यते यथागो प्रवर्तते तस्माच्च त्यागविधाने अग्नौ यज्यर्थः स्यात्तन्वास्त्वा इत्येवैव प्रवर्तित्यहति

जो गृहीत्वा वपमनेन परिष्कृता इति मन्येरना तस्मान्न नृथ वनास्त्री नियमृति नवचि नृतान विवक्षिते सामान विष्णु रण
मिति आह त्रैलोक्ये ववना नृथ वना तह विवाही नैति प्रमः नहि गम्यमा नैत्र्ये अनर्थे न वतिततः सैवत्सरेया जयेदिति
त्येतावतो वाक्मान कश्चिदप्यो वागम्यते स इह विवक्षितः अस्तु निया जयेदिति रष संवधेन विधीयते आदि मस्य
नीति प्रमादपाठः नव प्रमादपाठ इति प्रमः नहि स एवा प्रमादपाठो विधानार्थः मुख्यायश्च अनुवदत्र पथं च
सतापि ज्व नृवाक् संमवायंग च्छेते नैव प्रमादपाठो न वतितत्रा स्त्री नीत्येव शब्दो विदधात्स्वमर्थं मुख्यायश्च
ता ज्व नृवाक् संमवायंग च्छेते नैव प्रमादपाठो न वतितत्रा स्त्री नीत्येव शब्दो विदधात्स्वमर्थं मुख्यायश्च
कुशे च्छेते नैव प्रमादपाठो न वतितत्रा स्त्री नीत्येव शब्दो विदधात्स्वमर्थं मुख्यायश्च
स्थानं स्त्री नितैरसिद्धिः सशक्तते लक्षयितुं तस्माज्जीवतो यज्ञ इति यावदुक्तमुपयोगः स्यात् अथपदुक्त
मस्त्री या जमान दर्शयति स्तोत्रे स्तोत्रे सिद्धे नमुपदधातीति नैतद्या जमाने तह स्त्री नियम त्रैलोक्ये नृथ वना
सा एतादेतत्कर्म या जमान स नृपं न वतिया वति स्त्रवने तावत्येव तद्भुवि नृमर्हति ततस्त्रैलोक्ये या जमाने शब्दो तिलक्षयि
तुं तस्माज्जीवतामेव यज्ञ इति यदि तु वनान्नेषां जप संस्कारमर्थं तु नृसेवित दर्थत्वान्न इह जप संस्कारमिष्टिश्च
विस्तारः तत्र सूत्रे तस्यैव जप संस्कारे विस्तारो शेषेणापीष्टिः जपान्न जप जपतीति चोदनाः संस्काराः नृशमश्च वप

२०

तीतिरेवसादयः किमस्थीजपसंस्कारं कर्त्तव्येनेति संशयः। ननु नैवास्तु यज्ञो जीवतामसावित्फले। अत्रोच्यते कृत्वा
तिजेवाऽऽस्थ्यामिति कृत्वा विसर्ज्यते अनेन प्रकारेण पूर्वाधिकारणस्य प्रयोजनं विचार्यते यद्यस्थीयज्ञः स्यात्किं जपसंस्कार
रूपं यत्नेनेति किं तावत्प्राप्तिविधेः प्रकरणात्तरेति देशात्सर्वे कर्मस्पादित्यनेन न्यायेन कर्त्तव्यमिति चेन्न प्राप्तेऽत्र मः यदि तु
प्राप्तौ तेषां अस्थीयज्ञः स्यात्तेषां जपसंस्कारं तु चार्थं निवर्त्तयते ततः शक्यं जमिर्नोपि केशशमश्रवसु अथ वी वचो
द्वयोऽत्र प्रापयति। अथ सूत्रेन राहुं सेधितदर्थत्वात् इति दीक्षाणीयादृष्टिः कर्त्तव्यानेति विचारः किं प्राप्तेऽत्रोदका
नृगहाय कर्त्तव्या एव प्राप्तेऽत्र मः। सहेस्वा जपसंस्कारं न कर्त्तव्यमिति ह्युत्पत्तेति कृतस्त्वदर्थो हि सायजमानो
दीक्षाग्रहाय कर्त्तव्या एव प्राप्तेऽत्र मः। सहेस्वा जपसंस्कारेन कर्त्तव्यमिति ह्युत्पत्तेति कृतस्त्वदर्थो हि सायजमानो
नोदीक्षाग्रहायतीति दीक्षावन्न तानि नियमाश्च मानसवृत्तेन वैष्णवमनोस्ति दीक्षाग्रहणार्थायेति संयोगात्तज्ज्ञा
यते। आम्नावैष्णवमेकादशकपाले निर्वपेद्दीक्षिष्यमारा इति तस्मादिष्टिरपि निवर्त्ततेति। कृत्वर्थं तु द्विपेक्षुणा
भूतत्वात्। अस्त्युपशान्तेरसदित्येते यजमाने न सम्मितौ दुम्बरीतवतितथाशुश्रूषयुजमानो नारमत इति अस्थीयज्ञः
सति किमेव ज्ञातीयं कर्त्तव्येनेति किं प्राप्तेऽत्र मः अथेतन्नानामस्थीयज्ञः सर्वक्रियासु स्वातेऽत्र नास्ति तस्माद्देव

राम

सिमानेषु द्वा द्वारं तौ च नास्तीति कर्तृणां वेयुरिति एवं द्वा द्वारं ब्रूमः कृत्वैतु क्रियेत तत्तु गण दूतवात्स्यकस्य च
मेव जातीयं कृतं क्रियेत तत्तु गण दूतवात्स्यकस्य च तत्र यत्र यजमानः यजमानपरिमाणसंमितयो देव्या अयो जनेय
जमानत्वात् स्वनवशुक्रेण अवेतनेन च योगीयते शुक्रवा द्वारं यत तस्मादेवं जातीयं कर्तव्यमिति काम्यानि ननु यि
यत्ते कामा ज्ञानात् यथेतस्यानुचमानानि। अस्ति ज्योतिषा मन्त्रश्च श्रूयते यदि कामपतेर्वर्षं यजन्त्युत्तिनीति संह
मिनुयादिति एवमादि। तदिह सोदकेन द्वा द्वारं कार्यं कर्तव्यं नेति सोदकेन चेद्वेदको नुग्रहाय कर्तव्यमिति। न च स्थी
निन किंचित् कामपते पुरुमान कामनिमित्तं कर्तव्यं वेजातीकाः पदार्थाः। अत्रोच्यते॥ न च यजमानेन कामयमाने
न यो जनेयौ त्रयोनीचैः सदसिमीयमाने दृष्टिर्जवतीति तद्यदि दृष्ट्या प्रयाजनीचैः सदमातयं दृष्टिः प्रयो ज
नवती न विष्पति। एवं द्वा द्वारं ब्रूमः काम्यान् वेजातीयकानि न कर्तव्यानि। कुतः। यदि यजमानो दृष्टिं कामयत नीचैः
सदसिमीयमाने दृष्टिर्जवति। यजमानः न फलदीकृष्य हविशेधात् सागे वर्मनायेषां कामपितृणां दातुमर्हतीति
न दृष्टिर्जवतीति यजमानस्य फलमिति विज्ञायते। यथेतस्य जीवता यजमानस्य विध्यमानोपि कामो नुचमानो न भवति कि
मगुनरस्त्रोयेषां काम एव नास्ति। तस्मात् काम्यानि न कर्तव्यानीति॥ इहाथस्त्रिभावात् सक्तवा क्व वत्। सति
अस्ति यज्ञे दृष्टा पूर्णमासप्रवृत्ते काम एवमानास्ति। तस्मात् काम्यानि न कर्तव्यानीति निवाहक प्राज्ञानि प्रापणीया

दानि। तेषु बोद्धव्यं। सूक्तवाक्यः। तत्रेमानि। त्रयं यजमानः। आपुराणास्तेषु प्रजास्वमाशास्ते विष्वेऽप्यमाशास्ते यद-
 नेन हविषाणास्ते तदुपातत्सु। ध्यातु तदुस्मेदे वारासत्रामिति। कृत्तानि। कृत्तया निन कर्त्तव्यं। न त्वेष्टाऽर्थः। सेदित्य-
 तेनैतावत्सारां ईदार्थायैकमाः। सूक्तवाक्ये इति सूत्रं पितृद्ये। सूक्तवाक्यं बह्विति सूत्रितं। क्रयमेवेत्येते। इति। नु-
 ईदार्थाः। सूक्तवाक्या हो अहवति ईष्टव्याः। यथा होद्यति क्रमाद्यूज्यते। यवमानपरिधि कपालमंत्राणां पद्योत्पत्तिव-
 चनमूहवत्त्वादिनि। तस्मान्न सूत्रापालेनः। स्फुर्वा अर्थवादत्वात्। न वै तदस्त्रियदुर्कैतवता। छामीहायाः। कामानक-
 र्त्तव्या इति। स्फुर्वा अर्थवादत्वात्। स्फुर्वा एते कामाः। कस्मादर्थवादत्वात्। अर्थवादत्वात्। आपुराणास्तेषु प्रजास्वमाशास्ते इ-
 तिनैते विष्वेऽर्थवादत्वात्। अर्थवादत्वात्। अर्थवादत्वात्। आपुराणास्तेषु प्रजास्वमाशास्ते इति। इष्टव्या मुत्पन्नाया प्रपुञ्जते। पूरता-
 माः। कर्त्तव्या इति। नेकामिवा नातदभावाद्दितरस्मिन्। न वै तदस्त्रियदुर्कैतवता। ईदार्थाः। कामाः। कर्त्तव्या इति। कस्मात्-
 इष्टव्या प्रिधाना एते कामाः। आपुराणास्ते दिव्यं चामाशास्तेषु प्रजास्वमाशास्ते इति। इष्टव्या मुत्पन्नाया प्रपुञ्जते। पूरता-
 न कामानि। केसवेह यजमानो नास्ति। अवेत नावेत्येतान्यर्थानि। अस्मिन्मिच्छानविधते तदभावाद् अस्मिन्मिच्छया अर्थावा-
 त्। इतरस्मिन् जीवति एते कामाः। विष्वेऽर्थवादत्वात्। अर्थवादत्वात्। आपुराणास्तेषु प्रजास्वमाशास्ते इति। इष्टव्या मुत्पन्नाया प्रपुञ्जते। पूरता-
 त्कृत्तव्या इति। अत्रोच्यते। नैते अर्थवादत्वाः। विष्वेऽर्थवादत्वात्। अर्थवादत्वात्। आपुराणास्तेषु प्रजास्वमाशास्ते इति। इष्टव्या मुत्पन्नाया प्रपुञ्जते। पूरता-

तिनैतदेवंकर्तव्यानेकानिधानादिवादिस्मिन्। स्पृहो होतुकामाः। द्वादशाहप्रतीतिस्तत्रापहाहरणीतानिप्रकृ
तप्यते। ततः सेवत्सरे अस्थीनियोजयेदिति चेद्व्यप्राप्तानिदीक्षाप्रतीतिनिष्कर्माणि प्रपेते सन्निवप्रकृतो होतुकामाः।
ये कामयेताप्युमानस्यादिति परावीतस्पृहामुपद्रुयेत अप्युमानेव न वति। ये कामयेतप्युमानस्यादिति प्रतीयीतस्पृ
हामुपद्रुयेतप्युमानेव न वतिये कामयेतप्रमायुः स्यादिति तस्योच्चैस्त्रोवषड्कृत्योत्पकामयेतपापीयानस्यादिति न
चैस्त्रोतस्य याज्यावषड्कृत्योत्पकामयेतवर्षाया स्यादिति उच्चैस्त्रोतस्य याज्यावषड्कृत्योत्पकामयेत। एवेतत्र सेशयः। त्रि
यते विमस्यो होतुकामाः कर्त्तव्या अथवा न कर्त्तव्या इति। ननु जीवती पश्यत्कृते। अत्रोच्यते। अस्थीयज्जइसेवेकृत
विताप्रवर्त्तते। तत्रस्त्रेणैवोपक्रमः। क्रियते स्पृहोतुकामाः एते स्त्री कर्त्तव्याः स्यः। कस्माच्चोदकः प्रापयति एवोदक
नुग्रहो भविष्यति। तस्मात्सपामो होतुकामाः कर्त्तव्या इति। न तद्वाशीष्वात् न चैतदस्त्रियदुर्कृतवता होतुकामाः
कर्त्तव्या इति न कर्त्तव्याः कस्मात्तद्वाशीष्वात्। तद्वाशीरेषा जवति प्रजमानाशीरेषापीयेकावनयजे द्विज अशिषमा
शासते सासवोपजमानस्येतियजमानविषयतामाशिवोदशयति। सचेहपजमानो नास्ति अवेत्ता सस्त्रीनि अस्थोका
मयि नैमामर्थे नास्ति अर्थसिमर्थे अचिक्रियते इत्येकं कर्त्तव्यं नैवोप्यति संयोगाद्विधिः कर्त्तव्येन गम्यते तितस्मात्सप
तो स्त्री होतुकामान कर्त्तव्या इति। स्त्रीणां कृत्वा विताप्रयोजे नोच्यते। न तद्वाशीष्वात् ॥ सर्वस्वरसदिष्टगतौ सम

भा. ६.
हि.
३०

पुनरुच्यते कर्मणो जीवसंयोगात् अस्मि सर्वस्वारः क्रतुः पुनः कर्ता सोमोऽग्निः सोमो मरुता कामो ह्येते न पजो तयः कामो
तानामयः स्वर्गलोकमिया मितितत्र संशयः किं हि सुगते यजमाने न रत्नं कर्मोत्पद्यते तपरिसमापयितव्यमि
ति किं तावत्प्राज्ञैः सर्वस्वारिदि सुगतो यजमानस्य संसातदार्तं कर्मोत्पद्यते कर्मलो जीवसंयोगात् जीवता
हि श्वेना जीवता तस्मादिह मथाद्यापद्यते सर्वस्वारिदि सुगत्यं तं यजति स्था द्वौ जयोः प्रसन्नोऽष्टौ तान्
सगद्वा तस्य पयःतार्यः तेन समाधिराख्याते नैवोक्तं भवति अपित्वेह माम्नायते आने वे प्रकृतं कृत्यमाने उदुबरी
तोऽदृष्टेन वा ससापरिवेकं ब्राह्मणाः परिसमापयत मेयं जमिति संप्रेष्याग्निं विशतीति यदि त्रैषमात्रे स्याद्दृ
ष्टार्थं तवेत् तस्मात्संप्रेषणाद्वारत्तदुपायापरिसमाधिरिव विधीयते यथा यदि सोमं हरपुः विधावते कृते
निज्यादिति अथ यदुक्तं जीवन् कृत्वा तवति न मृतं तदिति नेत्युच्यते जीवता वचने प्रोक्तमारुचं परिसमापयतेति
अतस्तत्कृतैवामोपसमाधिः अत्राह यद्वा सोमं प्रपुक्तं वा स्तद्धाता वत्परिसमाहितेन न कृता यद्वा परिसमाधि
स्तद्वा सोनास्ति कः परिसमाधेः कर्त्तृति अत्रोच्यते युक्तं संशयेनैतन्न तुल्यं यद्वा न शुक्तं संशये जीवते चैव त्रैषम
त्यते तेनैतन्न तुल्यं योपि परिसमापयतेति त्रैषापरिसमाधिकाले जीवति तस्यापि जीवने परिसमापनकाले
नुपकारकं पूर्वप्रेषादेवास्पृशत्वं सवपूर्वप्रेषो जीवतोऽजीवतश्च तुल्यः स्मात् जीवन्निवायमपि च

राम
३०

तीति। अथोयेतद्दीवतः सत्वाकर्तृत्वमुपपद्यत इति। एतदपितुल्यमेव जीवतोपि पुरुषः कर्त्तानपारीरे। स नृपतिरिति
पि शरीरे पुरुषोऽस्ति तस्मात्स एव परिसमाप्तौ कर्त्तृति। अथोयेतयाजमाना संनवाह शयरे हि हि सुगतो नृत्त
तत्रं नृत्तुमतस्तत्रोद्वेन प्रापयतीति। नैतदेव याजमानवर्जं प्रापयिष्यतिसः तस्माद्दोषः। अथ तत्र प्रत्यक्ष
मेव परिसमाप्त्येव नैव प्राप्ताः। सेष्ठापयतमेव जमिति तत्सामर्थ्यादेव याजमानं न विष्यति। गते कर्मोऽस्ति यज
वत्। अस्ति सर्वस्वः क्रतुः पुनः कर्त्तापि तस्मात्तमो मरणाकामोऽस्य तेन यजेत यः काम एतानमयः स्वर्गलोकमिया
ति। तत्र दृष्टं गतो यजमानस्य सत्यं। किं कर्त्तव्यमिति प्रश्नः न वति वा दृश्यं पित्वापि द्यौः प्रश्नेनोपक्रमः पक्ष
द्वयेपि प्रतिपादितं सैशयः सर्वोऽसिद्धावपि न वति। यथा केचन मायैपर्वतः कानामेव नदी किमिदं फलमिति। तद
प्रिधीयते। गते कर्मोऽस्ति यजवत्। दिव्यी गते यजमाने च स्त्रियजवत् कर्म न विष्यति। यथा स्त्रियजोऽर्थं च क्रियते न
श्रद्धास्ति। एवं दिव्यामपि गतिं गते कर्म च श्रद्धेन कारयितव्यं नात्र यत्र यथा शुद्धे यजमानोत्वारमते यजमाने न
मितौ देवरी न वतीति। जीवत्यववनमापुराणिसुस्तद्व्यत्वात्। सर्वस्वारे एव जीवति यजमाने न वत्येव सैशयः। अ
शास्त्रे यजमान इति किमापुराणीर्वक्तव्यं नैति किं प्राप्ते जीवत्यववनमापुराणिसुः। कुतस्तद्व्यत्वात्। यत्रा
पुराणास्ते यजमानस्तत्र प्रस्तरं प्रपद्यत एव कामो यजमान इत्यावेदयितव्यं न वति तत्र यजमानः प्रथं प्राप्तादि

भा. २.
३२

ति। सवायमत्रयजमानो विपरितकामो मरणाकामस्तस्मादापुराणी सत्रं न वक्तव्यं। वचनं बाभाणित्वात् प्राकृत्योक्तान्
उच्यते। न कुर्यात् प्रापुराणी भोगी हि त्रापुराणी वादः। आग्नेवै प्रस्तपमाने यजमानस्य दिष्टा गतिः। पाथयितव्यात्
वति। मागां न वक्तव्यं। दापुराणां सत्रयजमानः। आग्नेवै कालं यावद्दीद्यामिति। चोदकं चैव मनुग्रहीष्यते। तस्माद्
त्रापुराणी वक्तव्यं। क्रिया स्याद्दममात्राणां। अस्ति द्वादशाहः द्वादशाहमपि द्विकामा उपैष्यति। अस्ति तत्र वा
दकं प्राग्धर्ममात्रे विवित्। यथा अतुषा ज्वावरणमात्रे पदिराण्यदा तं वतत्र संशयः किं धर्ममात्रं कार्यं नेति। किं प्राग्ध
र्मपेक्षं कर्तव्यं तस्य वराणां दानेन निवर्तत इत्युक्ते। न वा न्यद्वचनमस्ति कुर्याच्च मिति यावानेव कृतस्योत्सर्गो हो
षस्त्वावान् प्रकृत्य नायां तस्मान्न कर्तव्यमिति। एवं प्राग्धर्मः। क्रिया स्याद्दममात्राणां पदिराण्यदा तं वतत्र सं
शयः किं धर्ममात्रं कार्यं नेति। तस्माच्चोदका बुधहाप क्रिया स्यादिति॥ गुणालोपवमुख्यस्य। सत
ज्वाधाने पवमाने सृपः अग्रपेपवमानाया पुरोडाशमेष्टा कपालं निर्वपेत् अग्रपेपावकायाग्र्यमुत्तपेत् इति। त
त्र चोदकं न प्राग्धर्ममिति होत्रहवत्पादं वीधिनिर्वपतीति तत्र तावदग्निहोत्रस्य कालः। तस्मादग्निहोत्रवत्त्वेनास्ति
पवमाने सृपुतदभावे किं निर्वापोपि न कर्तव्यं उतर्तव्यं इति किं प्राग्धर्मः। यथा श्रुतो सोमस्य सते कर्तव्यं। न वा यथा श्रुते
न कृतेन किंचिदस्ति प्रयोजनं। तस्माद्दिगुणात्वात् न कर्तव्यं इति। एवं प्राग्धर्मः। गुणालोपवमुख्यस्य क्रिया स्यादिति।

राम
३०

गुणोऽग्निहोत्रहवर्गाप्रधाननिर्वापः। यदितिर्वापो न संतवेत्तत्तद्वत्संज्ञवान्। अग्निहोत्रहवाप्यपि न संतवतीति नि-
वर्तत। शमुष्टिलोपात्रुसंख्यालोपस्तदुपात्ता तस्यात्। अस्ति वाजपेयः शरदिवाऽप्येव न स्यात्। अत्र कामोयजेते-
ति। तत्र श्रूयते नैवारः सप्तदशरावः क्षीरं च रूपं वर्ततीति। अस्ति नु प्रकृतौ संख्यामुष्ट्यश्च चतुरो मुष्टीनि वर्तन्तीति उ-
पेक्षेद्वेन प्राप्तं तत्र संप्रत्ययः किं संख्या नुग्रहो मुष्टिलोपः। उत मुष्ट्यनुग्रहः संख्यालोपः। अथ वा किं संख्यालोपः।
अथ वा किं संख्याया मुष्टीनां लोपोऽथ वा न्यतरलोप इति किं प्राप्ते अतस्तरलोप इति। यदि वा मुष्टिमुष्ट्यदि वा सं-
ख्यायां। कुतः। नियमकारिणाः शब्दस्याभावात् अनियम इत्येवं प्राप्ते ब्रूमः। मुष्टिलोपः स्यात्। संख्या नुग्रहश्चेति। कु-
तः। मुख्यत्वात् संख्यायाः पूर्व हि संख्या निपतति। सा पूर्वमेवावगम्यते न तदवगमकाले संख्या विज्ञानस्य परिपथि किं-
विद्विज्ञानमस्मिन्स्मिन् प्रतिद्वे संख्या विज्ञाने प्राप्ते मुष्टि विज्ञानमापतति संख्या विज्ञाने परिपथितो नाविरतु-
मर्हति। तस्माज्जघमत्वात् मुष्टीनां लोपः। मुख्यार्थत्वात् संख्या नुग्रहः। तदुक्तं॥ मुख्यं वा पृष्ठं बोद्धुं नाल्लोकोक्तिरिति
एव प्राप्ते ब्रूमः॥ मुष्टिलोपे न संख्यालोपमर्हतीति। कुतस्तदुपात्तात्। मुष्टिगुणो हि संख्या श्रूयते चतुरो मुष्टी-
निति चतुः संख्या विशिष्टा मुष्ट्यः कथं न वेदुरिति संख्या नुग्रहोऽप्येव तस्मात् संख्या पूर्वनिर्दिष्टाऽनि-
र्दिष्टैव। सा हि परविशेषणार्थमेवाश्चर्यते तेन नैव तस्या अनुग्रहः। क्रोयो मुष्टिलोपे सति तदधिक्करणा संख्या

प्रा. ६
दि.
३२

अधिकरणाभावात्त्रिवर्त्तते। अन्याधिकरणायां क्रियमाणानां प्रकृतिवत्कृता स्यात्। साध्या लोपे पुनर्मेष्टयोर्निर्वाप
प्रिकरणाः श्रूयमाणानां अधिकरणानि वृत्तानि निवर्त्तयन्ति तस्मान्मुष्टिगुणत्वात् संख्या निवर्त्तत न मुष्टयः तदुक्तं
मगुणविरोधवता दृष्ट्या हिति। न निर्वापशेषत्वात्। नैतद्देवेन संख्यामुष्टिषु श्रूयते यदि मुष्टिषु श्रूयते तदुक्तं
त्वात्त्रिवर्त्तते। कृतं हि श्रूयते निर्वापे कथं नैव मन्त्रिसेवैषः श्रूयते चतुरो मुष्टी निति कथं तर्हि चतुरो निर्वापयतीति। मु
ष्टिगुणाः संख्यागुणाश्च निर्वापो निदिश्यते। श्रूयते सर्वे चेहि द्वितीया विवर्त्तयति। कथं। कारकविषयि हि साकार
कृत्क्रियाया एव प्रवर्त्तित इत्यस्या। अतः चतुः संख्या श्रूयता वा ता निर्वापस्वभावेन मुष्टीतो वा सा श्रूयति क्वली
यसी। तस्मान्मुष्ट्यानुग्रहः। मुष्टिजोप एवेति। संख्यामुष्टौ नो प्रतिसामान्यात् तद्विहारः संयोगाच्च परं मुष्टेः नुश
ष्टेः एते पदं द्यावर्त्तयति। न संख्यानुग्रहो मुष्टिलोप इति किं तर्हि संख्यायां संख्या निवर्त्तते शरावैश्च मुष्टयः क
सामान्यान् निर्वापसाध्या न इत्यप्रकृतौ मुष्टयश्चासां पीठे दिक् चतुः संख्या इत्यस्य दृष्ट्या संख्या कः शराव इत्य
कश्चरुर्जवतीति श्रूयते तत्र मापनार्थं मुष्टि इत्येव मापनार्थः शरावैर्निश्चयते। तत्परिच्छेदनाया चतुः संख्यापरो चे
दार्थेया सप्तदश संख्या निवर्त्तते। ततश्च द्वादश विवर्त्तते शाकमिमेषालयः देवदत्तो जोषितश्च देवदत्तव
चक्षुहस्तस्यैवनेनेति जोषनेयत्वं ततश्च यत्कते कर्तुं तस्यैवनेन श्रूयते तस्माच्च यत्पि न श्रूयते न स्त्रेहयितव्यं मिति।

तथापि समान कार्यत्वात् नैलं च तस्या विनिवर्तने भवति। एवं संख्यापरीक्षे हेतुर्वती परिच्छेदिका। या एव संख्यापानि वृत्ति
कानि वितुमर्हति। परं वयस्य ब्रह्मं मुखे निर्वर्तकं से योगात्। तस्मात् प्राकृती संख्या प्राकृतं वदयति निवर्तते। त बोद्धव्या
मिसेव चानुप्रवृत्तौ संस्कारयोगात्। नैतदेवं॥ बोद्धव्ये निपातं भूमः। यागसंख्या हेतुसंख्या संख्याशयवद्वयं॥
प्रवृत्तौ निर्वापसंस्कारसंख्यावतुः संख्यामुद्दिष्टं च नवानुप्रवृत्तिमात्रं समान कार्यं मपि अत्र निवर्तने भवति।
यस्य हि प्रत्यक्षं प्रवृत्तेन बोद्धव्यं प्रत्यक्षं कार्यं मपि निवर्तते तत्रैव निवर्तते न वयागो क्रियमाणो निर्वापकार्यं निवर्त
ते। तस्मात्त्रिंशोपप्राप्तं विद्वन्नेन न निवर्तते इति विरोधात्तु वतुर्निर्मुक्तिनिर्निष्पन्ना माणी द्वयं न सप्त दश शरा
वै भवति तत्तस्माद्विरोधादप्यत्र निवर्तते इत्यं संख्याया। नत्र वतुः संख्या तु ग्रहा नुद्धिलोपोपपत्त्यर्थ इति। औ
निष्ठेनु द्वयं तो विकारः स्यादकार्यत्वात्। अकिंश्रूयते चावाप्यथिद्यावेनुमाने तमा कृतवत्समं देवमप्यभि
ति तद्वत् सेशयः। किमजावेनु कस्य भानुतगा वदति किं प्राप्ते। बोद्धव्यानुग्रहायात्रा इति गुणानि मित्रास्वेषाद्वा
सगुणाश्चोदकेन प्राप्ते प्राकृतं द्वयं आवेषापितद्यो। न तु गविगुणामाहरेतेश्वाः सत्संगद्याहुः न तु गौरत्रप्र
सत्ते ताव वने न बोद्धकेन वा सपथगुणा ववतो यद्यपि अत्राणाः। चिह्नाने गुणावदति वाक्सेनालेन द्वयं मास्ते इति।
तथापि गोद्वयस्याभावात् अत्रात्तति वाक्सेमेव गत्यते न प्रवृत्तिः। अपि वधानवयो वचना एतेश्वाः गुणाश्चामृते वा
न द्वितीयसंवेद्यते द्वयोर्गोषां संवेद्यो नवति। बोद्धव्या प्राप्ते वदयति। तेनैवां सामानाधिकरण्याप्यथा। अवीक्षे नृहृद

भा.
३३

तितस्त्पुरुषीचेनूईक्षिणात्तथात्रजर्षतस्याजिनमवपणार्तिनिचानवयोवचनः शस्त्रदेकपाक्यागैवद्रुद्योपास
रामने। एवमिहापिबोदकप्राप्तेनद्रुद्योपासतेत्यत इति। तस्माद्वादेनुवत्सञ्ज्ञाभाषइति एवंप्राप्तेद्रुमः। त्रोसवि
कपतस्मिन्तत्तत्सैवजातिविशिष्टगुणशब्देद्रुद्यतोविकारः स्यात्। इद्यमपिचिनुर्णानुगुणामात्रपदेतज्जातिविशि
ष्टयानैवयश्चनतदजवशुश संकृते। गोपशुसेवतत नवति। ताव्यत्रयहपिस्पात्तव्यमावेशमितुंतदावेषयिष्यतेय
थाज्ञापेनुवत्सैवभाइति। उच्यतेविष्येष्टस्त्राजशब्देनवेद्यादीनामेकवाक्याभावः। इदमोदकेनाज्जुद्योबोदकश्च
विरोधमितिनाज्जुद्योप्रापयति। नवषेवादीनांद्रुद्योपासैवैवः। काश्चकिमकिरेषात्रालंजेनसीवंपुत्रोति। ज
विमात्रमितिद्रुद्योसेवैवावेषेनस्यात्। तच्चद्रुद्योलेभ्रुतेः। तस्मिंश्चजातिविशिष्टगुणोत्रालंजेनसीवुक्तेसीतिनश
कमजाद्रुद्योप्रापयति। नवबोदकापेक्षयायत्तजाजातिरुत्सृष्टप्रावर्ततेतस्माद्वावेषेत्त्राहपोतविष्येतीति। तै
मित्तिकेतुकार्यवात्प्रकृतेः स्यान्नदापेक्षः। इदमामनेतिवायमंश्चेतमात्मानतत्तुतिक्रमइतिअत्रमेशयःविमि
हपिनजःपशुःकृतेद्रुद्योताःपशुरितिउच्यतेतद्विद्वोपेक्षेतगुणसंबंधेचेतशब्दः। अतोपःकश्चित्चेतगु
णसंबद्धः सत्रालंजेनहिष्येतशब्दः अत्यन्तः सत्कृतश्चित्तश्चेतद्रुद्योवोदकेवानुमानिकेननियतयितव्यः। राम
तस्माद्वागोदयोवाप्येतत्रालंज्यद्रुद्योसर्वप्राप्तेद्रुमः॥ नैमित्तिकपतस्मिन्नेतगुणानिमित्तद्रुद्योश्चेतशब्दप्रमाणम् ३३

राम
३३

गामात्रं विप्रियतो न ह्यत्र जातिविशिष्टे इद्यो प्रतीयते यदेवालं न साधनमृतं तदेव परिच्छिन्नं च इत्येतच्च वादागम्य
ते। यच्चास्पवादकप्राप्तिर्यथा साधनविमरुध्रमातीश्रुत्या प्राप्तिरित्यर्थः परिच्छिन्नस्यति। ननु जादृच्छा
इद्यातिगरीचे नुमयंशक्रान्ति। ननु मानशक्रान्तिनतेन परिच्छिन्नेन प्रयोजनमस्ति तस्मात्प्रसक्तोपि श्वेतश
हः कृगामेव परिच्छिद्यात्रान्येषामिति। विप्रतिषेधेत इवनात्प्राकृतगुणलोपः स्यात्तेन वक्रमसंयोगान्न
घाघस्त्रप्रयते। खलेवाली प्रयोजवतीति तत्र संदेहः॥ किं खदिग्धोद्वेन प्राप्येत सखलेवाली कर्त्तव्यः॥ अ
थ न प्राप्यते खादि यखादिरीवारवलेवाली स्यादिति। तथा वित्रायां प्रयते दधिमधुवृत्तमापोषानाः तैरु
लास्तत्संस्मृष्टं राजापत्येन वतीति तत्रापि संदेहः॥ किं श्रीहृयश्चोद्वेन प्राप्यते त्रैहृक्कुरुलाः कर्त्तव्या उत न
प्राप्यते त्रैहृक्कुरुला वातं दुला उपादातद्या इति किं तावत्प्राप्तिरखदिग्दिः खलेवाली कर्त्तव्या त्रैहृक्कुरु
लाः कर्त्तव्याः॥ नोद्वेन खदिग्दिग्दोषो व्रीहयश्च प्राप्नुवन्ति। एवमोद्वेकानुग्रहेन विष्यति तेषां खलेवाली त्रैहृक्
वीयते योपपः सखलेवाली कर्त्तव्या इति। शक्यते हि पूषः खलेवाली केन वित्प्रकारेण प्रयोजवति खदिग्
दीनां हि क्राष्टानां संस्कारेः पूषः क्रियते केदनादिभिः नत्वयेषां। तत्र प्रयोजवतीति यपक्रायेंतवतीत्तत्तस्यात्
तथा लक्षणाशब्दो न वेत्तव्रीहिरागमपिते इत्याश्चोद्वेन प्राप्तापवतेषां तदुत्तानापि ह तावत्प्रत्याख्यापदेवता

भा.
दि.
३६

सेवेचः। क्रियते तस्मात्स्वदिरादयः खलेवालीखमापादयितव्याः श्रीहयश्चतेतुलमावमापादयितव्या इति एवैवात्रे
प्रमाणः। विप्रतिषेध एतस्मिन् प्राकृतस्मागुणास्पलोपः स्यात्। दद्ये विप्रतिषेधः। तद्वदना तद्वलेवाल्यापपताविधी
यतेन रूपस्य रक्तेनेवालीतातया अद्यवहितेन तवतिना सर्वेधात्प्रसक्तं वाक्यं इतरथा अद्यवहितेन परेक्षस्यार।
खलेवालीशङ्कश्रयः खलेवारतो अवर्तते तस्य वाचकस्तथा भूतश्च रूपकार्ये विहिते पुञ्जतेया खलेवालीस
इति। शक्यते वपूपकार्ये विनियोजे ॥ यत्रुपवशश्चः कार्यलक्षणाये इति अद्यवचाशत्तक्षणापि ज्ञापमी प्रत्य
संहिलक्षणायेपरोक्षे अद्यवचने शक्यते तस्माद्यज्जातीयस्य हस्तस्परखलेवालीवृत्तातज्जातीयस्य रूपकार्ये वि
नियोज्यमानेनां चोदके विशेषे अवस्थापयितुं शक्नोति प्रत्यक्षादिभ्रुतिः तथा चोदकेन वाचिता स्यात्तस्मा
न्नाखादिरादिनियम इति। परेषां प्रतिषेधः स्यात्। खलेवाल्यामेव सेशयः। कित्तक्षणां ज्ञोषणामु क्यणामित्येव
मादयः पदार्थकृत्तयाः नेति किं प्राप्ते चोदकाचुग्रहाय कृत्तया इति एवैवात्रे प्रमाणः। परेषां प्रतिषेधः स्यादिति।
तस्मात्तस्य हि रूपकार्ये विनियोगः खलेवाली भूतस्य हि रूपकार्ये विनियोगे कृत्तकृतः शास्त्रार्थोत्तवति। वृत्तेश
स्वायेनापरस्मागुणापयतितद्ये। अपि वत्तक्षणादीनि रूपकारणानि नवात्रूपेन प्रयोजनमपूपो हि रूपका राम
विनियोजयितव्यः। तस्मान्नक्षणादयो न कृत्तव्या इति। विप्रतिषेधश्च इतश्च न कृत्तव्याः विप्रतिषेधः कृतो ३६

[illegible]

५५
५५

अपि च न कर्म वक्राय गुणाय फले च मंजनं बहिति। आहं जनमपि विद्यातकं हंति स्त्रुधानां त्वं विहतीषि। अत्रेय
तेषां न विद्यातकं प्रवृत्तिर्यथा करे स्यते विपर्ययमिष्यते तथान विह निष्यते। विपर्ययं सैकम मात्रं न कृतं न वनिष
दार्थं न निषत्ते तदुक्तं गुणालोपे च मुरय विद्यामवतीति तस्मात्पूर्ववत्ति कृत्वा यावः कार्यः तत्र हि हतिः
पाकाधो न विष्यति न चाना त्वं विह निष्यते इति॥ अदशावरस्वामि विरचिते मीमांसा भाष्ये दशमाध्याय
स्य द्वितीयः पादः॥ ॥ विकृतौ शब्दवत्त्वात्प्रधानस्य गुणानामधिकोत्पत्तिः सन्निधानात्। अस्ति सोमस्य
शुक्लीषोमीयोयोदीक्षितोपदग्नीषोमीये पशुमान्नमत्तु इति तत्रेदं समाम्नायते। एकादशप्रयाजान्नयज
ते कादशानुयाजान्नयजतीति। तथा चानुमीस्यानि चानुमीस्येः स्वर्गोक्तोपदेशेति। तत्राप्याम्नायते। नवप्रया
जान्नयजति वधानुयाजानिति। तथा वापद्योस्येतमादनेतभूतिकाम इति। तत्राप्याम्नायते हिरण्यार्जः समव
र्तेताग्र इत्याधारमाधारपतितथावद्ध्येष्टयते। अश्रुत्वाप्रास्याधारपतीति। तद्देवस्यैषः त्रिंशद्वृत्ते
कृतं च तान्नाप्यते। अत्राप्रायाक्रमोतराण्येतानि चोद्यते। अथवा प्राप्यते प्राप्तांगुणविधय इति किंप्राप्त
न प्राप्यत इति। विकृतौ तस्यां तस्यां शब्दवत्त्वात्प्रधानं नांगानि। तस्यां शुक्लीषोमीयादिषु गुणक्रमेणां अधिकानाम्
तत्तिः। जपसाधारमाधारपतीति वक्रमोत्तराण्येतानि विधीयन्ते तथैव हि अनिरुद्धं हीता प्रवर्तितैरेव च तानि ३५

सांगानि जायंते तस्मात्प्राकृतीति कर्त्तव्यं तानप्राप्य ते सन्निहिता हि सा प्रकृतौ न प्रकृतिसन्निहिता मतिः कृमिष्य
तीति। प्रकृतिवत्त्वस्य चानुपरोधः। एवं वतनुपरोधो न विध्यतिः प्रउपरोधः॥ प्रकृतिवदिति प्रकृत्या न स बोद्धव्यः
न हरे सती मिमामनेन वा कथ्यवहितो प्रकृतिमपेक्षित्यते तस्मान्न कर्मोत्तराणि बोधे न प्रपाजयागान् करोति।
अपारिपुत्रोति हिरण्यपार्तः समवर्त्तताग्र इति करोतीति। बोधनामनुवाञ्च। इदं पर्योद नोत्तरं सूत्रे। न वेदां कर्म
बोदयितुं सामर्थ्यं नास्ति। कथमिति। नैतस्माद्वाध्य। क्वादिदमवगम्यते पागे करोतीति। कथं तर्हि पागे एकादश
संख्या करोतीति। पागे गुणसत्तां भाषयतीति गुणशब्दप्रवणान्। पागसत्तायां भाष्यमाना पागे गुणशब्दप्रव
णमनर्थकं स्यात्। तस्माद्गुणविधिस्वरूपा एते शब्दा इति। अत्रोच्यते। अस्मैतेषां बोधनाप्रभुत्वे सामर्थ्यं प्रजवे
त्येते कर्मबोदयितुं। कुतः। आख्यातशब्दाद्वेते। आख्यातशब्दात्त्वमवगम्यते। बोधकाः समधिगताः भावाद्याः।
कर्मशब्दा इति। त एते सगुणं कर्म बोदयिष्यन्ति। पागः कर्त्तव्यः। एकादशसंख्या वेत्ते वे सर्वत्र। तस्मात्क
मान् विधिरविशेषात्प्रवृत्तिः। नत्वेतदस्तीति कर्त्तव्यं तानप्राप्य ते कर्मोत्तराणीति। प्रवर्त्तनाप्रकृतम
गसंयुक्तं तथा भूतामपूर्वमपि वेदते स्यात्। उक्तमेतद्विध्यं तेषां प्रवृत्तिवद्बोधनायां प्रवर्त्तते तथा हि लि

५४ दृश्यमिति तस्य प्राकृतस्य कर्मणो विधिः वेकृतेषु कर्मसु केषु विद्युत्तत्पति तस्मात्पूर्वो वैकृतो विधिः पूर्ववान्
 दि. प्रकृतिपूर्वकः अविशेषात्सर्वतः तद्वदकादवगम्यते तस्मात् इहोपि प्राकृतोति कर्त्तव्यता प्राप्यते। पदयते।
 ३६ प्रयाजहितिर्निराकां सत्यात् प्राकृतोति कर्त्तव्यता न प्राप्यत इति। स्नादेतदेवैयदियागो विधीयते। योगे हि विधी
 यमानो एकादश नवहिरण्यगर्भः समवसेताय इत्येतानि पदान् मनस्यैकानि प्रवेष्टुः नवशक्तेवदितुमेकाद
 शादीत्यनुष्ठेयं तदिति। अपूर्वाणि हि तान् नवशं विधातव्यानि। तानि च वाक्येन यागे अथ यागो विधीयते यागो वसे
 स्था तथा वाक्ये निधेयं। तस्मादिति कर्त्तव्यता यागो प्राप्ता यागुणा विधायत इति। न घ्राणा विधिरनेगे स्यात्। इतश्च
 गुणा विधायत इति। न हि अनेगे कर्मणि अंगस्य विशेष विधिः स्यात्। न वति च विशेष विधिः आश्रयान्नः प्रस्तर इति।
 न त्वसति प्रस्तरे प्रस्तरे विशेषः शिष्येयं। पथाय स्य नास्ति पुत्रो न स्य पुत्रस्य श्रीडन कानि क्रियते। एवमिहापि प्र
 स्तरस्याश्ववान्नतान विधीयेत। तस्माद्गुणा विधायत इति। कर्मणा श्रेष्ठश्रद्धात्सन्निधाने विधेराख्यासंयोगेण
 न तद्विकारः स्यात् शशस्य विधिगामित्वान्न गुणा स्य चोपदेयत्वात्। अथ तपरो विधेयः प्रधानकर्मणो रुरुणा कर्म
 णा श्रेष्ठश्रद्धात्प्रयोगवचने न ध्येन शहेनागप्रधाना तु च तैः तस्मात्प्रधानवचने सन्निहिता स्यान्निहितेषु सन्नि
 हितेषु गुणा विधेनामगृहीत्वानि संबोधो भवति। यः प्रयाजसंज्ञको यागः तत्र गुणा इति। एवं स वेत्रयागे गुणानेत ३६

दिकारः स्यान्। संख्ययामंत्रेण च संख्यां चरं मे वा चरं मे वा वि क्रियेत प्रयाजाद्विधिगामी हि शब्देणुणा श्रोतृदेष्टुद्योन
नर्थक्यं पुनर्वचनेन तस्मादिति कर्तव्यता प्राप्यते प्राप्ताया गुणविधय इति। अकार्यत्वाच्च नान्तः। न वशस्य तवदितेन
मनामिसर्वेषामे विधीयते इति अत्राहिवचनं चक्रिः शब्दार्थसंबन्धे विधीयमानेन भवति। एकादशयागान् क्रमेणोक्तित्व
प्रयाजानुयाजसंज्ञकान्वतीति। वाक्यस्य स्याद्वचनं चक्रिः। अथ पुनरेषां प्रसिद्धनामकानां च। राण्युण
विधानार्थं हि स्मादप्येति कर्तव्यता प्राप्यते गुणविधयश्चेति इति। तुल्यावप्रभुतागुणोः। इदं पदेमः केन चिदुत्तरं स
त्रं कानितानि पदानि। पदुक्तं। प्रयाजानुयाजा असन्निहितानश्वयते तेषां गुणो विधातुमिति तत्परिहर्तव्यं। अत्रो
च्यते। तुल्यावप्रभुतागुणान् प्रति चोदकस्य प्राकृतान् गुणानि दृष्ट्वापि विध्यति। तेव प्राप्ता गुणविधानपरे
वाक्ये इह संकीर्तते। पदोत्तरात् प्रापयिष्यति ते गुणा वचनेन संज्ञेत्मा च इति। तत्रोक्तं प्राप्तिर्लक्षणीयसी। प्राकृतान्
प्रापयितुं शब्दो नापूर्वानुयाजस्येति तु शङ्कोति। इदमधुना तत्रैव नमुत्या दकमिति चेत्। नैतदेव गुणसंबन्धार्थ
वतदुणा वचनस्य अवगातः। तस्मादपि प्राप्तेषु गुणविधय इति। अथ पदुक्तं। आख्यातशब्देण ते कर्मणो वि
धायकः। नावार्थः कर्मशब्दास्तेषु क्रियाप्रतीयेतेति। तुल्यावप्रभुता आख्यातशब्दानां हि शङ्कवन्निगु
णवचनसहिता गुणकर्मविविधानुं शङ्कवन्निगुणवचनं कर्मवचनं गुणविधानुं। यो हि प्राधानात् भवत्यति उच्यते राक्ष

भा.र.
दि.
३०

समुद्रशङ्कुज्य इति तस्मादपि गुणविषय इति। सर्वमेव प्रधानमिति चेत्। इति वेदेषु सिद्धाख्यातथ द्वायेगुणो विधास्यतीति
एवं सति सर्वप्रधानं आख्यातशब्दवाच्यत्वादिति। तथा भूतेन योगाद्यर्थविषयः सः। न ह्यारब्धा तशब्दाभिधानेन
प्रधानभूतो गुणभूतो वा अर्थो भवति पः स्वभावतो गुणभूतोऽर्थः नाशावरणात्। त्रिधानेन प्रधानभूतो भवति तथा भूतेन
गुणभूतसंयोगे सति आख्यातशब्दभूतेन यथा धर्मविषयः न वेषु। यत्प्रधानं तत्प्रधानमेव यद्गुणभूतं तद्गुणभूतमेवेति। वि
शिष्टमेव प्राकृतानां विकृतेः कर्मणा योगात् तस्मात्सर्वं प्रधानार्थं। इतश्च प्रथमो गुणविषय इति। कुतो विधिर्वैवा विधि
ष्टिप्राकृतानां विकृतैरर्थवाहकर्मणा योगेन विधिष्यते। अस्मिन् विधौ कृतं यजति यज्ञस्य प्रतिष्ठा इति प्रकृतौ यत्परवस
एव विकृतावर्थवाहो भवति अस्मिन् विधौ कृतं यजति यज्ञमेव प्रतिष्ठापयतीति। तथा वक्ष्यमाणेन यज्ञस्य पदाज्यनागादि
ति प्रकृतौ आज्यतागोयजति वक्ष्यमाणेन यज्ञस्य पदाज्यनागादि यज्ञस्य पदाज्यनागादि यज्ञस्य पदाज्यनागादि यज्ञस्य पदाज्यनागादि
समत्वाच्च तदुत्पत्तेः संस्कारे रक्षिकारः स्यात्। इतश्च प्रथमो न स सर्वप्रधानं प्राधानाद्यमपि किं विदुस्तीति समाहितम्
त्रिप्रमता प्रयाजानुयाजानोपनेव प्रमेण प्रकृतौ प्रयाजानुयाजानो संस्काराणां मधिकारस्तेनैव प्रमेण विदुः
हृत्पतेः कथं प्रजापतिर्यजमसृजत स आज्यपुरस्तादसृजत पशुमध्यतः पशुदाज्यं पशुदा इति। तस्यादाज्येन पुर
स्तात्प्रयाजावत्तत्तपशुनामध्यतः पशुदाज्येन पशुदादनुयाजावत्तत्तदिति प्रयाजानो संस्काराणां दर्शने प्रधानं

एव
३०

नो तस्मान्नसर्वे प्रधानं प्रधानार्थमपि किं विदुस्तीति। हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मंत्रलिङ्गात्। अस्ति वा पद्यः पद्युर्वापद्यो श्वेतमालजेन
भूतिकाम इति। तत्र श्रूयते हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्रहसाधारमाधारयतीति। तत्राप्यमर्थः समविगतः प्राप्नु एवा चार्यु
लविधिरपमिति। इदं तु विंशते। किं पूर्वस्मिन्नाधारगुणविधिरतोत्तरस्मिन्निति किंप्राप्तं हिरण्यगर्भः पूर्वस्य मंत्रलिङ्गा
तपूर्वस्याधारस्य गुणविधिरय। कुतो मन्त्रार्थो भवति हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र इत्योधारमाधारयतीत्यत्र मंत्रे इ
दमस्ति क्वने भूतस्य जातः पतिरेव आसीदिति। एक इति च प्रजापतेरभिधानमिति। सहि प्रजापतिं संप्रवृत्तं प्रा
नु प्रजापत्यन्तरे कस्य व्यापृक्त इति गम्यते स एव मन्त्रः प्रजापतिमपि बहिरुक्तं प्राप्नोति। प्राजापत्यश्च पूर्व आधा
तत्राप्यसमर्थः कार्ये नि। वर्त्तयितुं नोत्तरस्मिन् मन्त्रतः पूर्वस्य गुणविधिरिति। प्रकृत्यनुपरो धात्रे। प्रकृतिव
दिति वादकस्यानुपरो धो न विद्यते। उत्तरस्याधारस्य मन्त्रानपनयात्। इतरथात्र पनीयत उद्दो धर इति मन्त्रः।
तस्मादपि पूर्वस्य गुणविधिरिति। उत्तरस्य वामजमिति वा शङ्कः पक्षे द्यावर्त्तयति न पूर्वस्य गुणविधिरि
ति किंतु उत्तरस्य गुणो विधीयते तस्य मन्त्रेणाधो न पूर्वस्या ब्रूयते। एवमाभ्यायते हिरण्यगर्भः समवर्त्तताग्र
इसाधारमाधारयतीति नार्थः आधार एतामवमुच्चारयतीति। सोच्चारितविशिष्टश्चोक्तविज्यनमेगभूतं करोति। कस्मै
न जाप हविषा विधेमिति। एकस्मै देवायैत्यर्थः एकानोपेन एतदुच्यते। ज्ञाता न एतदर्थं प्रत्यपो न वति एकस्मै देवायैति

[illegible]

सीनिमात्तापितृभ्यामपि पूर्वः किमुतान्यस्याङ्गु नारितिसिद्धमेकत्रमस्येति सोपि प्राप्सर्वोत्पन्नैरेकपवत्रत इदं निधापि मे
वा अकृतस्मादविरोधः विधितिदेशात्रकृतो विकारः स्यान्गुणानामुपदेशपत्त्यात्। गुणविधिरयमुपदिश्यते आचार
कृतौ सतन्मेव स्य विकारः स्यात् उपदे ३ शपो हि संवत्तविशेषोत्रउत्तरस्मिन्नापारे अथ द्यौः तेमंत्रविशेषनिज्ञाने कु
डोः चरो हि विस्मयमहतोपशोयशपतेरशवान् हहन् जावी हि मधो ह्यातस्य स्यादेति तदंग नूतमुपकारकस्य विज्ञा
नस्य साधनमिती शयह विहीतद्यमिह तु हिह तु रापगभिइति विज्ञाने श्रौतं श्रौतस्य प्राकृतस्य विज्ञानस्य कार्यवि
जातुमनुमहेतिसामर्थ्यादिदं विद्वत्तेषां कुमिमेशालयः देवदत्तो नो जपितव्यः देवदत्तवद्वद्वत्तैवेनेति। ने
जनेतेनमुपकारकं श्रूयमाणं पश्य प्राकृतस्य कार्यमन्त्रिनिर्वर्त्तयितुं शक्नोति तस्य कार्ये विनिपुणते सतस्य
सामान्यं स्य स्य हनसामर्थ्यं च तेनेति। इहापि मंत्रमुच्चारयमाणः प्राकृते श्रौतविज्ञाने विशेषमुत्पादयति तत्रोत्तरस्मिन्ने
प्राकृतं दृष्टविज्ञानस्य सावकेन पूर्वस्मिन् तस्मादुत्तरस्य युगाविवर्तिनि। पूर्वस्मिन् श्रामेव नृदशजातः पूर्वस्मिन् श्राव्यार
मेव त्वमेव दर्शयति। स्वाहेति क्रोति मंत्रं नृनाहेति। तस्मादप्युत्तरस्य युगाविवर्तिनि। संस्कारे नृप्रियं उत्तरं तस्य विवायकृत्वा
अतिवानुमास्याः सोमाः नत्रश्रूयते उत्कृष्टं जिनसामादयंति परिचोपशुनियुज्येतीति। तत्रैवार्थः सांख्यिकः किमेत
सादनात्तरं नियोजनीतरवत्तत्राकृतयोरासादननियोजनयोर्गुणाविवर्तिनश्चोत्तरश्चेति तत्रैवात्रवत्तः परीक्षं किंच

भा. २. ३५
ममात्रमासादनं नियोजनं च तत्तद्वृत्त्यर्थमिति। यदि च ममात्रं ततः क्रियांतरं अथ दृष्टं कार्यं ततो गुणविधिरिति। ततश्च यत्संदिग्धं
मित्युक्तं यत्संदिग्धं परीक्ष्यते किंच ममात्रं मितरश्चेतस्य क्रियांतरं। तत्तद्वृत्त्याविधिरिति। किंचाद्यः। नृगत्वात्। चणायत्वात्। चोत्कार
स्य दृष्टं कार्यं मासादनं नश्वरं कृतं तथोपपत्त्यत्वात्। परिच्छेदोऽयं कार्यं क्रियां नियोजनं ममात्रं कृतं तस्मात् चर्ममात्रं पथासं
त्रामणी प्रकरणो ब्राह्मणस्य मूढे। मासादयतीति चर्ममात्रं मासादनं एव मिहापि चर्ममात्रं नेतुं क्रियांतरं तथा। यत्संदिग्धं मासादनं
नियोजनं च विचार्यते। तत्र भूत्वा विहितं न विध्यति। इतरथा च। क्व विधायकं स्यात्। अपि नास्मत्पक्षे आसादनं नियोज
ने गुणविधित्वात्। तत्रापि न विध्यतः। न च त्वत्पक्षे नृगत्वाविधित्वात्। तत्पथातीतस्मात् क्रियांतरं मितरश्च। तस्य विधायकं चान
स्तु पदगतस्य भावस्य यस्य यदोच्चरस्य। न यथा आधारे गुणविधिः तथा अस्मिन् सौकर्ये आसादनं नियोजनार्थे। प्र
कृत्यनुपरोधात्। एवं प्राकृतस्य चर्मस्य प्राप्य कश्चात्कृतोपरोत्स्यते क्वो ह वीष्यासादनं प्रपश्यति प्रपश्यति इति। न स्मादपि क्रिया
ंतरमिति विधेयं तत्र भावात्संदिग्धं यस्य प्रपशः तदर्थं स्यात्। नृशब्दः पक्षे च आवर्तयति। नासादनं तत्र नियोजनं चेति। किं न हि प्र
कृतयो मासादनं नियोजनं योग्यं विधिः। तत्र एतद्वृत्त्यर्थं दृष्टं कार्यं त्रै आसादनं नियोजनं इति। कुतः कार्यस्य दृष्टं चान्। आसा
दनं समीपानयनेन स्पष्टं होमनिर्वृत्तिं दृष्टं प्रयोजनं नियोजनस्यापि प्रपश्यतपामः। एवं चेत्तस्माद् गुणविधिरितरश्चेतस्य नृगत्वात्।
चेयसादनं नियोजनं विधेयं तद्वृत्त्यास्वीदकेन तत्र प्राप्त्वात्। संदिग्धं तत्र गुणविधिः क्रमांतरमिति न क्रमांतरविधानं युक्तं।

अज्ञातस्य हि ज्ञापनविधिः । ज्ञाते च बोद्धे न सा सादननियोजने तस्माच्च स्यादुक्तस्य बोद्धः । शब्दस्तदर्थतयोक्तारणं स्यात् । तस्मादुक्तं
 विधिरिति । अथ यदुक्तं श्रुतिरेव विधापिका तत्तत्तद्देववाक्यमिति । उच्यते । यद्यपि वाक्येतयापि अल्पीयस्य दृष्टानुमानं न
 त्यनाप्तविद्यतीति यावती प्रवृत्तस्य गुणस्य विधीयमानस्य न गुणस्य कर्मसहितस्येति । संस्कारसामर्थ्यादुक्तस्य योगाश्च ॥
 अथ यदुक्तं तीक्ष्णत्वात् तदुक्तस्य उच्यते यत्तत्तत्परिषेदस्य कार्ये आसादननियोजने न शक्यते कर्तुमिति । अत्रोच्यते । यद्यपि
 शक्यते उत्तरे परिचौ च आसादननियोजने कर्तुं तद्यावद्विद्यते । एतन्मुत्तरे कुरियामो महाज्ञैव यत्तद्विमतः । एतन्मुत्तरे यावत्
 किन्तावमुपानसे योगाहमननियोजनसंस्कारसामर्थ्येन विद्यते तस्मात्तदुक्तं न विद्यते । विप्रतिषेधात् क्षिप्राप्रकरणोक्त्या
 न । अथ यदुक्तं यथासौ नामणी प्रकरणोच्यते मात्रमासादनैव विहितं पीतितत्परिहर्तव्यं अत्रोच्यते सौत्रामणी प्रकरणोपि प्र
 तिषेधान्न शक्यं दृष्टकार्यं न मासादनैव कर्तुं । तस्मात्क्षिप्राभात्रमदृष्टकार्यं केसौत्रामणी प्रकरणोक्त्या । नन्विह दृष्टकार्यं
 मशक्यं तस्मादुक्तं विधिः । यदुक्तं हि ज्ञापनीतितासामंत्रविधारः श्रुतिर्सेयोगात् । अस्त्यग्निर्ये वै विद्वानग्निं विवृतं इति त
 त्रदीक्षादृतयः प्राकृत्यो वै कृत्यं आहूनिमग्निं प्रपुजे स्वाहा मनो मे धामग्निं प्रपुजे स्वाहा वित्तं विजातमग्निं प्रपुजे स्वा
 हा वावो विवर्तमग्निं प्रपुजे स्वाहा प्रजायत येम न वे स्वाहा वैश्वानराय स्वाहा । विश्वे देवस्य न तुर्मर्चो वृरीत स्युः वि
 श्वो राय इ प्रपुष्यति पुम्रीदतीत पुष्यं मे स्वाहेति प्राहुः तद्यथा वैष्ठतः आहूत्ये प्रपुजे न ये स्वाहा मे वायेम न से न ये स्वा

भा.
दि.
५०

हस्तौ यैतपसेनये स्वाहा सास्त्रोपेष्टेनये स्वाहा आपो देवीर्वहती विश्वशीनु बोधा वापथ्यवी उर्वनीरक्षो हस्यतये हविषा
विधेम स्वाहा विश्वादेव स्पनेनु मंत्रे विरीत सख्ये विश्वो राय इषु अति घृन्वृणीत पुष्यसे स्वाहेति ॥ एताः प्रकृत्य समामनन्ति वदुः
इक्षिपतीति । तत्र संशयः किं वैकृतीनां प्रयोगः प्राकृतीनां निवृत्तिः अथवा समुच्चयः प्राकृतीनां वैकृतीनां चेति । किं प्राचीनं वि
दन्ति पतीति । तत्र तासां प्राकृतीनां आकृतीनां मंत्रविकारस्यात् ॥ वैकृतैर्मंत्रैः प्राकृतानि वर्तन्ते न प्रकृतिसंयोगात् प्रसक्तं
तिसंयोगो विदुः प्राकृतीनां षट् वैकृता मंत्राः षट्शब्देन वैकृता गृह्यन्ते तस्मात् प्राकृता नीवा वान समुच्चय इति ॥ अभ्यासानु
प्रधानस्यानुशब्दः पक्षेष्टो वर्तयति प्राकृता नीवा वदति न वाचः । समुच्चयः । कुतः । संप्रधानः । पत्रहि प्राकृतं वैकृतं पोषु
गपन्न संभवः । तत्र वैकृतेन प्राकृतं वाच्यते समुच्चये वाच्यः । स्यात् प्रधानस्येति । यत्र पुराणं वृत्तिः । श्रुता वर्तते चैव तत्र ने
ष दोषः सवति आहृतिः । आपोतीति इह वा वृत्तिः श्रूयते प्रधानस्य होमस्य द्वादश जुहोतीति श्रुतः संप्रधानस्य पुच्चय इति ।
आहृत्या मंत्रं मस्यात् । नेतदस्ति समुच्चय इति । प्रसक्तं श्रुतैर्वैकृतैश्चोदक प्राप्ताः प्राकृता वाच्यन्ते । अथ यदुक्तं संप्रधाने स
ति न वाचितव्य इति । अत्राप्येतेनारिक्तं संभवः ॥ कथं वैकृताः । षट् मंत्राः अग्नौ प्राकृतेषु होमेषु प्रसक्तेषु अवर्णनविधौ ते ते
होमा वैकृतैर्मंत्रैर्वित्तव्यमभ्यासे सति पुनस्त एव होमान्नवति । ते वै होमा वैकृतैरेव मंत्रैर्वित्तव्यं तस्माद्वाहृत्या मंत्रं क
र्म स्यात् । अतः प्राकृता वाच्यन्ते चेति । अपि वाच्यंति मंत्रत्वात् प्राकृतीनां महतिः स्यादभ्यासश्च कृतो भ्यासः ॥ अथैवेति पक्ष ४०

द्यादन्निः प्रतिमंत्रं आहुतयोगवन्ति अभ्यासाच्च द्वादशता प्राकृता अपि मंत्राश्चोदकेन प्राज्ञा वैकृता अपि श्रवणेन सर्वो
गर्थहीनप्रयोगाववन उन्नयान् संग्रहातिः समुच्चयास्तेन वेवना धविकल्पे। न सैव वतिसमुच्चये वाचे हि वोदकप्र
क्षिरपूयेत। न च होमनिर्वृत्तौ निष्कृष्टा वैकृताः श्रूयन्ते ते न होमश्चेदाप्यतस्ततो वैकृताश्च साधका इत्यभ्य
वसेयं। दीक्षितोहिते वैकृताः श्रूयन्ते षड्विंशतिपतीति। होमप्रयोगाववन कृत्क प्रदानार्थान् स्वाहाकारान्नात्र सा
मर्थ्येन सन्निहितान् संग्रहाति। उन्नये च प्राकृता वैकृताः सन्निहिताः तस्माच्च विनिगमनापो हेतुरस्ति। इमाश्च संग्रहा
ति इमान्नेति न च प्रधानावतिरिह दोषो न नतिरुत्पत्तमेव तस्माद्याहुतानामत्राणामहाने। अपिवासायुक्ते
भ्यासः तस्मादपि प्राकृतनामहानमिति॥ पौर्वोपर्यवाभ्यासेनोपपद्यते नैमित्तिकत्वात्। अपि च पूर्वोपरशब्दो भवतः
षट्पूर्वो न जुहोति षडुत्तरान् जुहोतीति न च वैकृता नोक्ते वलानामभ्यस्यमानानां पूर्वोपरतोपपद्यते नैमित्तिकत्वात्
पूर्वो नैमित्तिको ह्युत्तरश्च उन्नयनमिति पूर्वशब्दः। तस्मादपि प्राकृतानामहानमिति। तत्पथं च दर्शयति। इतश्च यस्यामः॥
नतिर्ह्यन्तिः समुच्चय इति। कुतः। तस्मात्प्राहुतीनोपपत्त्यर्थं दर्शयति ता उन्नयी जुहोति अग्निं प्रोक्ष्या धारिणीश्चेति यद्यनयो यो
मंत्राणीसमुच्चयेस्तत्स्वैधामाग्निवत्त्वाद्वा धारिद्रत्वाच्च भवत्येव निर्देशः। इतरथा सर्वा एवाग्निं वाप्नोते युस्तत्र पथं चैकोप
पद्यते प्रवतिवपथं चैतस्मादनिर्हन्तिः समुच्चय इति। न वा विषेसाद्यपदेयः स्यात्। इतश्चानिर्हन्तिः समुच्चय इति कुतोच्य

मा. २. पदेषां न च यद्देवो न वति अत्रास्मिन् पूर्वमथाग्नेरुपापि ह्येतत्कर्म पदं निष्कर्ममिति पूर्वमप्याग्नेरिति अपदेशः समुच्चये
 वि. वक्रपतेनासति निषेधेन स्यात्समुच्चय इति। अग्राधेयस्य नैमित्तिके गुराविकारे दक्षिणादानमधिकं स्याद्वा कस्ययोगा
 ४९ त। अस्ति पुनराधानं निमित्तं श्रूयते नाग्यपशः श्रीकामानां पुनरादधीतयोगीनां चायमाप्यन्यं पुनराधानं वाजीये
 तस्य पुनरादधीते तित श्रूयते पुनरुत्सूर्तवासो दक्षिणा पुनरुत्सृष्टान्द्वानिति। तत्राधाने दक्षिणैश्चादेयाष
 ददेयाश्चादशदेयाश्चतुर्विंशतिर्देयाः शतदेये सहस्रं देयमपरिमितं देयमपरिमितं देयमिति। तत्र सेशयः किं पुनरावे
 ये दक्षिणादानमधिकं स्यात्प्राकृतीनामनिवृत्तिः समुच्चय इति। कुतः तः। एकस्मिन् वा केन उन्मेषोदरपत्ते उन्मयी द
 वाति। आग्राधेयकोऽप्युनराधेयिकी श्वेतितस्मादनिवृत्तिः समुच्चय इति। शिष्टत्वाच्चैतरासीपथासुाने॥ इदं पदे
 न्नरं सूत्रं। कथं वेदव्याप्यस्य प्रसक्तस्य समुच्चयोज विषयति। अत्रोच्यते शिष्टत्वादितरासां प्राकृतीनीर्थं विसमु
 चय इति। विचारस्व प्रकरोहि काम्यानि। तु शब्दः पदं द्यावर्त्तयति। ननु समुच्चयो विकार इति। कुतः कायं ह्येतत्
 नराधेये श्रूयते तदस्ति प्राकृते प्रकरणेनाम्नानमवकृत्यते न सति पत्रोच्यते वेकृते तत्प्राकृते वाक्त इत्यर्थः। काम्या
 वानैमित्तिके कार्यानि ससकृत्यनिविशते यथा ह्याभयमुद्रोदनमोजने निवातशय्या च तितित्यं शय्यासनं नो ज्ञानं च राम
 विकरोति। प्रसक्तं हि वैकृतमानुमानि वैव प्राकृतं। तस्माद्वैकृतं न वाच्यते। अथ यदुक्तं नैव न प्रामाण्यात् प्राकृतोक्तविषय ४९

तीति अत्रेयते। ता उतपीर्दतीति तात्र विधिविप्रक्तिरस्ति। वर्तमानापदेशोयं प्रमाणात्तरमादायायमर्थः प्रापितः। उतपीर्द
क्षिणाददाति। आग्राघापिकीः पौनराधेयिकीश्च। अग्राघेय आग्राघेयिकीः पुनराधेय पौनराधेयिकीः। तदेतद्
ता नुवादमात्रे। तस्मात्प्राकृतीनो निवृत्तिरिति। यं कते वनिवृत्तेरुपपत्तिरिह श्रूयते। इतश्च प्राकृतीनो निवृत्तिः। न
नः। निवृत्त्या शंकादर्शनात् न शीकते हि निवृत्तेरिति गम्यते। कथं उतपत्तिरिह श्रूयते। यद्वै कृतीर्ददाति दक्षिणा उतपत्त्ये
चितेन दक्षिणाः प्रजापवति न ह्यन्यथापि प्रदीयते यत उतपत्त्यपि प्रजापवती साह। आग्राघेयि केस्य ग्राघेये पुनराधे
यि काः पुनराधेये तस्मात्प्राक् प्राकृतीनो निवृत्तिरिति। वासो वत्सं वमासान् पान् च आश्रयणं नवति हुताद्या यप उतस्याप
राप्रवायनवानामे दाम्नः पुराणानाम्। मेयः सोम्यः रपामाकः वैश्वदेवः पृथिवीवरः द्यावापृथिवीये एककपाल इति। त
जश्रूयते वा सो दक्षिणा वत्सः प्रथमजो दक्षिणोति अस्तितु प्रकृता वच्चा हायो दक्षिणोति स इह वो दवेन प्राप्यते। तद्वत्
संशयः। किं वा सो वत्समच्चा हाये स्पनि वर्तकमुतानि वर्तकमिति किं प्राप्तं चोदकानुयहान् विरोधात्ता वावानि वर्तक
मिति। एवंप्राप्ते ब्रूमः वासो वत्सं वसामायात्। उक्तमवस्थादा चान दक्षिणा नी पुनराधेये वनिवृत्तिरिति वनिवृत्तिरिति व
नादेनावादेशः क्रियते। अन्वाहार्य स्पनिवृत्तिः। कुत प्राप्यो सामान्यात्। दक्षिणा प्राप्ये च वाहार्यः प्रकृता विदुवा सो व
त्सं रतस्मिन्वाये दक्षिणा यच्च वणात्। तस्मात्तसमुच्चयो निवृत्तिरिति प्राप्तिर्वीक्षरविवक्षयं क्रियत इति। अथापत्तस्व

साम्

४२

इमं स्यान्निमिन्नाख्यानिसंयोगान्न तत्रैव वाससि वत्सेव संशयः अवाहार्यधर्माः कर्त्तव्या उत न इति किं प्राप्ती न तावत्तस्याप्य
उच्यते कर्त्तव्या इति तेनाकर्त्तव्या इति मन्यामहे इति एवंप्राप्ते प्रमः अर्थापत्ते स्तद्धर्मावत्सः स्यान्न इमं प्रैरवासः साधन
विशेषनिर्वचनहि तेवमानावाहार्यनिर्वचनाः तस्मादस्य निमित्तपितृकायापित्रेन वितुमर्हतीति कथं पुनरवासो वत्सतत्का
यापन्नमिति निमित्ततया आख्यायपरिक्रयणादस्तिरोतितया मिसंयोगे प्रवति वासोदक्षिणावत्सः प्रथमजोदक्षिरोति
तस्माद्वासोवत्साववाहार्यधर्मप्रो स्यातामिति दाने पाको र्थलक्षणाः तत्रैव वत्सः प्रथमजोदक्षिरोतितत्रैतत्समधि
गते अवाहार्यधर्माः कर्त्तव्या इति तद्वत्संशयः किं वत्सपाकः कर्त्तव्यपुननेति किंप्राप्ते बोद्धवानुग्रहात्मत्वाच्च कर्त्तव्या
इति एवंप्राप्ते प्रमः वात्स्यपाको न कर्त्तव्यः अपेक्षो हि वत्सो वत्स एव वत्सश्च रूपतेन मोसं परित्रयापवश्च रूपतेन पुरुष
संस्काराय तस्माच्चोद्वः पाकं प्रापयति तद्यदि पाकः प्रियेत अश्रुतः प्राणिवचः आचारविरुद्धोऽनुष्टीयते तस्मात्पाको न
कार्यः पावस्वान्नकारितत्वान्न तत्रैव रूपते वा सोदक्षिणाति तत्रायमर्थः समधिगतः अवाहार्यधर्माः कर्त्तव्या इ
ति अथ पाकः कर्त्तव्यः नेति संशयः अर्थापत्तेः कर्त्तव्या इति प्राप्ते प्रमः न कर्त्तव्योऽन्तकारितत्वादिति अत्रकारि
तो हि पाको न वत्सो न तत्र पाकः शक्यते कर्त्तुं तस्मात्तत्र पाको न कर्त्तव्य इति तथा मिधारणात् आग्रयतो रूपते वत्स
सोदक्षिणावत्सः प्रथमजोदक्षिरोति तत्रायमर्थः समधिगतः अवाहार्यधर्मा वाससि वत्सेव कर्त्तव्या इति अयमर्थः ४२

सोशयिकः। किमपि धारणं कर्तव्यं नेति किं तावत्प्राप्तं अर्थापत्तेरुक्तं निति। एवंप्राप्तं अस्मात्तथापि धारणस्य किञ्चिद्विद्येति।
अभिधारणं हि अत्राहोयीत्वादिदमेकपदे। खादिमास्योदृतस्य परिश्रय उपकरोति। न च वाससि वासे वस्त्रादिभ्यां
योजनं तस्मान्नत्राभिधारणं न स्यादिति। इदं विधिसन्निधौ संख्यातेषां गुणात्वात् स्यात्॥ अस्मि ज्योतिष्टोमः ज्योतिष्टो
मे न स्वर्गोक्तमोयजेतेति तत्रैव माध्यायते गोश्वप्रवग्वाश्वतरप्रवगर्हमश्वजाश्ववयश्च व्रीहयश्च यवाप्रवति न प्रव
माषाश्च तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तत्र संशयः किमेकैकस्य गवादे इव स्य द्वादशशतं। न तैकस्य इदं स्य य
दैकस्य तदा किमनियमो यस्य कस्य सित। उन्नमा धातां अथ वा सर्वसं पादनीया संख्या वने कृजातीयस्य यदैकजाती
यस्य तदा किमनियमः यस्य कस्य सित न त पशूनीयदा पशूनीतरा किमनिप्रमोयेषां केषां चित्तुता वापिति। एतेपक्ष
नतिष्येतीति किं तावत्प्राप्तं इच्छाणां विधीयमानानां संनिधौ केषां इच्छाणां गवादीनां च विधीयमानानां दक्षिणा संव
त्संख्या समाग्रात तस्य द्वादशशतं दक्षिणेति तेषां गवादीनां एकैकस्य संख्या स्यात्। कृतः गुणातः संख्या विधीयते
गवादीनि प्रधानतः। कथं नेवमृषिसंवेधः क्रियते द्वादशशतं स्यादिति कथं तर्हि द्वादशशतं तस्येति। एव तस्य यदहं
मर्थं वदन्ति। इतरथा तदनर्थं वेदानुवादी वा स्यात्। एकवचनमपि बहुतापेक्षं तत्तस्यायाश्च नृपेते। प्रधानमत्रि
धौ वगुणाः शिष्टमाणाः प्रतिप्रधाने निधेतेति। अस्मि तैत्त्या संख्याया प्रयोजनं गवादीनि इच्छाणां तत्संख्यानि कर्तव्या

... किमेतसंख्यं कर्तव्यं किंनेति । यदेवमुच्यते तत्संख्यं स्यात् अतिश्रुतिर्वायेता तस्मादेकैकमेतया
 संख्यायां सेवक इति । समत्वात्तु युक्त्या नामेकस्य श्रुति संयोगात् ॥ तु शब्दः प संख्यावर्तमानेति । तस्य तस्य द्वा दश शतमि
 ति नैव संख्यं स्पष्टं स्पष्टं विरुद्धा दृश शतं स्यात् । ननु ॥ समत्वाद्गुणानां वा द्वा दश शतमिति हि द्वा दश शतं संख्यायां सेवकाः संख्यायां
 वा रीनां संख्या विधीयते द्वा दश शतं संख्या विधीयते न वा द्वा दश ॥ ननु ॥ संख्यायां द्वा दश शतं नानपि मिसे
 वं चे सति अनियत संख्याने । न वा रीनां द्वा दश शतं सेव चे नानर्थक्यमेव संख्यायाः स्यात् । संख्येय सामानाधिकर
 ण्यं च तच्छब्दस्य बहुवचने प्रसज्यताया दिष्टं तस्य द्वा दश शतमिति चेन्न वचने न स्यात् । तस्माद्यस्य संख्या
 वित्पदित्रूपसाधनस्य द्वा दश शतस्य संख्यायां कृताया मेतसंख्यः परिकल्पः कृतो न भवति । तस्मादेकस्य संख्या
 नैव संख्या । एवमेकवचनश्रवणोपपन्नस्य विपर्ययति । ननु तत्तदापात्ता तस्य शब्दस्य विवक्षितं वचनं उच्यते च
 विवक्षितेपि वचने पासेख्या रूपतेनेन वचनेन भवितव्यं । यथा लक्षणात्वेनाप्युच्यमाने ब्राह्मणराजा तो यो हंत
 इति न द्विवचनात्तेन निर्देशो भवति ब्राह्मणो न हंत इति । आह जात्याख्याया मेकस्मिन् बहुवचने भवति । बहु
 वचनं भवति । तेन तत्र बहुवचनान्तेन निर्देशो भवति । अत्रोच्यते । जात्या
 ख्याया मेतदेव भवति न वत्तच्छब्देन जातिरभिधीयते । सचिहित इति वचनेन एव भवति । तस्मादेकस्य संख्या

४३

नित्यस्य वासे निधाने स्याद्वाको तादृशमिसेवेवः । उदपदोत्तरं सूत्रं । यदा एकस्य संख्या सर्वेष्वस्तदा अनियमोपः । नृश्रिदिशेषा
श्रवणादित्येव प्राप्ते वृमः । यस्य वासनिधाने स्यात् । यस्य शब्दस्य सन्निधाने संख्या शब्दः नञ्चरितः साधः संख्याविधि
सुप्रतीयेत । अनन्तरं मुञ्चरितेन हि सहेकवाक्यता प्रवर्तितकुतः । अनन्तरं सर्वद्वारविशेषणो विज्ञानी विशेषं शक्यते ।
न हि च वहिते । अवाहिताश्चाद्वाद्योमावैः वाक्यप्रकरणाद्वर्तीयस्तस्मान्मायाः संख्यायां संवेद्ये रिति असं
युक्तास्तु त्ववदितरामिर्विधीयन्ते तस्मात्सर्वाधिकारः स्यात् । तु यद्वा पक्षे च्यावर्त्यति । मायाः संख्यापुक्ता इति
नैतदेवं । सर्वद्यापि न संख्या स्यात् सर्वविधिभिः संपाद्येत असंयुक्ता येन तैर्लक्ष्यैः संख्या । तु त्ववदितरामिर्द्वय
भूतिनिर्मायाः श्रयते । कथं तित्ता प्रवमायाश्चेति कथं न तिलैः सहितामाया इति गम्यते । वादिभिः सहितानां
संख्या सर्वेषु । वशाद्वा श्रुतिरार्थान्तरसंवेद्यमेवामाह । वशाद्वा श्रवणात् सैतत्सामर्थ्यं यस्माच्च शब्दः परे उच्चार्यते
तस्यार्थान्तरसंवेद्ये श्रुतेवाहनवाक्येन यद्विहितावाक्येन स्यात् पुरस्तादप्युच्चार्यमाणान्तमर्थं कुर्यात् । संख्या तु वा
को न संवेद्यते । यद्विषयं न चाप्येव कृत्येत वशाद्वा श्रवणमनर्थकं स्यात् । वस्य सा न्तरकालं संवेद्यते संख्या स
र्वेषु अतिनिर्द्वेते तस्य द्वादशशतं वेति अन्यथा वाच्यमप्येत । द्वादशशतमन्यत्र किं विदिति । न च तद्वन्यत् किं वि
दुच्चार्यते । तस्मात्सर्ववयोगः । पश्चात्संख्यासंबन्धः । समर्थतराणि समानविनर्तनीनि । दुर्बलो विक्रमक्तिः । अपि व

रा. २ समानविभक्तीनिसमर्थतराणिनेषीत्याशुतराद्यन्ति। विलेखिताविविक्तकीनां॥ स्वार्थेसमानविभक्तीनिप्रथमांतानिन
॥ ६ ॥ वन्ति। परपदार्थसम्यक्तोविधिनष्टि। तस्मात्समुच्चितानिवाइतरतपुक्कानिवासंख्यायानिसेख्यासंबन्धनेसमाहा
॥ ४ ॥ रावैषांसंख्यायुक्तः। तस्मात्सर्वैः संख्यासंपादयितव्याकिमेवंतविष्यति। संख्यासंबन्धेनकश्चिदुज्जितोतविष्यति।
विनिगमनायाहेत्वभावेयमेवसंख्यासंबन्धोवर्जयेत्तत्रैवप्रत्ययोवाच्येत। तस्माद्ववादिराशिः संख्यायेतपासंबन्धो
तेति॥ असंपागादिष्विभूतोसर्वसंपादनेसंबन्धोनास्ति। नश्रूपतोवादिराशेः संख्याभवतीतिनागवादिराशिः य
हेननिर्दिश्यतेयः सर्वनाम्नाप्रतिनिर्दिश्येतगवाद्यप्यस्यद्वेबोक्तानेनसर्वनाम्नाप्रतिनिर्दिशमर्हति। नवात्रगवा
दीनां प्राचामपिभक्तं। दक्षिणोपनरिसंख्यासंबन्धतइतिसेख्याविशेषतांसर्वनामप्राच्यः संख्याविशेषमुप
दीयते। तत्रैववचनेविकल्पितमेवतत्रैषानानाजातीयानांनिर्दिष्टानामन्यतमदेकंप्रतिनिर्दिशेनसेख्याविशेष
रामुपादीयते। तस्मान्नानाजातीयानांनिर्दिष्टानामेकस्यात्रसंख्याजातीयएवतवतितस्मादेकजाताधिकार
इतिस्मृतिः। किमेवंतविष्यति। एवमेकश्रुतिर्नकोपितासविष्यति। इतरथावाक्येनइत्यस्यनवतोप्रवृत्ति
विशेषकुर्वतीनाप्रवृत्तिविशेषकुराप्रवृत्तिपावत्योनकृतोःकृत्यतामविष्यतितस्यकृतोर्द्वदशशतंइति
यानितस्मादेकजातोस्यद्वादशशतंइतिपोति॥ शब्दार्थश्चापिलोक्वत॥ अपिबलोकवदेतत्तदस्य

द्यालोके हि निश्चिते संख्याशब्देन चरित एकजातीये प्रसयोक्तव्येति कुतः अत्राप्याद्यवहारानुपपत्तेः अत्राप्येकस्मिन्
 जातिविशेषे सर्वत्राप्येः सह परादिसंख्यानिविष्टा परादिस्य च तत्र संख्याभिः संख्यावहारः क्रियतायेषामेकनकेनचित्
 वंशः तेषां तमेकं सर्वं धितमप्येः संख्यानिविष्टतेः सतत्रैकः सर्वं धीवक्तव्यः प्रकृतोपग्रहीतव्यः अथाद्याप्यते सनुप
 देयः इह वप्रकृतानां जातीयानां संख्यामस्यतमः संख्यायां संवदः स्यादिति व्यथातमाभ्यां दियतामिति एकजाती
 यानां तन्मिन्त्रजातीयानां यथा इष्टगुणः कर्मावपवदस्येवमादीनी सापशून्यास्तत्तितो विभागात् एकजातीय
 स्य संख्येतेतत्समं विगतं सापशून्यापुतमावाणाभिसनियमे प्राप्तेन चते यशून्यामिति कुतः उत्पत्तितो विभागात्
 औत्पत्तिकेन विभागेन प्रशवः संख्यावहारेषु संख्यायत्ते पंचमिस्थैः क्रीतः पंचमिर्गोमिः क्रीत इति न त्रीत्यादीनामो
 त्पत्तिकेन विभागेन संख्यावहारेषु संख्यासंकीर्णते निगदाभिप्रायमानाभिप्रायावाभवति न हि न वति पंचमिर्गो
 मीः क्रीत इति पंचमिर्गोमायामाहुः क्रीतौ गोमास्यारीभिर्वर्तिनवति तत्राह कादिभिरनुच्चार्यमाणैः साकीच
 मेव वासमपरिपूर्तामप्रमायामर्थस्य कस्यचित् अथमावाणामप्यौत्पत्तिकेन विभागेन कस्यादिह परिच्छेदो
 न क्रियते इति अत्रोच्यते मूलस्य सतः परिच्छेदविशेषतः यतद्वा दृश्यते दक्षिणेति न च द्वादशयतं त्रीत्या
 दिवीजानां भूतित्वेन त्रिजामवकवैत्यनेति प्रकारैर्भूतिर्भवति द्यापारतः फलतः ववनत इति द्यापा

[illegible]

गित्वा द्वागवां स्यात् (वाच्ये)। नियमं द्यावर्त्तपतिगवांश्च द्वादशशतं स्यात्। कुतो ज्ञातिगवांश्च द्वादशशतं स्यात्। हिगावो महाप्रा
 गाः। महत्कारणं कर्त्तव्यं तदर्थः। एवमन्विता मुपकारभूयस्त्वं प्रविष्यति। अन्विता बोधकारः कर्त्तव्यः। महत्तमे हित
 उपकारे वर्त्तते। उपकुर्वतां चोपकर्त्तव्यमिति सदाचारः। पूर्वसदाचारो नुग्रहीतो न विष्यति यदि महाप्राणा नो भूयसी
 संख्या दीयते। गावश्च महाप्राणाः। न स्मात्तस्यै द्वादशशतं। अश्वा उपकारकृत्या भवे पुः पक्षे सा दान प्रजियत विव्र
 यान प्रतिषिद्धेरन। नक्षत्राणां ददति। नोन यतो दत्तः। प्रतिगृह्णातीति कृतिः। स्मर्यते च नाश्वे विक्रीणीति। तस्मा
 द्वादशशतं गवां स्यात्। प्रत्ययान्। अतश्च गवां संख्या। कुतः। प्रत्ययान्। संख्या संपादनार्थं उपादीयमानेषु प्रवृ
 त्तेषु ग्रंथेनोपापेन स्मर्यमाणेषु पूर्वाणां वः प्रतीयते। अस्मात्तसंख्या सर्वथा नवनवतंत्र विरोधः कृष्टिदक्षिणो
 एव संवद्वा सुन पुनरश्वा दयः सर्वं यते। एकजातीयो हि संवद्वा द्यः। सर्वसंवद्वा इति। तस्मान्न गवां संख्या। हिनं
 गदर्शनाच्च। तिलां खत्वेन मर्थं दर्शयति। क्लिं गं प्रवृत्तिः। एवमाह स हस्वदक्षिणाः सहस्रं स्त्रीया पावदस्य स
 हस्र उत्तरा चरा गौर्गविप्रतिष्ठिता तावदस्मान्न लोका हस्रो लोका इति गाः प्राप्ता दर्शयति। तथा तौ वा एतां शक्नी
 समामनन्ति। इति ते ह द्ये काम्ये वं जे जोतिरिसरस्वति महि विस्नुनि। एताते च द्येनामानि देवे धर्मो मा सुष्ठु न
 ब्रूता इति गवामेता निनामानि सहस्रतमीव दक्षिणा मेव मोह एतानि तेनामानी नियदिसणोरेव मेत दव कृत्यते॥

तस्मादपि गवांसंख्येति । तत्र हाने विभागेन प्रदानानां पथकान् ॥ ज्योतिषोमेगवाहयोदक्षिणातत्रैवोर्थः समधिगतगावो
 नोच्येति । अथेदानीमिदं संदिश्यते । किंप्रसूपावान् भागश्चाप्यजनिस्त्वयमेव यजमानेन विभज्यतस्तथावाच्यमिति च ।
 नतपरिषदेव विभज्यत इति । विंशतिं अनियमा विभज्या विभज्यवादान् च । एतावद्विशूयते दातव्यमिति । न विभज्या
 वेभज्यवेति । तस्मादनियम इत्येव प्राप्ते च समविभज्यादानं च्यमिति दातव्यमिति च । इत्येव तद्विषयं परित्यागेन परत्वापाद
 नेन च यजमानेन स्वयं कर्तव्यं तस्मात्स्वयं प्रयोगोऽस्मादिनि । यो यस्यात्तत्राजनि स ते स मे अनिर्दिष्टो न शक्यते तेन स
 वेष्टयितुं तेन यस्तं निर्दिष्टेति स हानमभिनिर्वर्त्यति । यजमानेन वदानं निर्वर्त्यति च ॥ तस्माद्यजमानो विभज्यति
 दृष्टेति । प्रदानानां पथकान् । असतिना विगो न शक्यः स्वनभागे न सेवेष्टः कर्तुं तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति ।
 परिचयाच्च लोकावन् । अस्ति वपि धूपार्थं दानं न धर्ममात्रं परिचयार्थं च । अतएव न सहयति तथ्य । यद्विवपरिषदेषु
 तद्यतपरिषद्विभज्यते तन्वामिना सहपण्यत तत्र परिचय एव न । न विषयः । यथालोके काष्ठवाहप्रभृतिभ्यो यदी
 यते तत्र काष्ठवाहाः स्वामिना सहपणीते तेभ्यः स्वामी विभज्यति निर्दिष्टेति । इदं तु यमिदं तु भूमिनिर्दिष्टं दक्षिणापि दृष्टव्यं ।
 तस्माद्विभज्य दक्षिणा दातव्येति । विभागं वापि दृश्यति । अपि च दर्शयति विभागं यत्र विभागानि वापि न मंत्रमात्रम्
 तन्नति । तुयोवो विष्ववेहा विभज्यति । ऋक्काजिनेन वित्रास्प दक्षिणा ददातीति । तथा गीचेने ददातीति । अग्नये

मुखनेवपितृन्प्रीणातिब्रह्मणेदहतिप्रसूतेनोदहतिप्रसूतेहोत्रेदहतिनेष्टेदहतिरविर्द्धनत्रासांनेमअध्वर्युन्यो
दहानिउडातरमोदहानिअत्रःसहस्यासीमेभ्योपथाश्रद्धप्रसपकेभ्योदहानीति। एवंविभागादशानमुपपद्यते
स्माद्विमज्जदातद्यमिति। समस्यादश्रुतित्वात्। ज्योतिषोमेसमाप्रायतोगोश्रुत्वा श्रुतरश्चेति। तत्रायमर्थः समधि
गतोविमज्जदातद्यमितिइदमिदानींसाययिर्द्धे। किंसमोविभागात्तत्रमृत्तुतेवेद्यम्युततश्चक्रनमिति। किंप्राज्ञ
समोत्तमः स्यादश्रुतित्वात्विषयोसप्यत्रविशेषस्यमनश्रुयतेतत्रसमोविभागात्प्रवितुमर्हति। कथमिवएत
समैवैरातद्योप्राप्तिरित्यपरस्मैदातद्यंनमवतितत्रयावत्पेक्षसमैदीयमानेनात्यःसैविमज्जनेतावन्तस्मा ए
कस्मैनदानद्यमविशिष्टदानद्यंएवमेकैकस्मैतस्माद्विशेषाश्रवणात्समैदेयमिति॥ अपिवाक्रमवेद्यम्यात्। अपि
वेतिपक्षद्याहन्निःनसमस्यान्मृत्तुमृत्तुनवेद्यम्यमवेव। योवहकर्मकरोनितसैवकीभूतिर्दीयते। तस्मात्क्रमानु
सूयेतावेद्यममिति। अनुयाः स्युःपरिक्रयेविषमाख्याविधिश्चतौपरिक्रयान्नक्रमतप्यपपद्यतेदशनादिश
यस्यतथाप्यदये। नवेतद्विचित्रमृत्तुनवेद्यममिति। किंतुहिपकारकृतैसउपकारःश्रुत्याविज्ञापनेनस्मान्मृ
तिवृत्तवेद्यमतेनानुयाःपरिक्रयेप्रवेयुः। विषमासेषामाख्याक्रेविद्विजिनःक्रेचिन्ततीयिनःक्रेवित्यादिनःये
षामपेक्षेत्रार्धिनःकथंचनेषामर्द्धनवनिपदिनेभ्योअर्द्धदीयते। एवंततीयिनःपादिनइतिवदीक्षाविधिश्चतौ

न एतत्तावद्विचार्यते प्रकृतौ विजृम्भिताक्षिणी मतिक्रिमिदं विमलमिति पावादीनामेवैवं दृष्टं दक्षिणेति। कथं गोश्व
श्ववाश्वतरश्च दक्षिणेति प्रकृतौ गवादिनिर्दिष्टाणां प्रादुः प्रत्येकं परिसमाप्यते। निर्दिष्टा हि गवाद्यः न तेषां समुदा
यः। वशब्दः समुच्चयार्थो भवति न तु समुच्चयस्य निर्देशकः परपदविशेषणार्थं तु समुच्चयमुपादत्तपदिरिति निर्दिष्टं
न चिमागुणोः समुच्चयः संबध्यते। समुच्चयः शोभनः समुच्चयोद्भूत्य इति पक्षो भवति एवैवः शोभनश्चोद्भूत्य
इति वाच्यविषयति। तथा यद्येह समुच्चययोः स जीवति पचापदिरयोः समुच्चय इति एवैव वदिरश्चेत्पत्राण्यन-
विषयः। न तु भवति तस्मान्न वशब्दः समुच्चये निर्दिष्ट इति श्रुत्या निर्दिष्टं नैव क्वा क्तन्याप्यानां गवादिनिर्दिष्टेन समु-
दायेन तस्माद्गोर्दक्षिणाश्चोदक्षिणोत्पेव संवेधः। अतस्तत्तद्विचार्यावादी स्वर्षी दक्षिणात्वे विधीयते तत्र गुणान्
ते प्रतिप्रधानेन प्रिये तव शब्दश्चैव समर्थितो न विषयति। गोर्दक्षिणा अश्वश्च दक्षिणेति। न गोश्ववादिषु दक्षिणावा-
दीनां वा समाहार इति। यदा विजृम्भिताक्षिणी एतदा प्राप्ता गोर्दक्षिणा एते पुनर्विशेषार्थमुच्चार्यते चेत्तुर्दक्षिणेति। यासौ
गोश्चो वगुणान् अने चतुर्त्वं नामागोरेव हि चेत्तुर्नामापथे हि गुणान् अनेन सौर्षे निर्वपेति। न सूर्यस्यैव चैव कुपात्तुद्
इत्येति विवक्षिते निर्वपणाश्रय एव प्रयोगः। अनेन निर्दिष्टं इति। स निर्वपणा क्तप्रयोगात् अनेन निर्वपण

नास्तिगवादीनामपिगुणानामेकैकार्पदक्षिणात्वं यदासमस्तदाक्षिण्येति विवृतौ न विवृतस्मिन् प्राकृते त्रये चेनुः श्रुतिभूता
सावप्राकृतकार्यमन्निर्वर्त्तयति। क्रतुसंयोगेन हि श्रूयते तस्य श्रुतौ चेनुर्दक्षिणोति। तस्मिन्निर्वर्त्तते सर्वे चोदकप्राप्तमनु
मानि च निवर्त्तते। यान्तसमवायाद्विचर्मिः सविजः संबध्यते श्रुतिभूतया। अपि वचनद्वयस्य सहायोगाद्वाच्यमिति
प्रतीयते इति सा संवधोऽस्त्वस्मिन् श्रुतिश्च वाक्याद्वितीयसीतस्मात्सूत्रवयोगः पश्चादक्षिणा संवधः उतरेतरपु
न्यादक्षिणात्वेन संबध्यते गवादयोऽत्राः तस्मात्कृत्त क्रतु इति तस्य निवर्त्तिना धेनु रिति। बोदनानामनाश्रयात्
गेन नियमः स्यात्॥ अथ यदुक्तं यथेष्टिगुणाशब्देनेति। अत्रोच्यते। आग्नेयोपीषु पाजाम्नीषोऽनीषानौ प्राकृतानौ सौ
पार्यमाणौ जायन्ते अनीनां बोदनानां न किंचित् एवैकार्यं। यद्वैकृती बोदना आश्रयेत तत्र वक्ष्यते। एकस्त्वमणो
वैकृतं च मविद्यंत गृह्णातीति तत्र वृत्त्यग्रहीष्यतीति सैदेहे पुत्रोऽलिंगेन नियम इह लपदिष्टो हेतुर्गवादीनामेकै
कार्पदक्षिणात्वं तस्मिन् धेनुः श्रुतिभूता बोदकप्राप्ता निवर्त्तयितुमर्हतीति। एकापवेति धेनुवत्। यस्य सामहरेण
एको गोरक्षिणा दद्यादनि दग्धपेवगा इति। अत्र संदेहः। एकापवगावः श्रूयमाणः किं वृत्त्यस्य क्रतुदक्षिणापस्य नि
वर्त्तिगुणतगवामिति। किं प्राप्ते एकापवेति धेनुवत्त्वयथावे। नुवृत्त्यस्य निवर्त्तिना एवमेकापववक्ष्येयु इति
सा संवधोऽस्ति सा प्रत्यक्षः श्रूयते तेन ताः प्राकृतीनां कार्यमन्निर्वर्त्तयति। प्राकृतपण्यानुमानिको निवर्त्तयति।

इदं ब्रह्म पर्ववति सुतु अथाधिकृतात्तरं प्रसूयते त्रिवत्सः॥ अस्मिन्साधस्त्रे सांस्त्रिवत्सः सोमः कृपणः स्यईमाना
 गतिः सति कृपार्थानि दद्यात्ति वादकं प्राप्नोति॥ अजपा क्रीणाति हि राणेन क्रीणाति॥ अक्षप्रेण क्रीणाति अश्वशपेन
 गतिवाससा क्रीणातीत्यवमारीति॥ तत्र संशयः॥ द्वित्रिवत्सः अक्षप्रेण निवर्त्तयेद्यवासर्वेषां कृपार्थानि दद्यात्तामिति॥
 द्विसाध्रे अक्षप्रेण निवर्त्तयेदिति॥ कुतः॥ पुंगवत्वात्॥ पुंगवत्वेन सामान्येन पुंगवेत्वसौ विधीयते॥ कुतः पुंगवत्वं मोक्षवत्त्वात् त
 स्यात् अक्षप्रेण निवर्त्तयेदिति पूर्वप्राप्तेऽमः॥ त्रिवत्सश्च॥ द्विकृत्स्नस्य कृपार्थस्य निवर्त्तयेदिति अक्षप्रेः सक्रीणातिना सेवय
 तेनेन चोदकं प्राप्नोति निवर्त्तयति तस्मात्कृत्स्नस्य कृपार्थस्य निवर्त्तयेदिति॥ तस्यां वलिगदृशने॥ एवं कृत्वा लिगदृशयति॥ त्रैल
 गं वत्येवमाह॥ परस्मिन्साधस्त्रे स्त्रीणां॥ सोमः कृपणी द्या दृत्ताद्येषां स्पृष्टेति॥ यदि सर्वस्य कृपार्थस्यानिवर्त्तका स्त्रीणां स्वत
 से वैत्राकिनी चैनसहस्यद्विष्यत इति॥ इतरथा सर्वस्यानिवर्त्तिका यो सैव स्य स्पृष्टा प्रवेत्त॥ तत्रास्या वत्तमना यो द्या दृत्ता
 त्वेषां स्पृष्टेति नोपपद्यते तस्मात्सर्वस्यानिवर्त्तयेदिति त्रिवत्सोपितत्समानश्रुतिः सोपि सर्वस्यानिवर्त्तयेदिति॥ एवं॥ यदि त्रिव
 त्सः सर्वेषां निवर्त्तकस्तदा तमप वाचमाना साधस्त्रात्तरे स्त्रीगवीभूयमाणा केवला स्यात्तत्र द्या दृत्ताद्येषां स्पृष्टेति दर्शन
 मुपपद्ये॥ इतरथा हि केवलस्य अक्षप्रेण पशुधितारं त्रिवत्सं निवर्त्तयेत्तौ संधमध्यपतिता स्पृष्टेतापि॥ तत्र द्या दृत्ताद्ये
 षां स्पृष्टेति वनेनावाक्यते॥ अतः कृत्स्नस्य निवर्त्तयेदिति त्रिवत्स इति॥ तत्र एवमेतराणि पिपीन्यापो प्रवतीति अथवा सूत्रे

राम
 ४८

वर्णने इतश्चैकापवत्कृत्स्नस्य तदुदादिपस्य निवर्तकाविकस्य तथा वलिंगदर्शनं एवमेतत्समानश्रुतिस्त्रिवसो
पिसर्वस्य निवर्तकः प्राप्नोति तदेतद्दर्शनमुपपत्स्यते। अथावृत्ताद्युदास्येति। एकेतुश्रुतिभूतत्वासेख्यायागबोत्ति
गविशेषणा। स्मितादुत्तरं। यदुक्तमेकापवत्कृत्स्नस्य तदुदादिपस्य निवर्तकित्येत्तत् एकेत्वर्थानिवर्तने एकेगावोनि
यत्तत् अश्वाद्येन निवर्तते। एकादेयापवदेया इति य एष निपमः सो विषयः कुतः गोविशिष्टासंख्यायासंवेवात्
देतदेकादहातिपवदहातीति। नैवमात्रिसेवेवः क्रियते एकादहातिगां दहातीति ब्रूयेत एकागाप्रित्तिगोसेख्यासेवेव
हि दुर्गवत्वाद्गलीयात्। अपि वगोशब्देन सह संख्यायाः अत्यन्तः सेवेवः गोशब्दव्यवधानात्परोक्षोदहातिगाशब्देन गो
शब्दश्चैव मुख्यार्थी भवति इतरपालक्षणाया देकागामस्यादिवेति। तेन गोविशेषणसंख्यागोषु निवसते एव
संवेधामनिवृत्तावश्वादीनां यथा प्रकृतिभावे बोद्धव्यानुयतो भविष्यति तस्मादेकापेव गोविनिवर्तनेति। प्राक्काशोत्त
द्योतिवेन। अश्वमेधेभूयते हिरण्यमेषाकाशा वक्ष्यते दहातीति। तत्रैवोर्थः सांशपिकः। किंप्राक्काशोक्तस्य तदुदा
दिपस्य निवर्तकौ उता चर्पुजागस्य निवर्तकाविति। कुतः संशयः। इह प्राक्काशाविति एष यदि दहातिना संवेधते तत
स्तत्स्य तदुदादिपस्य निवर्तकः अथा चर्पुजागस्तदा चर्पुजागस्य किंप्राक्काशोक्तस्य तत्तत्र एतदुदादिपस्य प्राक्काशावि
तिशब्दादहातिना संवेधन इति कुतः। एवं दहातिसेवेव विधाने श्रुतिरनुगृहीत॥ अ चर्पुजागसेवेवायी। अपि वगो

भा. २.
दि.
५०

काराविति द्वितीयाकारकविभक्तिः सामर्थ्यादेवाख्यातेन संबध्यते न नाम्नातस्माद् ददाति नासंबंधः। अर्धपूर्वसंबंधे वा अर्धपूर्व
त्रात्रषष्ठ्यनविष्यत्। तस्मादपि ददाति नासंबंधः। ददाति तन्मतेपत्वा प्राकाशो विधीयते तत्र न शब्दो ददाति रश्मिपुष्पा
विशिष्टं वाक्यं दित्वा न ददाति चेत्। अपि च विशेषणो सत्यपि यदि ददाति रश्मिपुष्पः पदान्तरेण संबध्यते अविशिष्ट एव कार्ये
प्राप्नोति। प्रयुज्यमानमपि रश्मि विशेषणमशक्तेन विशेष्ये विधिनश्च। तस्मात्तयोश्चरेषु न कृत्यो अर्धपूर्व इति निश्चेतः। अ
तः कृत्स्नस्य कृतुदाक्षिण्यस्य निवर्तको प्राकाशाविति। अपि च वयं वार्थत्वात् विभक्त्युक्तित्वात् गुणोदत्ताविकारः स्यात्।
अपि च त्विति पदार्थाच्च त्विदक्षिणावयवकार्ययो प्राकाशो न कृत्स्नं दक्षिणाकार्ययो विभक्त्याहिते वा नागाश्च च्छावादी
नामपमद्ययो नागा इमे अनेषां भिति। तस्मात्तु गुणोदत्ताविकारः स्यात् किमिदं गुणोदत्ताविकारः स्यात् किमिदं गुणोद
त्ताविकारः। गुणस्य इदं गुणोदत्ता इदं वाक् इदं गुणोदत्ताया विकारो गुणोदत्ताविकारः। अर्धपूर्वो नागास्य निवर्त
को प्राकाशो। कथमिव। एकमिदं हि वाक्यं हिरण्यमप्यौ प्राकाशाविति। नेये प्रथमानां पिदक्षिणाशब्देन संबंधोपेन दक्षिणाका
र्येव त्रैपाती। कातर्चेषा द्वितीया। ददाति नैव संबध्यते। तदेकं वाक्यं हिरण्यमप्यौ प्राकाशावयव्यं वेददातीति। अर्धपूर्वसं
दानं केन ददाति नापतयोः संबध्यते तस्मात्तत्र अर्धपूर्वददाति नागं निवर्तयतः। यद्वा सर्वविशेषणा विशिष्टो ददाति रपूर्वो वि
धीयते। दृष्टार्थत्वाद् अर्धपूर्वो नानातप्यो न प्रसारव्यास्यनि। अथ यदुक्ते प्राकाशावो ददाति सर्वेषां विधीयत इति तथा

राम
५०

हिमनिस्तुग्रहीताप्रविष्यतीति। नसौ वाक्यानेपेक्षिणीभूतिः। असतिदहातिनानत्रपेनावकृत्यते। यदप्युच्यतेकारक
विभक्तिरुत्पातेनसर्वेधयोपेति। योपत्यदृशनेनवाच्यतेदृश्यतेत्वानेतयेप्राकाशयोरक्षपुशहेनयदप्युक्ततत्सर्व
वेषस्यप्रविष्यदिति। सत्प्राप्नोतिषष्ठीननुतदभावेसर्वेचीनास्ति। अथपुण्यगम्यते हिमवाकोनात्राहस्तुर्णी
भूतिरत्रपासावाक्यामपवापिष्यतइति। नाविधीयमानावाचितपुंसहतेकथ्येतर्ह्येविधिसितेसेप्रदानेभूयतइति
सामर्थ्याप्राप्नोत्यनुवादेनेषितक्यादहोषः। उक्तंवासर्वविशेषाणविशिष्टेहानीविधीयतइति। एवमन्येषामनिद
नौयथाप्रकृतिप्रोक्तोदकानुयतोप्रविष्यतितस्मादध्वपुजागस्य निर्वर्त्तकौप्राकाशाविति। धेनुवञ्चाश्वदक्षि
णासब्रह्मणइतिपुनुषापनयोपथदिरण्यस्य। अस्मापहद्यउपहद्यौ। अनिनुक्तसेनामिश्रस्यमानेयाजयेत्तत्र
मिश्रोमोयजः। यवदशस्रोमोरथत्रसमाश्वः। श्वेतोदक्षिराणउपहद्यो। निरुक्तः तेनामिश्रस्यमानेयाजयेत्तत्र
यजः। ससदशस्रोमोदहदपयः। अश्वः। रपावोनुक्कलत्नाटोदक्षिराणा॥ तत्रभूयतेसत्यवितुक्तः। स ब्रह्मणो
दयइति। तत्रसंदेहः। किमश्वो ब्रह्मणागस्यनिवर्त्तकः। उतकुत्सस्यक्रतुहादिएपेति। किंप्रामब्रह्मणागस्य
निवर्त्तकइति। उतः। ब्रह्मसर्वेवादेवयवार्थत्वात्। विभक्तभूतितात्रगुणदेताविकारः स्यात्। स्ववत्पथास्व
उभुजादेदहातीति। उडात्तागस्यनिवर्त्तित्रास्त्रकृतकुत्सस्यक्रतुहादिराणस्यएकमिहापीति। एवंप्राज्ञेब्रूमः॥

६६

द्वे वदन्त्यदक्षिणा स्यात्तु कृत्स्नस्य निवर्त्तिव्रति । कुतो दक्षिणाश्वसेवेवात्राश्वरूपा योरकालगायेदक्षि
णेति । अथ दक्षिणेनाश्वेनानमर्तव्यं चेद्य । एवं वेदा तु मानिदं निवर्त्तितुमर्हति । ननु कर्त्तुं सैवेधोऽस्य प्रयत्नेऽस्य नि
वर्त्तः स ब्रह्मणो देय इति उच्यते । एकेन वा केन देशकृत्वा ज्ञानी निवर्त्तिः द्वितीयेन वा केन त्रिवृत्तौ सत्यां पुरुषा
यनयः क्रियते । यथा हिरण्यस्य सर्वं वस्त्रो परिहृतीति तस्मात्कृत्स्नस्य निवर्त्तं क्वोऽश्व इति । एवेतु कर्त्तुं सैयोगा
त्सर्वत्र स्पष्टिगविशेषे । एताश्च यदुक्ते एकेषां निवर्त्तं त्रिवर्त्तसंयोगात्स्त्रिगविशेषेण च गवदिति तत्परिहर्त्तव्यं ।
अपि वातदधिकाराद्विरण्यवद्विकारः स्यात् । अपि वेति पक्षश्चावृत्तिः । तद्विकारादक्षिणा विकारादक्षिणाश्व
हेनदक्षिणामधिकृत्याश्वसं वंशः कृत्स्नस्मात्कृत्स्नदक्षिणा विकारोऽथोतो हिरण्यवदेव भवति न भगवन् । तथा
वसो भवमसः । अतपयेयं प्रयते त्रेदुम्बरः सोमवमसो दक्षिणा सधियायसो जायवल्नरो देय इति तत्र सेदेहः
किं ब्रह्मणागस्य निवर्त्तः सोमवमसः । तत्कृत्स्नस्य त्रुवदाक्षिणस्य किं प्राप्ते तथा सोमवमसः स्यात्तथा च गुह्यं
त्रे तत्र प्रागस्य निवर्त्तिका उक्ते सैयोगादेव ब्रह्मसंयोगात्तत्र ब्रह्मणागस्य निवर्त्तः सोमवमसः । सर्वविकारा वा
कृत्स्नस्य प्रतिषेधात्तपश्चनो ॥ वाशब्दः पक्षश्चावर्त्तयति । न ब्रह्मणागस्य निवर्त्तः किं हि कृत्स्नकृतु दक्षिणस्य
कथमवगम्यते । पशुभ्योऽपि वा नुवादादेवमाश्रयते । अतैव सोमोऽन ते पशवोऽप्यपूदधातसोऽन ते कुया हो ईवरः

मयं

राय

५९

सोमचमसोदक्षिणोतिष्ठुदानमपोद्यसोमचमसोमविधीयते. पः पशून् दद्यात्तस्यैष दोषो भवेत्. एतस्मान्न पशवो
दातव्या इति वक्तव्यं तमेवार्थं युक्तं मन्यमानः सोमचमसोदक्षिणोत्पाह. सोमचमसदानेन पशवो न दीयन्त इति
गम्यते. तदेव कृत्यस्य निवर्तको ब्रह्म कालं ते ब्रह्मदानस्य निवर्तकं सत्यमेव. पशवो दीयेरनृतस्मान्न कृत्यस्य नि
वर्तक इति. ब्रह्मदाने विशिष्टमिति चेत्. इति चेत् पशुसि पशुदानविप्रतिषेधात् कृत्यस्य तदुदादिनास्य
निवर्तक इति. ब्रह्मदानेऽप्येतदवकल्प्यते ब्रह्मणो सोमचमसोदक्षिणं पशून् दद्यात्त ब्रह्मणा इति गम्यते. तस्मान्न नियोगा
तः कृत्यस्यैव कृत्युदादिनास्य निवर्तकं पशुप्रतिषेधात् नुदादौ वक्तव्यं. ब्रह्मणोदाने पितृपुत्रपथ इति. उत्सर्ग
स्य कृत्यार्थत्वात्. तिष्ठिद्वयकर्मस्य नवगोराः अयोजनमर्थः सदक्षिणा नी स्यात्. न चैतदस्ति ब्रह्मणास्य नि
वर्तक इति. कृत्यस्यैव कृत्युदादिनास्य निवर्तकः स्यात्. अस्य सोमचमसस्य पञ्चत्सर्गः सकृत्तयः स्यात्. दक्षिणाया
नवहिंसवयते सोमचमसोदक्षिणोति. नवप्रकृता वक्त्रे गवादिर्दक्षिणा. वक्त्रमेवेत्यावाही नोपमुदापेदक्षि
णा शब्द इति तदेव सोमचमसदानेन घृतिविद्धे सुपशुषु यदि ब्रह्मदानेऽप्येतद्विशिष्टमिति कृत्यान्मेषः पशवो दी
येरनृतस्मान्न विद्धं क्रियेत यो हि ब्रह्मणागोन सादक्षिणा दक्षिणा वपवो हिंसः दक्षिणा वपवे दक्षिणा शब्दो निविशत
नो गोराः स्यात् न च विधमाने मुख्ये गोराऽप्यादीयते सोमचमसस्य हि प्रयोजनं दक्षिणा निवृत्तिः सर्वेषाम्पत्तिजाम्

भा. द.
५२

नमनं प्रयोजनं दक्षिणानां च न तदनेन स्मात्कृत्स्नस्य क्रतुर्दक्षिणस्य निवर्तकसोमवमस इति यदि तु ब्रह्मणा स्वहने
तद्विकारः स्यात्। सर्वेषां पुत्राणां पनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात्। प्रयोजनसूत्रद्वयमिदं। यदितु ब्रह्मणा स्य निवर्त
कः सोमवमसस्ततः अस्मिन्नागोनासा दक्षिणा एतेन विकारणा मादीपेरन्यथा पूर्वपक्षः। यथा तद्विज्ञानः तथा स
र्वनिवर्तने। तस्मिन्निवर्तिते तनपुराणपनयः क्रियते सर्वत्राणो देय इति। तासां दक्षिणानां क्रतुप्रधानत्वं न वति।
सर्वत्राणानमनेन हि क्रतुः सिध्यति न ज्ञानसाधने कल्पसाधने न च सा सर्वानतिः कृतेति नान्यत्रैव न दीयेत्
एतत्प्रयोजनेन तत्रैव पक्षोऽप्युपपत्तिमिति। एवंप्रतिप्रत्यगास्वहने तद्विकारः स्यात्। अतपेयं प्रयते।
दुर्वरः सोमवमसो दक्षिणा ॥ सन्निपायसुगोत्राय ब्रह्मणो देय इति। तत्रैवार्थः साशयिकः। यि ब्रह्मणा नो न ह
तद्योतत सोमवमस एव केवलो दातव्य इति। ननु सोमवमसो दक्षिणो तेषां सर्वेषां इत्युक्ते। तत्रोच्यते सोमवमसो ब्र
ह्मणा तेषां सर्वेषां इति कृत्वा। वेत्ता। यथैव ब्रह्मणाः सोमवमस इति सर्वेषां विवक्षितः सोमवमसेन ब्रह्मणा निव
र्तिते एव हि दृष्टं तद्योतत इना विकारः स्यादिति। सर्वेषां पुत्राणां पनयात्तासां क्रतुप्रधानत्वात्। सर्वेषां सोमवमस
न निवर्तते। क्रतुः सोमवमसो दक्षिणो तेषां सर्वेषां प्रत्यक्षेन निवर्तिते सर्वस्मिन् दक्षिणेषु तेषां पनय एव क्रियते। राम
ते तासां क्रतुप्रधानत्वात् दक्षिणानां। सोमवमसोऽयः क्रतुर्दक्षिणा स सर्वे क्रतुर्दक्षिणस्य निवर्तयतीति यजुषुक्ते ५२

त्वचयेः दक्षिणाविकारः स्यात्। अस्तिवाजपेयः तत्रेदं समाधायते। यजुर्पुत्रं यमश्चयवेददातीति तत्रायमर्थः सांप्रापिकः।
किंयजुर्पुत्रोऽप्येयोभोगस्य निवर्तकः किं भागे नियम इति किं प्राप्ते यजुर्पुत्रे दक्षिणाविकारः स्यात् तदुक्तं संप्रा
यद्याद्यर्थः न सक्तु संशयोऽस्ति। यजुर्पुत्रं यमश्चयवेददातीति तदिति गम्यते सरथं यजुर्पुत्रं भागे निवर्तकं तार्थः। अ
वशिष्टानां रोदकप्राप्तात् नोदिति तत्राक्रोति कर्तुं नैवमसि संवेपः क्रियते यजुर्पुत्रं यमश्चयवेददातीति तथैव न क्रतुसंयो
गो गम्यते। कुतः। प्रकृतो हि वाजपेयः। अथ यजुर्पुत्रः पुनर्वा केन श्रूयते। वाक्यं पुनः प्रकरणादलीयः। तस्मादुक्तं यजुर्पुत्रं भागे निवर्तकं
रथ इति। अपि वा प्रतिभूतत्वात्सर्वोक्तं तस्य भागे नियम्येत॥ अपिरेति पक्षश्चाद्यत्रिः श्रुतिभूता हि सर्वथाः सामान्येन वचने
न यस्य श्वसन्नदशेति तेनाविशेषणं सन्नदशरथाः सर्वेषां प्राप्तावित्कथास्तु न ज्ञायते कस्य कारणः तत्राद्यर्थो यजुर्पुत्रः
पक्षे प्राप्ताः सनियम्यते यजुर्पुत्रं यमश्चयवेददातीति नान्येन चान्यस्मै। एवमपि पुत्रो होत्रे नान्येन चान्यस्मै। सामान्येन पुत्रमुडात्रे
नान्येन चान्यस्मै तत्र पक्षे विधेयं धनार्थं यजुर्पुत्रं यमश्चयवेददातीति नान्येन चान्यस्मै। सामान्येन पुत्रमुडात्रे
ष्यति। तस्मादुक्तं यजुर्पुत्रं भागे नियम्यते तत्राक्रोति कर्तुं नैवमसि संवेपः क्रियते यजुर्पुत्रं यमश्चयवेददातीति तथैव न क्रतुसंयो
गो गम्यते। कुतः। प्रकृतिलिङ्गा संयोगात्कर्मसंस्कारविभूतावधिवं स्यात्। अस्य ग्रन्थ एव विद्वानग्निं चिनुत इति। तत्र
नक्षत्रेष्टिः। अथ ये कृत्तिकाभ्यः पुरो जायमष्टाकपालं निर्वपेत्सेतु जुहोति अथ ये स्वाहा कृत्तिकाभ्यः स्वाहा त्रिं वापै स्वाहा

निवेतयेत्तादृशं च पंसे स्वाहानिर्वापंसे स्वाहानि पुणिक्रमैस्वाह इति। सैतितु प्रकृतौ नारिष्ठ होमाना नारिष्ठान् होमान्
 हुहोतीति। तत्र संशयः। किं नारिष्ठ होमानां निवृत्तिः अथवा निवृत्तिः समुच्चय इति। तथाप्येनेषु पतेलोहितोष्ठी चलोहि
 तवत्तानि विनीताः अन्विताः प्रवरत्नीति। अस्ति प्रकृतौ निवीते मनुष्याणां प्राचीना वीते पितृणां उपवीते देवानां मुपचायते देव
 तत्पमे च तत्कुरुत इति। न हि हवोदकेन प्राप्ते। तत्र संशयः। किमुपवीतस्य निवृत्तिस्तु तानि वृत्तिः समुच्चय इति। तथाप्येषां
 उद्देश्यं यतो मध्यापयेत्तद्वर्ततेति। अस्ति तु प्रकृतौ पयोव्रतं प्राह्मणस्य यवागूरान्नस्य मिक्षा वैश्वस्येति। तदेह चोद्वे
 न प्राप्ते तत्र संशयः। किंतस्य निवृत्तिः उत निवृत्तिः समुच्चय इति किं प्राप्ते तस्य निवृत्तिरिति। प्रत्यक्षं प्राप्ते उपहोमादप्येव
 च प्रप्राप्ता नामानुमानिकानो निवर्तका इति। अपि व प्रवृत्तिर्लिङ्गसंयोगो भवति। लुहोति निवीताः प्रवरं साधयेदिति। यथा
 पारस्ये वहिर्नवतीति शरः कुशात्रि वृत्तं पंसे वे प्राप्ते प्रमः॥ अनिवृत्तिः समुच्चय इति। कुतः प्रकृतिर्लिङ्गसंयोगान् प्रकृते
 न लिङ्गेन कार्येण संयोग एवामुपहोमादीनां नास्ति। सहिप्रत्यक्षदृश्येन न वा भवति। यथा नैवारस्वरूपेति। अत्रावेविवा
 नेन वा भवति यथा तु रूपावापतर्हि च। भवति यद्विष्टम्। वदहः सैतिष्ठतेन बहु वदेन्नाम पञ्च नामस्यै प्रवृत्त्यात्तमच्चाप
 वेन वृत्तं चेति। विकारिणा वा। यथानेन तत्तत्स्वरूपं नैवावपूतानामिति। सृष्टास्तेन वा भवति यथा परिचो पृथुनिर्दुर्जोतेति। प्रति
 घेनेन वा भवति। यथानगिरागिरेति प्रयाचरगिरागिरेति प्रयाहात्मानं तद्गोतागिरेद्वैरुत्वादेयमिति। अमेन वापनी वाग्म

ते प्राकृतं कार्यं निर्वर्तयतीति तदिह न किं विदुष्यस्ति। न चैतावता निवृत्तिरिदं प्रसक्तं तमिदं चोदयेन प्राप्तामिति। प्रकृति
लिंगसंयोगे निवृत्तिर्भवति नान्यथा। न विद्वानो मे वोक्तं न वातीह प्रकृति लिंगसंयोगो जुहोति निवीताः प्रवरं त्यागयेदिति।
उच्यते प्रकृतं नाजुहोत्यादीनां जुहोत्याद्यन्तराणीमानि विधीयन्ते। तत्तावत् जुहोतिरदृष्टार्थः कथमसौ गम्येत प्राकृत
तस्यार्थं वर्तत इति। तथा पर्वतमदृष्टार्थं पूर्य तस्य कार्यं निवीतं वर्तत इति गम्यते। तथा व्रतं दृष्टार्थं मन्त्रं च न च ताश्रयं च
तस्मिन्नेव वर्तत इत्यतः वज्ञापयत एव। तस्माच्च स्ति प्रकृति लिंगसंयोगः। अथोच्यते। नैवोपहोमा जुहोत्यन्तरं प्रकृते होम
मन्त्रो विधीयते इति। तच्च नीविधापयस्मात्तावात्सोतु जुहोतीति परिसमासे वाक्ये ब्रूवन् तस्य मन्त्रस्याश्रयः। नास्ति वचन
मेवं जुहोतीति मित्रान्येता निवाक्यान् सोतु जुहोतीति विधिवाक्यमथपेखा हाकृत्तिकाभः खाहा इत्येवमादीनि मन्त्रवा
क्यानि। तस्मान्न न मन्त्रविधानार्थं जुहोतिः पुनः प्रवर्णी। होमविधानार्थेऽतिविधायिका न वर्ति। मन्त्रविधाने वाक्यं तस्मादपि
न मन्त्रविधाने। अतः सपुत्रयः उच्यते मन्त्रेण मन्त्रो न प्राप्तिः प्रसक्तं प्रवर्णी प्रमाणी चोदयेनोपि प्रमाणी। नानाकार्यत्वाच्चैतयोर्वि
रोधः। तस्माद्यथा प्रयाजादीन्वाचंते एवं नारिष्ट होमानपि न वाचेरन। अतएव सा तीर्थद्वयं कर्मसंस्कारं विदुः तावद्विदुः सा
दिति। चेदनालिंगसंयोगे तद्विकारः प्रतीये प्रकृतिसन्निधानः। अथ यदुक्तं शरमप्येव हिर्नवतीति यथाशयः कुशाच्चिब
र्तयेवमिहापीति। अत्रोच्यते। युक्तं शरमप्येव हिर्नवतीति तत्र प्रकृति लिंगेन संयोगो वहिर्नवतीति न परं विधिष्वेव हिर्नवतीति

२. १० ६३
 सारावर्हिषः कर्पेवर्त्तइति इहनुप्रकृतिलिङ्गासंयोगस्तस्माद्विषमं वर्हिषेति एववा इदमात्रापते सोमावो द्रवसंनिव
 पेत्तकृष्णानोत्री हीणामभिवर्त्तितत्त्रेदं प्रपतेशरमयेवर्हिषेतिवतीति तत्रसंशयः किं त्रौशं निवर्त्ततेनेने किं प्राप्ते उभयस्य
 प्रमाणावगतत्वात्समुच्चयः एवं प्राप्तेषूभः वोदनालिङ्गसंयोगो न द्विकारः प्रतीयेतेति अस्ति हितत्रप्रकृतिलिङ्गो न वर्हिषे
 न संयोगः तस्मात्प्राकृतस्य निवर्त्तितेति एवं च अस्ति वा नृपेयः दारदिवातपेयेन स्यात्प्राकृतमोषजेतेति तत्रप्रपतेरथ
 शोषणमाहेदस्य स्तोत्रमुपाकरोति दुंदुभिघोषणमाहेदस्य स्तोत्रमुपाकरोतीति अस्ति च प्रकृतावुपावर्त्तयमिति द
 र्शनात्स्तोत्रमुपाकरोतीति तदिह वेदकेन प्राप्ते तत्रसंशयः किं स्थोषेणादुंदुभिघोषेणापोनादः समंत्रस्य निवर्त्तकः
 पत्रे दद्यात्तद्वर्ज्योः ननु तत्र मुप्रमुप्रयस्य निवर्त्तकमिति किं प्राप्तेष्वस्यत्वेन सामान्येन तद्दोमंत्रस्य निवर्त्तको दद्यात्पेन द
 द्याद्वर्ज्योः ननु तत्परुषनिर्देशोपतेन परार्थे नरस्य चोष विषेणालेने चारणानस्वकार्येणानिर्देशः अत्रोच्यते
 इति निर्देशोपीदृशो न वमितत्रापमपर्यः तरथः परार्थ उच्यते अस्ति हितयाहीयेतलदाणावस्था चोदनालिङ्ग
 संयोगश्चोद्येत तस्माच्चोषो मंत्रस्य निवर्त्तको दद्याद्वर्ज्योरिति एवं प्राप्तेषूभः वोदनालिङ्गसंयोगो न द्विकारः प्रतीयेत
 उभयस्य चोदनालिङ्गसंयोगो न द्विकारः प्रतीयेत उभयस्य चोषेणालेने चारणानस्वकार्येणानिर्देशः अत्रोच्यते
 पा कणास्य प्रकृतौ दत्तो न दत्ता मंत्रश्च न विदानीमेवैवोक्तं ददनिर्देशोपविष्यतीति नैतदेव विवर्त्तने हितयास्यात्पु

राम
 ५४

ववनेनवनिर्दिशः तैनेकोलक्षणां सवद्योषधेन हि सममिद्याहारः तृतीयापाः ननु समुदायेन सममिद्याहारो न विषयति न हि स
मुदायस्याशङ्क्यत्वाद् यस्मिन्मुदायो निर्दिश्येत ततो भूपागमसु मयस्य निवर्तकमिति ननु मंत्रोवाचक एव उपावर्तकमिति ने
त्यप्युक्ते उपावर्तनमात्रस्यापि धायको मंत्रो नोपावर्तनमात्रेणात्रोपाकुरणोऽत्राप्यपि धानं स्यात् नथापि तस्य निवर्तको
लक्षणेनोपावर्तकमिति प्रत्यक्षाश्रुतिरपि धानेनोपावर्तकमिति बोद्धव्यः श्रुतिश्च बोद्धव्यः कदाचनोपसीतस्मादुभयस्य नि
वर्तको रथस्योषोषो दुग्धमिषोषेऽप्येति किं विषयति प्रयोजनं हि स्थोनबोषविशेषयामरथविशिष्टोपि बोषस्तत्रोपाक
रणं लक्षयेदिति सर्वत्र नुग्रहाभ्यामपि वैकस्यान् प्रकृतियन्तु हृदस्य तिस्रसुपते बार्हस्पत्ये हं ७८ कानि विधुवत्
कैयहं ८८ कानि महामहाप्रते शुक्रग्रहं ८८ कानि ति अथ वमेधे सौवर्णराजनाभ्यामस्मानोपहोष्ट कानि ति सति तु प्रकृता
वैदवायवाद्योग्यहाः तत्र हवोदकेन प्राप्ता सत्रसंयय वैकृतैस्ते निवर्तते उक्तानि ह्येति समुच्चय इति किं प्राप्तिप्रत्यक्षश्रुता
वैकृताश्चोद्धृताश्चान्द्राकृताश्चिवर्तयितुमर्हन्ति अस्मिहितेषां प्रकृतिलिङ्गे ननु ग्रहशब्देन संयोग इति एवं प्राप्तेषु मः
तत्र तत्र सर्वत्र ग्रहाभ्यामपि वैकृतं विनुमर्हति प्राकृतस्यानिवर्तितिरिति कुतः उभयेषां प्रमाणावगन्तव्यं चोद्धृकोपि प्र
माणा प्रत्यक्षप्रवृत्तामपि ग्रहशब्दः प्रकृतिलिङ्गमिति चेन्नैवं यदि ग्रहशब्दसुस्वार्यगुणो विधीयते ततः प्राकृता एव
ग्रहागुणविकृतानवेयुः अथ ग्रहसंवेधेन ग्रहा विधीयते ततो ग्रहकार्ये वर्तन इति प्राकृते निवर्तयेत् यथा खले वालीषू

आ. २.
५५

पइति। अन्यः पुनरेष यदहं शब्दो यदहं वाचकः अर्धं नाम ग्रहं रक्षाति महिमानो नाम ग्रहो रक्षातीति। अत्रापूर्वो ग्रहणत्रिमावि
धीयते। तस्मात्तु ग्रहं ह्येव हनालिंगमेकायनिर्हिविकृत्योवा वाचोवाचवति। न वैधावेकतैरेकार्थता। ननु यागानि
ह्येव यथाः सर्वतेनेषामेकार्थतेति। उच्यते। यागं प्रनिर्हत्पकारिणा एतेन निरपेक्ष एवैक एकं साधकः। न स्येषां प
यस्तेन यागसर्वेषः अर्धं याग जेतुं कृताप जेत इति। कथं तर्हि प्रयोगवचन एषां ग्राहकः। स च सविदितानो। न च स
त्रिधाने विशेषोऽस्ति तस्मान् सर्वेषां प्रकृतानां वैकृतानां वसं ग्राहकः प्रकृतिवत्। यथा प्रकृतौ वैदवापवग्रहाणां रोदि
ते मेत्रावरुणा पुनश्चोद्यते। विभाषा दृष्टार्थः संस्कारो देवतो देव्या दृष्टत्वा कार्ये स्प न ज्ञापते पूर्व उत्तर स्प क्रापे निवती
ती। प्रयोगवचनग्रहाणां च समुच्चयः। न केवलं मेत्रावरुणादिभिः सहा प्रकृताधीताभ्यां मे श्रवदाभ्यां भ्यामपि। एवं विकृत
वपि समुच्चयोनवितुमर्हति। अहं ननु ग्रहं संकीर्त्य गुणो विधीयते अश्वमेधे सोवर्गा राजता भ्यामिति। अत्रोच्यते न तो प्रा
कृतौ ग्रहो संजाचेत्यति संयोगादेति ग्रहं कर्मणी निधेते। अहं र ह र्हा हि वा ह स्प संग्रहा तीति देवता विधानार्थं स्यात्।
उच्यते। ग्रहो विधीयमाने शुक्तिरुत्तरीता देवतायां चाकं। अतिश्रुवा का इलीपसी। आह अग्नेयवत्। यथा अग्निपु
ति अग्नेया ग्रहा प्रवृत्तीति देवता विधानं नवति एवमेकवचनात्तेनापि तस्या विवक्षितत्वात्। यथा ग्रहं समासीति
सर्वग्रहाणां सम्भागो निधीयते एवमिहापि सर्वग्रहाणां देवता विधीयते। अत्रोच्यते। उक्तमेतत्तेवलीपस्त्वादिति॥

राम
५५

आग्नेयाग्रहाजकृतीतिनुवाकमविरुद्धं कृत्या न हितत्रा ग्रेयं ग्रहं गृह्णातीति आग्नेयसञ्ज्ञातववायेन कृत्यविरुद्धेन बोधमा
नापुत्रैवेति तस्मात्प्राकृते ज्योतिरिहोवाहस्यतः प्राकृते समुच्चीयेत अथाप्रकृतवैश्वं गृह्णात्यहो ज्योतिरिहोवाहस्यतः प्राकृ
रतिहोवाहस्यतः प्राकृते समुच्चीयेत एवमिहापि वैकृताः समुच्चीयेरिति अविशेषेणैव वा सञ्ज्ञात इत्यप्रपामः समुच्चय इति
कुनः ॥ तिः सैरिग्रेवाचिकैः सुराग्रहैरेकवाक्यत्वमवति कर्षी सत्तद्वैते ग्रहाग्रहैते द्वये प्राजापत्याः सोमग्रहाः सुराग्रहाश्च
अत्रथक्रमपिकाः सुराग्रहास्तैष्वग्रहैरेतद्वैतिग्रहाणोपघतेनानूयते । सकृदुच्चरितश्च ग्रहस्तद्वैतिशब्दः सोमग्रहैरपि सैव
एतेन स्माच्चो हनन्तरं ग्रहाणामनेनासैरिग्रेनाग्रहैरेवमेवावगम्यते । तिगदर्शनाच्च । तिगमयेतमर्थं दर्शयति किं विर
रौ वा एष जक्रतुर्पञ्चाजपेपञ्चतीवत्यग्रिहोमकामत्सुवैद्यमतिषोऽधिनेनातिराम्नाप्नोतीति विरपशब्दे विस्तीर्णोपि
इति पद्याविरापापररपानि विस्तीर्णानीति गम्यते । यदि समुच्चय एव विस्तीर्णातावाधापो नोपपद्यते तस्मादपि समुच्चय इति ।
प्राजापत्येषुवाग्रान् । अस्ति वाजपेयः वाजपेयेन स्वाराज्यकामो यजेत तत्र प्राजापत्याः पशवः सप्तदश प्राजापत्या तपशूनाल
न इति । सैतिनु प्रकृतौ क्रतुपशवस्तव इहोद्वेन प्राप्ताः तत्र सशयः कित्ते प्राजापत्यैः क्रतुपशवोवाध्यते । तत्समुच्चय
न इति हिं प्राप्ते प्रत्यक्षाः प्राजापत्याश्चोद्वेन प्राप्ताः क्रतुपशूनावाधेरिति । एवं प्राप्ते शूनः ॥ प्राजापत्येषु समुच्चयः स्यात् ।

निवृत्तिं दर्शयति। आहनुं न विचित्रं प्रकृतिं लिङ्गसंयोगो न स्यात्। न हि संख्या मात्रमनुध्यायते। एतद्विधा तु न हि स्वयं विन
 का विस्मयान्तं वृत्तिं तस्मात्तस्यैव प्रकृतिलिङ्गसंयोगो लिङ्गसंवेदनं विदमपदिष्टं। अत्रिचक्रवृत्त्यति। उच्यते। आह
 तीर्जुहातीति। अत्राहति सत्तावावेन मंत्रविधाने त्रिसंख्यावा उवाहत्वेनावकल्पते। संख्यामंत्रवत्त्रिनुपागात्तराणि वि
 धीयन्ते। तेषां चोक्तं यद्गुणाणां वागन्त्या समुच्चयेन्याप्य इति॥ उपगेषु शरवत्स्यात्तत्र प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्। महावृत्ते
 श्रूयते। पञ्च उपगापत्तिपेच्छोलाभिरुपापत्ति। कांज्वीणादिभिरुपापत्ति। आपाटलिकाभिरुपापत्ति। अस्ति
 तु प्रकृतौ अतिज उपगापत्ति। तदिह चोदकेन प्राप्यते। तत्राप्यमर्थः सीधयिको भवति किपत्तीति तु उपगापत्ति।
 त्विज उपगापत्ति निवर्त्यते। उत्तन निवर्त्यते इति। तत्रैतत्तावद्विंशते किं गातोपगानमेव दुत्वादित्रोपगात्तमिति। त
 त्रापि द्वैतं किं गानस्योपागानमुत्तगानमेवोपागानं गानोपागानमिति किं तावत्प्राप्तं प्राकृतं निवर्त्यते इति तत्तद्वद्वयते
 गानस्योपागानमिति पत्त्योपापत्तौ गानमुपविच्येतीति गानं प्राप्तेव प्राकृतमुपवय उपसर्गो विधीयते तस्माद्गानस्योपा
 गानमिति अथवा गानमेवोपागानं गानशब्दे हि शारीर्यं गीतोपसिद्धस्य स्याद्गानमेव दुत्वादित्रोपागानमिति।
 पदैतयो रन्यतरत्तद्विचित्रं कार्यं पत्त्येव तत्ते अतः प्रकृतिलिङ्गसंयोगात्प्रत्यक्षं श्रुतेन चोदकं प्राप्ते निवर्त्यते श
 रवत्। यथा शरमप्यवर्तिवतीति शराः प्रत्यक्षं श्रुताश्चोदकं प्राप्ते नृदमनि निवर्त्यते। एवमिहापीति। आनेर्थ

मा. ४. तदाह धिक्स्थान। तुशब्दः पक्षं ध्यावर्त्तयति। न निवृत्तिरिति। ससु च प. स्यात्तत्त एतच्चिंत्यते वादित्रस्यैतदुपगममस्ति सत्र
 वादित्रं निरुद्धं योनदनीत्येवमादितस्योपागाने वादित्रस्योपागानं। कुर्येप्रसयेतस्मिन्नावात्तर्थास्यसत्रोक्तो। विप्रप्र
 ५७ होपसगार्थस्य सत्रार्थविप्रप्रधानि दुर्वलाभवति। तस्मादुपसर्गार्थसत्राविधानं धात्वर्थसत्राविधानेन वाच्यते
 अथवा वादित्रमिहमुपागाने एवैवाह पत्रमउपागयति। कीदृशीणादिभिर्वादित्रमु
 पगानं भवति। भवति न तत्रोपागानेन शब्दस्तस्माद्वादित्रमुपागाने। तत्र यद्येव वादित्रस्योपागानं यदि वा वादित्रमु
 पगानं उपपत्त्या प्राकृतोदर्थेन भवति। तस्मात्समुच्चय इति। संस्कारवाच्यसंयोगान्। अस्मिन्नाभाभ्युत्थानां नाम ए
 वानपेक्षा शब्दाः तत्रैव समाधायते। गौगात्वेन प्रातः सवने समीजते अभिवांजते पेतु दारवेणामाध्यैने स
 वने सोमेष्वेते नृतीयसवन इति। अस्मिन् प्रकृतौ न वनीतेनाभ्युत्थने तदिह बोद्धेन प्राचीनतत्त्वसंशयः। किंतु वैकु
 तेन वाद्येन उत नति। द्विप्राचीनप्रत्यक्षमुत्तवा वैकुतेषु त्रैजते अभिवांजते इति व प्रवृत्तिरिति। सीयोगाद्युक्त इति।
 आह ननु सुसाकालमज्जनमभ्युत्थने कसेत्र। हीन्नाकालेन भवतीति नाभ्युत्थने प्रकृतौ। अन्यकालेन तत्र प्रयोजनात्तरेव
 नैतदिति वाच्येन स्यात्। उच्यते। प्रयोजनवद्वान्मपितकार्यमेव द्रष्टव्यं। तालमन्त्रमन्त्रसहाय्यस्तस्यैव यथा राम
 तिष्ठते पशुप्रयज्जतीति तिष्ठति पशोः प्रयाजावत्तमानाः प्राकृतकायप्रापवन्ति। एवमिह हि द्रष्टव्यं। एवं प्राप्ते ५७

ब्रह्मः॥ संहारं जने मंजने व प्राकृतेन सस्ममुच्चयः स्यात्। कुतो न्यसेयोगात्। अप्रकृतमिदं कार्यं तरे वर्तते एवं बोद्धुं
 यहीष्यते तस्मात्समुच्चय इति॥ अथाज्ञं वदिति चेत्। इति पदं कृतं तस्मिन् हने च। नार्थमत्रात्। न च त्रयाञ्च वत् न वितुमर्ह
 नूति कुतोऽर्थमिवात् तस्मिन् हनार्थमादौ न च मीते सुखपूर्वाराप प्रवृत्ते कार्ये सुताकृतौ गौरवेनाभ्युत्थने विद्वद्भीषणरा
 धेयः प्रत्यक्षं कार्यं तरे वर्तते इति न प्राकृते निवर्तयितुमर्हति। आच्छादने त्वेकाग्र्यविप्राकृततत्त्वविचारः स्यात्॥
 महाप्रत्यक्षं यत्तत्ताप्ययजमानः परिषत्ते हर्ममप्यपत्नीति। अस्ति तु प्रकृतौ अहतेवासः परिषत्त इति न हि हवोदयेन
 प्राप्ते तच्च संशयः किमहत्तस्य वाससो निवृत्तिर्नेति किं प्राप्ते। आच्छादने तु प्राकृतस्य विकारः स्यात्। कुतः। ऐकाग्र्यात्।
 कोचयः प्राकृतस्य वैकृतस्य वक्रौपोने छादयितुं प्रकृतौ विकृतौ वप्रच्छादने क्रियते तस्मात्प्रत्यक्षं प्रकृतौ चोदकप्रा
 णे निवर्तते॥ अधिष्ठेवानार्थत्वात्। वाशब्दः पक्षे च वर्तयति। अधिष्ठमिदं प्राकृताद्वाससो न वितुमर्हतीति। कुतः
 छादिनिवृत्तं प्रमवजियदनिवर्त्तय नशक्नोति निवेष्टी। यत्न निवर्त्तय नशक्नोति निवेष्टी। यत्न निवर्त्तय नशक्नोति निवेष्टी। यत्न निवर्त्तय नशक्नोति निवेष्टी।
 तद्धि निवर्त्तयेत् अग्रतिषेधं सञ्ज्ञोदकं प्राप्ते वा चेत्। ननु कौपीनप्रच्छादने परिषत्त इति न वक्ति। नान्यकार्येण।
 उच्यते नैतदेवं उपरिवाससोपि कार्यं परिषत्त इति न वक्ति। जद्यथा व्रतं परिषत्त इति न वक्ति। सवतो च

५८

तत्र शक्तिः अवयवप्रसिद्धानवति। तस्मादेहतस्य वाससो न निवृत्तिः समुच्चय इति। समुच्चयं च दर्शयति। तमुच्चयं वासः शब्देन
बहुवचनेन दर्शयति वासी सिवाराही चोपाहो विमुच्यतीति। कृष्णविषाणाय वासां मित्रं सवन्ति ततो ह्यर्पुपरिच
न इति। तस्मादपि पश्यामोऽनिवृत्तिः समुच्चय इति। सामर्थ्यात् तत्र श्रुतेरविकारः प्रतीयते। महाव्रते श्रूयते। श्रो
केन पुरस्तात् सदसः स्तुवते अनुश्रुतोऽप्येन पश्चात् सदसः कौवेन वत्वालमवेक्षमाणा इति सन्नितु प्राकृतं। निसामानी
द्वोदशैकानि तत्र संशयः किं प्राकृतानी सप्ती निवृत्तिरता निवृत्ति समुच्चय इति। किं प्राज्ञैस्त्वैव त इति प्रकृतिलि
संयोगात् तत्तत् श्रुतेः चोदकप्राज्ञानि सामानि निवृत्तिरिति। यथा क्रौत्सं तर्पति। क्रौत्सं प्रवृत्तिवत्सिद्धस्य जनित्रे भवतः
शुद्धाशुद्धीयेतवतो भर्गपरासीतवतः। क्रौत्सं निवृत्तिरिति। कः श्रुतेषु चोदकप्राज्ञानि निवृत्तिरिति। पवमिह्यपि द्रष्टव्यं। प
र्वप्राज्ञैर्ब्रूमः॥ सामसु श्रोत्रेण पुरस्तात् स्तुवत इत्येवमादिषु श्रूयमाणेषु प्राकृतानामविकारः प्रतीयते। कुतः। अथो
त्तरश्रुतेः। अथोत्तरेण हि सर्वैः श्रूयते। पुरस्तात् सदसः स्तुवते इत्येवमादियच्च पदं तेन सर्वव्यते विशेषणत्वेन तस्य
दात्तरेण सह सर्वमर्हति सकृदुच्चरितं। यथा नार्यराज्ञः पुरुषो देवदत्तस्येति नार्यविशेषणत्वेनोच्चार्यमाणोऽप्यज्ञ
इति शब्देन पुनः पुरुषशब्देन संवक्ष्यत इत्येव पुरस्तात् सदसः स्तुवत इत्यनेन सर्वव्यमानोऽप्युक्तः। श्रोकेन स्तुवत
इति सर्वव्यमर्हति। यदि स्तुतो देवस्य स्तुता विधीयते श्रोत्रेण वेत्तुं नृपे तत उपपद्यते त्रैवाव्यति। यदनुपुनर्दशस

राम
५८

साविहिता नद्यपरिपूर्णा वाकी श्लोकेन वेत्येतदपि विधानं नदा पुनर्विधिप्रत्ययो हृदयमाने तद्यः। हृदयमाने तु मुञ्चा
रयितव्यः। न वोच्चारतः तस्मादनुस्वारितो वाक्यपितव्यः। उच्चारणो वाक्यपितव्यः कल्पनायां वषट्वाच्चेतत्
साम्प्रैव। कथं तर्हि देशसामविशिष्टास्मृतिः श्रुत्या विधीयते न केनचित्संबन्धे विहिते परिपूर्णा वाक् पुनरपरं वाक्
कल्पयितव्यं भवति। उभयविशेषाणां विशिष्टा हि स्मृतिः श्रुत्यापदा विहिता तदा परिपूर्णा वाक् न तदा पुनरपरे
ता केनचित्संबन्धेः कल्पयितव्या भवति। यदर्थं किंचित् तद्विदुश्चाप्येतत्तस्मात् स्मृत्येतरमिदं विधीयते न प्राकृतं
निवर्त्यते समुच्चय इति। अथैवं श्रुत्यपमाणे शेषत्वात् प्राकृतस्य विकारः स्यात्। अथ यदुपकर्षितं यथा कोत्से प्रव
र्तकात् प्रवर्तितवशिष्टस्य जनित्रे प्रवर्तते इत्येवमादिभिरिव प्राप्नुतानां निवृत्तिरिति तत्परिहर्तव्यं। अत्रोच्यते।
युक्तमत्र यत् प्राकृतं निवर्त्यते। अत्र हि अर्थोत्तरेन श्रूयते प्राकृतस्यैव येषः श्रूयते तस्माच्च वैकृतेन प्रत्यक्ष
श्रुतेन प्राकृतस्य निवृत्तिरिति। इह त्वथा उत्तरश्रवणाद्वा सत्तदस्य संग्रहनिवृत्तिरित्युक्तं॥ एवं वा॥ क्वचिद्य
ते प्रोक्तं प्रवर्तितगावंप्रवर्तितवशिष्टस्य जनित्रे प्रवर्ततेः शुद्धा शुद्धीये प्रवर्ततेः नर्गपथं शशी प्रवर्ततेः कौवा निभवतीति।
संति नुप्रकृतौ सामानित्वबोद्धेन प्राप्ता निवृत्तानि निवर्त्यते न तेषां सति दित्यते। किंप्राज्ञे। अनिवृत्तिः समुच्चयः

देहनिबहूनामिति। कुतः। अतिसामर्थ्यात्। कोत्संप्रवर्तिकावत्प्रवर्ततीति एकैकस्य निवृत्तिरुक्तत्वात्। अतः समर्थं प्र-
थवतीति एवं विशिष्टस्य जननिवेत्तवतः शुद्धाशुद्धीयेन वतो मर्त्यस्य सामान्यत्वात् इति द्वयनिवृत्तौ कृतायां प्रवृत्ति-
सामर्थ्यमनुगृहीतं प्रवर्तितं। तथा क्रौंचानि प्रवर्तन्तीति त्रीणि त्रिभिर्निवृत्तं कृतं सामर्थ्यात् अतः प्रवर्तितं। यद्येव-
स्मिन् प्रवृत्तिरकमेव निवृत्तेन ततो यावत्पेक्षा सावर्गीकृता प्राकृती सामर्थ्यात् तावत्सेवतवती। एव सर्वत्र। किं-
मेवेतन्निवृत्तिप्रवृत्तेरविकारः। प्राकृतानामवशिष्टानां सामर्थ्यात् ह्येतन्निवृत्तिः। तत्र बोद्धव्यं नुयं हीयते। त-
स्मादेकमेकस्य निवृत्तं द्वे द्वयोर्वेहनिबहूनामिति। स्यामविद्वद्बोद्धव्ये कस्यादविद्वद्बोद्धव्यविकारः स्यादिति
रस्याप्रवृत्तिर्वाच्यः॥ सत्तिविद्वद्बोद्धव्ये मकात्रविद्वद्बोद्धव्ये मकाममिति। तथा द्वात्रिंशाः प्रवर्तमानाः त्रिभिर्वचनी-
यमाः। तत्र नवराजसामानि एकादशराजसामानि च नौषष्टवसेषशिष्टस्य जननिवेत्तसाकं प्रवेदनायाहुः॥
शुद्धाशुद्धीये च संप्रवोपपदे चोत्ते। तथा स्थविर्वाचने पुनः स्त्रोमस्य तस्य तथात्रापि तिवत्पुनः स्त्रोमस्य
मजस्य पुनः स्त्रोमस्य सवर्तनमस्य मंत्तमद्वा दृशी स्मरते। कार्यो नवदशस्तोमावमिति। सवने उज्ज्वलति। तदत्र
अस्मिन् प्राकृती स्त्रोमसंख्या विद्वद्बोद्धव्ये दीना तत्र सदेहः॥ किं किं तौ विद्वद्बोद्धव्ये नौवप्राकृतानां सामर्थ्यानिवृत्तिः
उत तानौ निवृत्तिविद्वद्बोद्धव्ये निवृत्तिरिति। किं प्राचीं। उज्ज्वलनिवृत्तिः प्रत्यक्षप्रवृत्तेन हि बोद्धव्यं प्राचीं निवृत्त्यते॥

प्राग्भावात्प्रतिरर्थवतीप्रविष्यत्पूर्वेषु क्रियमाणाव्यतिरेकप्राप्तेषु मः। सोमविहृदायनिवृत्तिरापि कोस्यात्
कुतः। आगमेन हि साम्रासेख्या पूर्णवत्संत आगमेन वा न्यासस्य श्रुतित्वादिति। एवं सोदका नुग्रहात् प्रविष्य
ति। अविहृदा तु प्राकृतं निवृत्तं। अतएव तानि मन्त्रेण सासेख्या पूर्णतया तावत्प्राकृतं वाधितं। अन्यत्राह
नमेव सात कुत इतरस्य श्रुतित्वादि तत्र श्रूयते आगमः कर्त्तव्य इति संख्यामात्रं श्रूयते तस्मादिह हृदसो
मन्त्रेण निवृत्तिरिति सोमकेषु यावदर्थं निवृत्तं पितृद्यौ। अथपदुक्ते साम्राउत्प्रतिरर्थवतीप्रविष्यतीति। उ
च्यते। वाधती प्राप्ते सोदके न गुरोमात्रमायः विशिष्टगुरोश्चादक इति। पवमाने स्यातीति स्मिन्नावापोद्वा
पवमानान्। इह हृदसोमका अविहृदसोमका अकृतवत्तदाहरणं। तत्राप्येव पूर्वस्मिन् अधिकृतोत्तदाहृताः।
तत्रैवार्थः समधिगतः विहृदसोमकेषु निवृत्तिरिति। अथैवानीमिह संदिश्यते कि
मासेन कस्मिंश्चिदावापायतः कुतश्चिदुद्वापः उत पवमाने च वापापोद्वापाविति। किं प्राश्नमविशेषा
हृदनि यम इति। एवं प्राप्तेषु नः पवमाने आवापोद्वापो स्यातामिति। कुतः। तस्मिन्नेव हितो दृश्यते। त्रीणि ह
येषां सोदका गुरोमात्रं हृदसं नुग्रहं अत्रैव वापयति अतएव त्रौहृदपत्तीति। ननु दर्शनमिह प्राप्तिरुच्यते
सो। उच्यते। वचनं नित्यं पूर्वत्वात्। अस्मिन्नायवचनात्तेवैतानि कल्पन्ते। तस्मात्पवमाने वापापोद्वापस्य दृष्ट

नमिति विविशस्वमंत्रलेभाक् स्यात्तेन चोदना ॥ स्तो दृष्टा पूर्णो मासौ दृष्टा पूर्णो मासाभ्यो स्वर्गो कामो यजेतेति ॥ तत्रेह मा
स्यते ॥ यदग्रे यो ह्य कपालो अमावास्यायां यो र्णो मास्यं च ॥ युतो भवतीति ॥ संनिवाग्रेरभिधानीनि ॥ अग्निः ऊर्ध्वः
पावकः घूमकेतुः कृशानुर्कैश्वानरः योऽदित्य इत्येवमादीनि ॥ तत्र संदेहो वा विष्णुनिगमेषु किं पेन केन विदुः ॥ वा ह्य
नाभिधाने कर्त्तव्ये तत्तद्विविधेनाभिधानेति ॥ किं प्राप्तेन केन विदितं ॥ कुतः ॥ अग्रेयं निर्देशानां अग्रेयेन
पुरोडाशः सेवद्वयः ॥ अग्रेयो देवता कर्त्तव्या सागा काले उद्देष्टव्या सा येन शब्देन शक्यते उद्देष्टे नो देशनीया से
योऽष्टा नाम मय तमेन शब्दो देवोऽस्माद्येन केन विदितं विष्णुनिगमेषु देश कर्त्तव्य इति ॥ एवं प्राप्ते चूमः ॥ वि
द्वे शब्दे नेवाभिधानेनाद्देष्टव्यानामनशुच्यादिनेति ॥ कुतः ॥ तेन चोदना तेन विविशस्वनास्य हविषः सेवेव चो
दना भवति ॥ कथमिव ॥ अग्रेयः कर्त्तव्य इत्यग्निरस्य देवता कर्त्तव्येत्यर्थः ॥ का पुनरिव देवतानामा एकेतावन्मते
या एता इति हाम पुराणेष्वग्राह्याः संकीर्त्यतेना वसुदेवता इति उच्यते ॥ तासु देवतासु हरादीनां
हलादीनीवानसंग्रहः ॥ स्मर्यते च काले वा विना देवतात्वे कालेऽपि भवति मासो देवता संवत्सरो देवता इति ॥
अपरे मते येषु देवताशब्दो मंत्रादितोऽश्रयते ॥ अग्निदेवता वा तो देवता सूर्यो देवता चंद्रमा देवता इत्येवमादि
युक्तेन देवताशब्देनायत्त इति ॥ तत्राप्यहंरादीनामनुपलक्षण एव ॥ किं वसामास्य वव नस्य शब्दस्य लोकि ज्ञेय

॥३॥ वदामि वाचमसिद्धिस्तु ॥ तस्मान्मूक्तजो हविर्भोजश्च देवताः ॥ काः सूक्तजाः ॥ इमे शोममर्हते जात
 वेदसेरथमिव समहेमामनीषया । अद्राहिनः प्रमतिरस्य संसद्येऽस्येमा रिवामावपंतचेति । हविर्भोजः ॥ अ
 ६१ नेयमष्टाकपाले निर्वपेत् । अग्नीषोमीयमेकादशकपालमिति आह । यदि हविर्भोजो देवताः कपालानामपि
 देवतात्वे प्राप्नोति । तस्मिन् हविर्भोजे । एवं तर्हि माहविर्भोजे देवतायां प्रतितादर्थ्यं हविम । सूक्तस्याप्येवमेव । अ
 तर्हि देवताशब्दः स्मर्यते अग्निदेवस्य सूक्तमग्निदेवस्य सूक्तमग्निदेवस्य हविरिति । तथा तिथिदेवतापित्देवता
 मिति । एवं सूक्तानां चेतनानामचेतनानां अत्रार्थविदर्थप्रतितादर्थ्यं न संकल्पनीयानां देवतात्वे तद्विद्यति ॥
 सामान्यवचने चोपपत्त्येते । किमिदं पदेव । यस्य वाचकेशब्दमुद्दिश्य स्मृत्या वा हविस्तस्यामीति संकल्प्यादिय
 त्सा देवताभवति । तत्रान्वेव सति सुतरां येन केन विदग्नेः शब्देन निर्देशः कुर्यात् । अत्रोक्त्यतो प्रवेदेत देवोप
 चग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चार्यते । अर्थोऽपि हविः सर्वे चार्थप्रत्याप्येता । न तत्राग्निशब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थमुच्चा
 र्यते यत्र स्वार्थकार्यमासाद्यते तत्र शब्दोऽर्थप्रत्यायनार्थोऽत्र यतिपत्रार्थेन प्रयोजने । यत्र पुनः शब्देनैव कार्यं नत्र राम
 कार्यसंबन्धार्थः शब्देनैव प्रत्याप्यते ॥ देवतायाश्च यजसा च न प्राचो न रूपेणाभवति । केन तर्हि सर्वे चिनावाद्येन प

था अथ यत्तु ह स्वाभ्यामुपकरोति एव देवताया हेनोपपन्नोति यथा होतुः पातौ द्विर्नेपिनोपसृणातीति पाति सर्वे चेपि हेनै
त्रोपपन्नोति एवेसेवे चिनायदेन न पकुर्वती देवतोपकारिणी गम्यते । देवतायामप्युपकारिणी बोहितायां शब्दस्य
वपत्तसमवायः तस्मात्तत्र शब्दार्थप्रत्यापत्तार्थमुच्चारितः । सर्वार्थः पुनः शब्दप्रत्यापत्तिरिति लक्षितं चोपाहितपा
स्यात् । किं न हि शब्द एव हविषा संवत्स्यते सा देवता । शब्दे कार्यस्यासंभवदर्थे कार्यं विज्ञायते इह तु शब्द एव का
र्यं संभवति । तस्मात्त्रार्थप्रत्यापत्तार्थः शब्द इति । तदुक्ते च त्रिकारणानवाशब्दपूर्वकोत्तरार्थसंप्रत्ययस्य स्मादर्थ
निष्पत्तिरिति । एवं चेदग्निशब्देन हविषः संवत्स्येनास्ति प्रसंगः शुच्यादीनां शब्दानामिति तस्मान्मेव त्वे विधि
शब्दोपादातव्य इति उच्यते न च शब्द एव देवता प्राप्नोति । अत्रोच्यते नैतदस्मात्तिः परिहर्तव्यं । न ही
दमुच्यमानमस्मत्तत्त्वं वाच्यते सुतरे । शुच्यादीनामप्रसंग इति । शेषाणां बोधने कृत्या तस्मान् सर्ववश्रयते । इ
तश्च विधि शब्देन वा विषुवत्कर्तव्यं । कुतः शेषाणां मेवाणां मेकः शब्दः परवासो विधि शब्दः सर्ववश्रयते । इ
यने अयाकारे उज्जितोऽस्वाहाकारेव अयात्पत्रेः प्रियाधामा न्यायाः सोमस्य प्रियाधामान्यायाति इत्यप्रि
याधामानीत्ययाकारे । अत्रेह उज्जिति मवृज्जितं सोमस्यो जिति मवृज्जितं मिमृज्जितं । स्वाहाग्निं स्वाहा सोम
मिमेवमादि स्वाहाकारे एव वनित्यव न श्रूयमाणा अपात्ति का प्रविष्यति यथा स्मात्तिर्न्यायो यदि ह्यस्मादि

जा ८६ विंशत्यस्य मंत्रत्वे सावः स्यादिति । तथोत्तरस्योत्तमोत्तमकृतित्वात् अस्ति चरुः सौर्यचरुः निर्वपेत् तत्र प्रवर्धं सकाम इति । से
 त ८६ तिस्र्यस्य मिधानानि सूर्यश्चादिसोमः सविता दिवाकर इति । तत्र किं वा विष्णुनिगमेषु येन केन विदुषेनाभिधा
 ६२ ने कर्तव्यं । उत विधिश्चेत्तस्य सूर्यश्चेत्तनेति । किं प्राप्नोति अग्निश्चेत्तस्य पुत्रास्तत्र प्रकृतौ निगमा इहोदाहरणानां सूर्यश्चेत्तनेति
 सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति
 न विसर्पवापिनोश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति
 यवप्राप्नोति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति
 यो वोदकानुग्रहापप्रकृतौ च विधिश्चाभिप्रायो अग्निश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति
 द्विषिश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति
 दिति प्रयोगोक्तो न सौर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति सूर्यश्चेत्तनेति
 युक्ताः कर्तव्या इति ॥ प्राकृतस्य गुणान्तरात् सगुणानां मिधाने स्यात् । अस्माधानेप एव विद्वानग्निमा चक्ष इति । तत्र य
 वमानहवीं विष्णुयते । अत्रापेपवमानायाष्टाकपाले निर्यत अत्रापेपावकापात्रेपु वय इति । तत्र ससयः क्रियते यम
 किं सगुणान्तरात् मिधाने कर्तव्यं उत निर्गुणमिति किं प्राप्नोति प्राकृतस्य निर्गुणास्य गुणानां मिधाने कर्तव्यमिति कुतः स

यम
 ६२

गुणोद्योगिः श्रूयते पवमानः पावकः शुचिरिति। तस्मात्सगुणो नामिधाने कर्त्तव्यमिति। अविकारो वा अर्थशब्दानपायात्
इदं वन। अविकारो वा स्यान्निर्गुणमिति धाने ननु भः। अथ शब्दानपायात्। एवमर्थोऽर्थवानग्रतो भवति। य एवासा वाग्निः
स एव पवमानः पावकः शुचिश्च या देवतानि ईष्टव्याः सानि हि ईष्टवन्तवत्स तपि गुणवने इदं वनपथासावापसा सर्वदेवताप
दता वशावापद्या मालनेन भूतिकाम इति अजावशा यश्चेन्नोदिते कर्मणि कृता शब्देन वा विबुनिगमा भवेति। अर्थः वाङ्मन्ये
त इति कृत्या एवमिहापि इष्टव्यं। तस्मान्निर्गुणो नामिधाने कर्त्तव्यमिति। तथारंभा समवायाद्वा बोधितेन मिधाने स्यादर्थस्य प्र
तिसमवायित्वा स्वनेन गुणा शास्त्रमनर्थकं स्यात्। अथ वा बोधितेन सगुणो नामिधीयेत। कुतः। आरंभा समवायान्न आरंभेता
देवता कर्मणि समवेति। न स्वेन नूपेणा देवतायाः कर्मणि साधनमावदत्तत्पदि हि रूपेण समवेत्तया सत्तगिश्च स्वेन पवमानो
त्प्रेष्यत इति गुणानि धानेन क्रियेत्। नृथं तद्विधा च न प्रावः श्रुतिसमवायित्वा देवतार्थस्य देवता शब्दस्य बह्विधश्च संवेद्यः सत्ता
दुच्यते। यस्य शब्दस्य संवेद्यः स्याद्वा वदितव्यः। एवमसौ संवेद्यः कृतो न वनिर्पदि वगुणानि धानेन क्रियेते गुणा शासनमनर्थकं स्यात्।
एवमर्थे हितव्यं च उच्यते। कथमसौ कर्मणि संवेद्येतेति तत्र यदि गुणो न संवेद्योऽप्यात् गुणा ववनवेपथ्यं स्यात् तस्मात्सगुणो ना
मिधाने कर्त्तव्यमिति। इदं च आरंभमिति तादर्थ्ये विकारस्या मर्थान्। अथ यदुक्ते इदं वदिति। सावा एषा सर्वदेवताय दजा वरा
ता पद्या मालनेन भूतिकाम इति अजावशा यश्चेन्नोदिते कर्मणि कृता शब्देन निगमा वा विबु भवतीति यदुक्ते तस्य हि र्त्तव्यं
अत्रोच्यते। पुनैव दद्ये च आरंभसमवाय रूपेण समवायै गच्छति इत्ये। तत्र कृता शब्देन यासा पालन्या पदिवशा यद्यवशा तत्र सानि

कस्तुहिबुधचक्रयाविशेष्यतेऽप्येपस्तस्यबुधोमेत्रस्तेनसोबुधवान्नवतियागः अग्निहोमेनबोवपसमिधानोऽमर्शमित्यथवा
त्रपरा। मिसैवधतेबुधचानायेपइति। अथयदुक्तंरूपादेवमेत्रः प्राप्नोतिनविधानद्यइति। उच्यते। यः कश्चिदग्रमिधानोमेत्रः
प्राप्नोतिनत्रिषेधार्थमिदमुच्यतेबुधत्वात्कर्त्तव्यः। अग्निहोमेनबोवपेति। एवंवेत्तनदेवताविशेषणीतस्मान्निर्गुणमभिधाने
देवतायाः कर्त्तव्यंएवं सोदकस्तुयहोमविष्यति। विधिनिगममेदात्प्रकृतोतत्प्रकृतित्वादिकृतावपिमेदः स्यात्। अस्मिन्नोतिष्टो
मस्तत्रश्रूयतेमोऽनुर्वोऽहोऽग्नीषोमीपइति। सेतितुगोरभिधानानि। उस्मात्स्त्रियात्रहीमही अदितिपिलेति। तत्रसेषयः
किंनिगमेषुकेनविदेवषहेनगोरभिधानेकर्त्तव्यं। अथवाविधिगहेनकर्त्तव्यमिति। तथाप्येदासेनवनस्पतियजुतीति
सेतित्वनस्यतेरभिधानानिदृशः पादयोदुमोनाइतितत्रसेषयः किंनिगमेषुकेनविदेवषहेनवनस्पतेरभिधानेकर्त्तव्यम
पवाविधिगहेनेतिकिंवाश्वेनविदेवेति। कृतः विधिनिगममेदात्प्रकृतोविधिनिगममेदः कृतः। योदीक्षितोयदग्नीषो
मीयपशुमात्तमनइतिविधौमेत्रेच्छागम्यवपायामेदसोऽनुब्रूहीति। इहापिचोदकेनयत्प्राकृतैतत्प्राप्यतेविधिनिगममेदश्च
प्रकृतापस्वितस्मात्प्राप्यतेच्छागम्यः प्रकृतोऽकृतः सनशक्यतेगकिर्नैविधिनिगममेदश्चक्यतेतस्मादुच्चादीनाममन
मेनवाचिषुववनेकर्त्तव्यं। तथाग्निस्त्रिष्टुभुतेराजतीतिविधौनिगमेपित्रीहिदेवाउशतोपविष्टविर्दमर्शमनुनपतेपत्रेह। पदैव
मविजस्तेमिरयेत्तहोतृणामस्यायजिष्वइतिविधिनिगममेदः प्रकृतोऽकृतः। त्रिष्टुभुद्विकारश्चवनस्पतिरितिसंक्षेपवत्स्य
ने। तस्मान्नतत्रापि विधिनिगममेदःकर्त्तव्यः। अतोपेनकेनविद्वनस्यसमिधानेननिर्देयः कर्त्तव्यः। तत्प्रकृतित्वादिति॥ यथा

[illegible]

राम
६४

[illegible]

भा.
२५

यत्किंतर्हिपापप्रयोगेकथमग्निपुजतीतिप्रयोगवचनरूपशब्दः सर्वस्मिन्स्विष्टकृद्यागप्रयोगेनोपेतत्रयेपिहिस्विष्टकृत्विगाहस्वि
ष्टकृद्यागपवतस्मात्सर्वत्रोपयति। स्विष्टकृत्वावापिकोनोपयजेत्याश्रयोजनवदंगानामर्थसेवोक्तम्। श्रोतृपूतोमासौतवस्विष्टकृ
दवापिकोनोपयजेत्यग्निस्विष्टकृतेयजतीति। तत्रसंदेहः किंस्विष्टकृद्यागोनोपयजेत्परादुपकारकः। नतसंस्कारइति। किं
प्राज्ञमारादुपकारकइति। नतः। एतद्विप्रकर्मणोप्रसिद्धं कार्येयदमादुपक्रियातेथाहि। नतस्पन्नवार्थतातविष्
ति। कस्यावविधानेइतरथाप्रत्यक्षभूतार्थतास्यात्वायेनचविधानेतस्मादारादुपक्रियेत्येवंप्राज्ञेभूमः स्विष्ट
कृत्वावापिकः स्यान्नवाहः किमिदमावापिकइति। आज्ञाभागस्विष्टकृतावंतरात्रावापस्तुनेतत्रसंवत्त्रावा
पिकः॥ बहिरावापादनुयाजस्त्रीविकः पत्रस्विष्टकृदेवतातत्रसेवासोप्रधानदेवतात्रावापिकीतस्मादवापिक
इत्युच्यते। यहाचैयंतहासंस्कारकर्मस्यात्। तथाप्रयोजनवनूभवति। योजनयतोअग्नेरुपकरोतीति। अपि
वहिविधानीगानिआरादुपकारकाणि सामवापिकानिच॥ आरादुपकारकेभ्यः सामवापिकानिगरीपांसि।
तत्रहिंसात्तादाकामारादुपकारकेषुप्रकृतेनपरोक्षेणैकवाक्यतास्यात्। तस्मान्संस्कारकमेति। अत्राह
तिस्विष्टकृत्वावकर्मस्यान्वादिनीतरान्। दृष्टं पुरोमासदाः श्रुतेः पाजामवाहपुरोनुवाकामवाहेतितत्रसेय
यः किंवाजापुरोनुवाकास्तुवचनेप्रधानकर्मोतिसंस्कारकमेति। किंप्राज्ञमवाहतिप्रधानकर्मस्यात्। कुतश्च॥

राम
६५

दनांतमानपदिसंस्कारकर्मततो रूपादेवतयोर्वचने प्राप्नोति पुनरच्चाहेति वचनमनर्थकं प्रधानकर्मत्वे तु वक्तव्यं न तस्य
था तस्य कर्तृत्वात्तागम्यत इति । अतः श्रुत्वा कर्तृत्वा तावगमात्रप्रधानकर्मतिष्ठस्त्वन्त । यथा स्त्रोत्रशस्त्रे स्त्रोति शीसे
तीति वृत्तेष्टा तावगमात्रप्रधानकर्मणी एव मिहापि दृष्टव्यं । संस्कारो वाचो दितस्य शब्दवचनार्थत्वात् ॥ संस्कारक
र्मवास्यात्कुतः बोदितस्माथ स्पष्टः शब्दः सतद्वचनायां तवतिसत्त्वस्य दृष्टार्थः । तस्मिन् सत्यदृष्टकृत्यनायाहेतुना हि
तस्मा संस्कारकर्मति । अवाच्यत्वात्तत्रेति चेत् । इति यदुक्तं तत्परिहर्तव्यं । स्यादुत्तार्थत्वात् । स्यादुपपद्येतच्चाहेति व
चने । कुतो गुणार्थं चात्रिष्टयत्वात्तत्रासीनः पुरोनुवाक्यामच्चाहेति स्मृत्वा नासनमुत्तार्थं पुनर्वचने उपपद्यते । त
स्मा संस्कारकर्मणी याज्ञा पुरोनुवाके इति । मनोतायां तु वचनादविकारः स्यात् । अस्ति वायुः पृथुः । वायुश्चेत्स्वतमास्त
नेतमूतिकाम इति । अस्ति तु प्रकृतावग्रीषोमीये पथो मनोतामेवास्तीत्यग्रे प्रथमो मनोतास्यापि वा अज्जोदस्म होतेति ।
स इह वा ह्येन प्राप्यते तत्र संदेहः किं यथा देवतमूहितद्यो मनोतामेवा अथवा । विकारेणाप्रयोक्तव्य इति । उच्यते । न
नु प्रकृतावगायनिगादोयोः अग्रीषोमीहि प्रकृतौ देवता अयमप्याग्रेयो असमवेता मिधानादविकारेणाप्रयोक्तव्यः ॥ अत्रो
च्यते । स तमग्रीषोमी देवता प्रकृतौ तौ त्वग्निश्च सोमश्च । तत्राग्निरदेवतान्तु समवेतः । अग्निप्रत्ययेन पात्रदेवता सा प्रतीयते ।
अयमिह वासुदेवता फोर्षश्च ते स देवता कार्यश्च यमातो अग्निकार्यमपि करोति देवता प्रत्ययेन तस्मात्तदर्थोपेक्षे स्तद्ध
मस्ति नूतनस्माप्यथा देवते मनोतामेवः प्रयोक्तव्य इति । एवैवाग्ने प्रमः ॥ मनोतायां तु वचनादविकारः स्यादिति । वचन

ता. द.
ल.
द. द.

भिद्वेनवति। यद्यप्यस्य देवता पशुराग्रेणेव मनो ताकोर्येति। किमिव वचनं कुर्यात्। नास्ति वचनं तस्यामिनाः। तस्मादपि कोर्याम
नातामनः प्रयोक्तव्य इति। पशुार्थेन द्रव्यत्रयान्न चोनिपूर्वत्वात् तस्याहं चोप्रविमक्तत्वात्। अस्ति चैव पशुना मोक्षे रपावे
रपस्त्रो मेनयजेतेति। तत्र श्रूयते। काष्ठरथेतरं पशुं प्रवर्तते। तत्रयविकारः। कृण्वरथत्रयमित्युक्तं। अप्राकृतं तद्विप्र
राद्विरोधाद्यवतिष्ठेन्न त्रितित्तस्येशयः। किंरथत्रयो नो ह्यहद्यो नो वा अनियमेन कृण्वरथत्रयं गेयं तरथं तद्यो नो
अथ वास्त्वयो नाविति। किंप्राप्ती। वो दृक् नान्यमोत्ताद्यवै हितथातवति। ततः प्रयोगा प्राशुभावः। एवं प्राप्ते श्रूमः॥
पशुार्थे पदे तदन्यद्रथत्रयान्न कृण्वरकथत्रयं श्रूयते तद्रथं त्रयो नो स्यात्। ज्योतिष्टोमपूर्वको हि वैश्वस्त्रो मोक्षोतिष्ठे
मेरथत्रयो नो एष्टु कृते। ननु ह्यहद्यो नावपित्तत्र कृते नैव त्रयो प्रविमक्तत्वात्। सर्वा प्रविमागदहा म्यते यथा रथ
त्रयो निर्भवतीति। कुतः। कृण्वरथत्रयं रथत्रयं शब्दः श्रूयते तेन गम्यते रथत्रयविशेषः कृण्वरथत्रयमिति। अर्था
त्रये कृण्वरथत्रयं शब्दो भवेद्यदि रथत्रयं मानि भवेयुः। तेषु सत्सु रूपवदुपपद्यते। यथा उदुम्बरो रूपो भवती
ति। न सौ दुम्बरो रूपद्रव्यं प्रकृतौ स कीर्तिते। धर्मनिमित्तस्त्वप्येव शब्दः उपपद्यते। एवमिहापि धर्मनिमित्तः कृण्व
रथत्रयं रथत्रयं शब्दो भवति नान्यथेति। स्वयोनौ वा स वा ख्यत्वात्। न चैतदस्ति रथत्रयो नो गीयतेति किं तर्हि हि राम
योनौ। कुतः। सर्वा ख्यत्वात्। सर्वा विशेषता विविष्टस्य हि रथं तत्र शब्दो वाचकः। प्रस्तावेऽपि प्रतिहाराप्येव

निघनवतः सर्वे सस्योपस्वर कालात्मासस्य कालवयत्रमित्ताख्याप्रवति। तस्माद्यो निरपि विशेषणोऽपि या
थात्तरे कालवयत्रोरथत्तराद्यः कल्प्यः स्यात्। तस्यात्स्वयोनौ गोपमिति। पूषवदिति चेत्। इति चेत्पुत्रपसि
स्वयोनौ गोपमिति रथत्तराद्यस्तेनोपपद्यते। सहिरथत्तराद्यमेधुसत्सु पूषवदुपपद्यत इति। न कर्मसंयोगात्। नैत
देव। कर्मसंयोगात् काष्ठस्य पूषतानहिलोके पूष इति संज्ञातिः कश्चित्तद्वहोऽस्मि। यत्र ते संस्काराः स पूषस्तस्मा
दौ देवरापूषोऽभवतीति संस्कारनिमित्तः॥ इह पुनरेव विशेषणविधिः कालवयत्राद्यद्देहलोके एवास्ति नासौ
काष्ठा नोरथत्तरे कालवयत्रमित्येव कृतोऽयत्तेर्यत्तरत्वे कालवयत्रे वास्य विधीयमाने वाक्येऽहः प्रसज्येत।
तस्मात्सा विज्ञापिका कालवयत्राद्यः अतश्च स्वयोनौ गोप्यते। कार्यत्वादुत्तरयोर्वागोयमुत्तम्योऽमुत्तरयोरिति किं
प्रवतिसंशयः। उत्तरयोगीयतीति। किं रथत्तरयोः सुत्तरयोः बृहद्योऽमुत्तरयोर्वागोयमुत्तम्योऽमुत्तरयोरिति किं
शब्दे बृहद्योऽमुत्तरयोर्वरिथत्तरयोर्वेति। कुतः॥ चोदकात्तुग्रहात्। तत्रैष दोषोऽभवति स्वयोनौ विधिर्वा काल
रथत्तरमिति। उत्तरयोर्हि पितृकार्ये तत्र स्वयोनौ निरवर्तव्यं हातव्याप्रवति। तस्मात्प्रकरणमपेक्षितव्यमिति। समा
नदेव ते वा तव स्या विभागात्। न वै तदस्ति बृहद्योऽमुत्तरयोर्वागोयमुत्तम्योऽमुत्तरयोर्वीगोपमिति। किं न हि स्वयो
मुत्तरयोः॥ कुतः॥ तच्च शब्दानुसमानं कुं दसि समानं देवता केवा विशेषितं सूचयद्वा प्रवतीत्युक्तं। अतः शु

भार
ल
६७

स्यादोदकोवाच्यत इति स्वयोसुत्ररयोगेयमिति ग्रहाणां देवताम्यत्वे सुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्। अस्मिन्
बृहदेकाहः तत्र श्रूयते। आग्नेयाग्रहाप्रवृत्तीति तत्र संदेहः। किंप्राकृतयोः स्तोत्रशस्त्रेणैव देवतमूहः। उताविकारः स
ति। बृहद्वुद्धिर्वावत्तपितुमिदमभिधीयते। ग्रहाणां देवताम्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यात्। प्रधानक
र्मत्वादिति। कस्य पुनरेषावुद्धिः स्यात्तपेति वक्तव्येन। यो मंदवीर्मन्यते अतिपाने संत्यतीति मंदधियामपि चोपदे
शः क्रियमाणाः पूतवान् भवति। अपि वक्तव्येन सचेमंदधियः। अथ नूनपरितोष एव। ततो न्यथावर्णयते। प
त्रद्वत्तमधिकरणोद्धितीयेषां पतस्येदं प्रयोजनसूत्रे ग्रहाणां देवताम्यत्वे स्तुतशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्या
दिति। यद्विस्मयकारकमणी स्तोत्रशस्त्रे किं तवति प्रयोजने अग्निबृहदेकाहेयथा देवतमूहः। अथ प्रधानक
र्मणीततः ग्रहाणां देवताम्यत्वे स्तोत्रशस्त्रयोः कर्मत्वादविकारः स्यादिति॥ उक्तयमाना तेषां दातृदत्तः स्यादु
पलक्षणा निगमेषु पातद्यस्योपलक्षणात्। सन्निवतुर्मास्यानिवातुर्मास्येः स्वर्गाकामो यजेतेति। तत्रातुयाज्या
प्रकृतसमामनन्त्रेष्टवदाजेनातुयाज्यान् यजतीति। अस्मिन् प्रकृतावावाहने देवानाज्यपानावहेति। तदि
दिहोदकेन प्राज्ञैतत्र संशयः। किमधिकारेणावाहनं कर्तव्यमुतोहनेति। यदाग्नेहं न तदा किमाज्यपानं ददम
मानेति कर्तव्यपुनरुद्धिपानेति अथवा पक्षदाज्यपानेति। किंप्राज्ञेदं चोपुपलक्षणा स्यादाज्यस्यापि कस्मादु

प्रपयानान्। उभयोर्हितदेवतापुद्गिर्यस्यतेपञ्चतज्जनेतस्योपतइतिमंत्रेणोक्तं। यच्चपातद्योतदुपलक्षितं
 प्रकृतावाज्यपानिति। इहाज्यस्यार्थेद्विसंख्येयिभूयते। अथपक्षदाज्येद्विद्वयवाइहेसंख्येयवद्वि
 वद्वेवैमिथुनेप्रजननेमिथुनमेवैतद्विजनैक्रियतेइति। तुल्येद्विजाजेनोच्चार्यतेतस्मादुभयमप्युपलक्ष
 यितद्यो। द्विवाज्येति। नवापरार्थत्वाद्यज्ञपतिवत्। नवैतदेवैकपलक्षयितव्यमिति। कुतः। परार्थत्वा
 न्परार्थहिपातद्योद्वयोपातुणामुपलक्षणात्तत्राज्ञेत्वेदुपलक्ष्यतेकृतोद्वयइतिनपुद्गं प्राउपलक्षयितव्यं। यज्ञ
 पतिवत्प्रयथारमेयज्ञमेयज्ञमवामेचयज्ञपतिवद्वा निमज्जपतिमेतुभ्यामीहोत्तरीप्रथमार्थः नस्वार्थेनोत्तरीतिअवि
 रेणप्रमुञ्जतेनसर्वान्रयज्ञमानात्प्रत्याहरः। एवमिहापिपातद्योपातुर्लक्षणाद्यर्थप्रमुञ्जते। नस्वार्थेनोत्तरीतिअवि
 लक्षितोः पातारइतिकृतानद्वितीयः प्रयोज्यइति। स्याद्वाहृषूः उपलक्षणा नयज्ञपतिवत्स्यात्। यज्ञपतिश्चाहिनस्वा
 र्थउच्चार्यतेइज्यस्वार्थेनसुख्यते। आवाहनेपुनः स्मरणार्थेनउपातापिस्मर्येद्यः। येषमपि। तस्माच्चोद्वक्तुग्राह्यपयोन
 रमुपलक्षयितव्यमिति। नवासंस्कारशब्दान्। नवाहृषुपलक्षितव्यं। संस्कारशब्दे। अत्रविद्यतेआज्यस्यापक्षदाज्येन
 नुपज्जात्रपयतीति। पक्षदाजेनविज्ञेयार्थः। संस्कारोहिमिश्रणोसंस्कृतंवित्रमाज्येनवति। तीव्रवित्रतामस्यप्रसक्ततादृ
 ष्कस्यादपति। तस्मात्परार्थवित्रतस्तेजनार्थेनमातव्यमतेनोपलक्षयितव्यमिति। स्याद्वाहृषुमिधनान्। स्याद्वा

भा. २.
न.
६८

हृत्पलस्तपीद्रद्ये हि दधितुल्यमासेन प्रधानभूतमुपदिश्यत इत्युक्तमस्मान्निः अथ पक्षदा जेग फ्राति द्विपे वा इदं सर्पिश्चैव
चिवद्वेद्वै मिथुन प्रजनने मिथुनमेवै तस्य जनने क्रियत इति। किं पक्षदा जेग खतेस पिश्चैव रविचेतिसर्पिश्चैव द्वावभागाः कुत्रे
द्युत्यर्थः। पक्षदा जमिलिन द्रष्टा नर सुवतेतस्मान् नृद सुपल ह्यधितमिति। ह नृस्कृता भूतत्वादा जपानिगमासु
गुणान्वंशतेरा ज्यप्रधानत्वान् नयेतदस्ति तुल्यं दद्याजेन प्रधानभूतमिति। ग्रहणे हि तत्तुल्यमासेन न योगे मा गो सा ज्येन
वित्रेण श्रूयते तस्मान् श्रूतेरा ज्यप्रधानत्वात् योगी प्रतियुगा भूते दधि स्यात् न हि ग्रहणे श्रूयमाणो योगे श्रूतेन वतीति
न हि ग्रहणे श्रूयमाणो न योगार्थं प्रवर्ति। तत्र श्रूत्या जीकरणी दधि वामेनेति। किमर्थं तर्हि तत्र दधि ग्रहाणो गत्यमाणो न प्र
त्यक्षतश्चित्रमा जंनवतीति तस्मादा जपानिगमाः स्पुर्नद घ्न उपलक्षणी कर्त्तव्यमिति। दधिवाम्यात् प्रधानमा जे प्रचमी
त्यसंयोगात् नयेतदस्ति। ज्यप्रधानिगमा प्रवेपुरितिन दघ्न उपलक्षणी कर्त्तव्यमिति। दधिपानिते वक्तुं चोदयेवा
त्र प्रधानं। कुतः। आजे प्रथमोत्पसंयोगात्। प्रथमसंयोग उपस्तरणमेतसंयोगोऽभिधारणी यदि वसन्ने पजेत द्वि
रूपस्तरणीयान् सकृदभिधारयेत् त्रिष्वप्येवै द्विधा वक्ष्यते विष्टे वपशून्यतिष्ठापयतीति। यदि त्राद्विषयत सकृ
दुपस्तरणीयास्तु द्विभिधारयेत् द्विष्वप्येव पशूनमिजिघत्सीति उपस्तरणमप्यत्र निघायपितुं क्रियते परार्थे नैष तत्र राम
शब्दार्थः न ग्रहाणामात्रं ग्रहणेना नस्या विकरणा संस्कारे उपस्तरणीतीति शब्दोच्यते तस्याभिधारयतीति न ग्रह

एतन्मन्त्रमिदं पारणामन्यस्याभिमुखेनाभिधारयतीति गम्यते सोम्य अज्यसं पुत्रः कुर्येत्यादिति । तदुपस्तरणानिधारणशब्दौ
 योऽपि प्राणभूते गम्यते । अज्यमपि तस्य गुणभूतं । तस्माद्दध्नु एवापलक्षणां कर्तव्यं नाज्यमेति । अपि वा ज्यप्रधानत्वाद्
 गार्ध्यापदेशेन स्त्र्यासंस्कारशब्दः स्यात् । अपि वा नैतदेव दधि प्रधानं तदुपलक्षयितव्यमिति । अज्यमेव प्रधानं तद्विप्र
 योजनवत्प्रागसंवेधात्पृथक्पृथक्पदानुयाजान् पजतीति पत्रेनोपस्तीर्यते तत्र दध्ने निपद्यते । तत्रैवामवर्जितवति दधिवोप
 स्तीर्णा तत्र शब्दादपि यस्याधारसंस्कारो बगम्यते दधिसंस्कारेन तु संस्कृतस्य प्रयोजनं दधुः प्रत्यक्षा तु विवृतानिर्वर्त्यमाना
 लक्ष्यते तथा च प्रयोजने एव दितराजं श्रूयते । न च प्रागदधिकार्योपबितुमहेति वाक्यप्राप्तमाज्यश्रुतिप्राप्ते प्रत्यक्षमिति । तस्माद्
 पस्तरणमाज्यग्रहणार्थमेव । तन्नो दधियग्रहणं प्रविश्यतीति अर्थादावेष्टाधारसंवेधे उपस्तरणमिवेतव्यं नवतीति भास्व उपस्तर
 णानिः प्रपुत्रः । तथाभिधारयतिः । तस्मान्सकृद्विरिते तस्य गुणस्यार्थेऽप्यपदेशेन तौषसंस्कारशब्द उपस्तरणानि च अभिधारय
 ति । इषधिव्यवयशून् प्रतिष्ठापयति ह्येष वयशून् निदिधर्त्तति वनस्माद्दध्यानि गमा एव भवे पुरिति । अपि वा रक्षा विज्ञात्वति
 नस्यादुपलक्षणा । अपि वेति पक्षेऽपि दध्नि नोऽप्याणि गमा भवे पुः । एष दाज्यपानिति वक्तव्यं । कुतः । आख्याधिकार एष
 भवति । दधिसर्पिषोरत्र संसर्गः क्रियते तस्यो गुणोऽप्यजायते तदुपपुत्रस्य संसृष्टस्यारव्याविषोषो भवति यद्दाज्यमि
 ति । पथ्यारगः स्वाडवः पुरेति । तत्र दधुपवरितमेकं शब्द उपलक्षयामः । उपवाराच्चाभिधानाभिधेयस्यैवं वेगम्यते तेन च प्राग
 निर्दिष्टः श्रूयते एष दाज्यं नानुयाजान् पजतीति तस्मादेवमुपलक्षयितव्यं एष दाज्यपानिति । न चास्यान्यगुणाशास्त्रत्वा

भा. २.
न.
२५

तानैतरेतेत्यातसंस्पृश्यागवत्पराज्यद्योवाचकउपचारहितिससमुपचधितोपंतत्रसत्पराशोत्तोकादेवावगतः। सगुण
आजेप्रवतीनिगमने। कुतः। आत्मशब्दः सर्पिषोवाचकः। पयसा हस्त्रिंशत्तथा पय इजुः पुष्यमणिः पयस्य गडनित
योरुच्चारिजयोश्चित्राज्यानिधानेगम्यतेतस्मात्त्रैवसमुपपास्यपत्र। अतश्चाज्यस्यैवउपलक्षणविचित्रमवित्रीवाज्यमाज्य
शब्देनाभिधीयतेवेति। तिस्रवरस्वामिनः कुतौमीमीसा। प्रायेदशमस्य आयस्यवतुर्धः पादः ॥ आनुपूर्व्येवतामेकदेश
ग्रहणयोग्यमवदेमलोपः स्यात् ॥ द्वायाप्यधिवायमेकवृत्ताने आध्विनेदिकपालेवैकवै विक्रालमित्यादिरैकदेशवव
नैः समस्तववनमपिप्रवति। अग्रेयससंख्यपालेनिर्वपेदिति। तथाद्विरात्रेणायजेतत्रिरात्रेणायजेतचतुरात्रेणायजेत
वरात्रेणायजेतषड्रात्रेणायजेतसप्तरात्रेणायजेतअष्टरात्रेणायजेतनवरात्रेणायजेतदशरात्रेणायजेतएकादशरात्रेणायजेत
तेकदेशग्रहणोसमस्तग्रहणमपिप्रवति। द्वादशाहेनश्रद्धाकामपात्रयेत्। तथाएकैसांमिधेनीमद्याहतिस्त्रिः सामिधेनीर
वाहेतिपकदेशग्रहणोसमस्तग्रहणमपिप्रवति। एवमसामिधेनीरत्वाहेति। तदत्रसंशयः किं सर्वेष्वेवाचोपादानेचूंत्स
लोपश्चानुक्तविकल्प इति। किंचाहौ। आनुपूर्व्येवतामेकदेशग्रहणोवृत्तः। अंत्यलोपः आयोपादानवेति किंच
राणामुख्यमाधेनवनामसीपुरवजघनयोरन्यतरस्मिन्नलोपेजघनमोतुयेत। सुखेस्त्वनुयतीतद्यः। तदुक्ते। सुखेवा
पूर्ववोदनालोपवदिति। अगमवत्। यद्यजिषुसमासेषुवपेआगच्छेवोत्तवन्तितेपूर्वोपविष्टातुनेपमृद्येवनेविशते ॥ राय
एवमिहापिद्रष्टव्यो ॥ लिंगदर्शनाच्च ॥ अतश्चाधोपादानमेतजोपपद्येति। कुतः। लोपमप्येवमवति। तुयेतवापतइषसुम दृष्ट

होपसेवाहानुपपन्नितुप्येतत्त एतत्तषष्टं कपालेपत्तैव कपाले निर्वपेतीति घृष्टस्य लोपेर्दोषातिनप्रथमस्य। चिकित्सावांसमत्तानमेत
हस्ति। आघोपादानमिति किं तद्विकल्पः। आघमेत्येव सा दत्तमिति। कुतः समत्तात्। समो ह्येतत्तलोप आघलोपेन। नद्यादितो
पेच्छति। नोखल्लुप्येतत्तलोपे। सुरयेज्ज्वमेवोपादीयमाने प्राकृतसुपात्ते प्रवतिन हि विषेषश्रुतिरस्ति मुख्यसुपादात्तमिति
तस्मादनियम इति। क्रमादुपपन्नोऽतस्मान्। अथ यदुक्तं। समाजेषु समासेषु चागोर्जनेनोपयावास्त्रघ्नानमुपमयेव निविश
ते एवमिहापीति युक्तं यद्वास्त्रघ्नोरात्रोपेदेष्टे आगोर्जनेनोपयावास्त्रघ्नानमुपमयेव निविशते। इह त्वनाक्रोते वितते किं प्रथममात्रमे
पुरिति। तेनात्तन केवा विक्रमो विरुद्ध इति। लिंगमविशिष्टं सखायायास्तित्ववचनं। अथ यच्छ्रुत्वा मुक्तं लुप्येतत्तलोप एतत्तषष्टं म
द्विरिति घृष्टस्य लोपेर्दोषातिन। तद्विशिष्टं विकल्पेपि सखायाया हि षष्ठमिति पूरणवचनेन वजियस्मिन् कस्मिंश्चिदप्यते येन
प्रमेन मध्येन त्रयेत वा सखापूर्यते तत्तषष्टं यथा वदुः श्राद्धात्तानदृश्यत इति कुनीपसिजेष्टे मध्ये वा अदृश्यमानेन वत्येवमिहा
त्तदृष्टं ही। आदितो वा प्रवृत्तिः स्यादारे प्रस्यतदादित्वानुवचनादेतविधिः स्यात्। वाचस्पत्येऽप्येतद्व्यावर्तयति आदितः प्रवृत्तिर्
विनुमर्हति। कुतः। आरे प्रस्यतदादित्वानु। आरेभोहितेष्टामानुपूर्व्यवतामादितो याप्यः पूर्वणाद्यपक्रांतः द्वितीयादिः कर्तव्यः
सदृहप्रथममेव क्रियमाणाः अनुपक्रांतः केन विमुक्तियेतपूर्वा हि पदार्थः क्रियेत पूर्वमे माणात्तत्रैव पदार्थमभिधाय कजियः
पुनराद्यः पदार्थः सोऽनुपक्रांतप्यायेन कर्तव्यः। तस्मिन्नेव प्रथममुपादीयमानेनानुपक्रमदोषोऽत्र विष्यति। तस्मात्सर्वत्रैव

भा. २.
७०

पेत्रमवतः आरस्यस्ये प्रथमादुपक्रमितद्या इति अथिव प्रथमस्य निमित्तमुपसंप्राप्तिं नवविरोधोऽस्ति तदादिपु कृते खेसानोमि
मित्रेपि प्राप्ते परिपूर्णास्ति सहाय्यं नो लोपो न विरुद्धं समादायोपादानमस्य लोपश्चेति अथैव न्यायेन प्राप्ते पत्रवरने न्वतितत्रा
पनीत्यमस्यमपि विधिर्भवति पथावर्हिषः प्रयाजा नृपजति अपवर्हिषावनुयाजोपजतीनि विना वरनेनीत्यतो पएव
न्याय इति एकत्रिकेतयादिषु माघे दिने कंदसी श्रुतिभूतत्वात् अस्मिन्नत्रिकः क्रतुः अथैव एकत्रिकः तस्यैव स्याद
हिष्यवमानेति स्युहोतुराजमेव स्योमैत्रावरुणास्यति स्युवाह्या कंसिनः एकस्यामच्छावाकस्यति स्युमाघे दिनः
प्रवमान इति तत्र माघे दिने प्रवमाने सेशयः किंत्वाद्या सुगाने कर्त्तव्ये तद्ये तत्त्व इति किं प्राप्ते एकत्रिकेतवाद्यामु स्तोत्रि
वासुगाने स्यात् कुतः कंदसी श्रुतिभूतत्वात् नृश्रुतिभूतानि हितानि केदो सिद्धकृतोत्रिकंदरावापोमाघे दिनः प्रवमा
नः यवस्येति तानीहोदवेनैव प्राप्तानि तान्यैव मुपसंहर्तुं शक्यं तपदित्वाद्या सुगानं तस्मात् तवाद्यास्त्विति आदितो वा त
यापत्वादितरस्यानुमानिकत्वात् वासदापरोद्यावर्त्तयति आद्येत्वे गाने कर्त्तव्ये एवं हि मायः क्रम एवानुग्रहीतो भवति
इतरस्य केदो नुग्रहस्य प्राकृतत्वादिहानुमानि द्रव्येन वति आहननुक्रमोपि प्राकृतत्वादानुमानिकः उच्यते न
योरानुमानिकयोः क्रमानुग्रहोऽप्यापन्नवति क्रमो तत्र हि प्रथमे गायत्रे कंदस्य निनिर्द्देशे द्वितीयास्तोत्रोया प्रारम्भाप्रम राम
मारेनागाहिपदार्थः अप्रमाणाः उत्तरपदार्थमभिनि यच्छति प्रश्नश्च त्रैकस्मिन्नि सहाय्ये सर्ववैकल्पिके प्राप्तेति तत्र ७०

हृत्ते प्रहृत्ते हिततोऽयदशक्तत्वादप्राप्ते प्राप्ते च क्रिया प्राप्ता तस्या मवस्था योऽन्यप्राप्ता प्रावाहविकल्पः। अत्र किं तदेव प्राप्ते परे
समाप्यतामथायदप्राप्तमारप्यतामिति तत्परिस्माप्यन्यप्राप्तं करोति। परित्यजन् श्रुते जहातीति प्राप्ते परिसमापनीये ग
म्यते। अपेक्षानीतस्मिन्ननिर्हते वैकल्पिके कृतार्थत्वादप्राप्ते तस्मात्क्रमानुग्रहो न्यायो न के रो नुग्रह इति। तत्राह ननु ग
यत्रेण के दसा पूर्वे क्रियमाणेन उत्तरकाले त्रैष्टुभमधुपक्रांते भवति। उच्यते सत्यमुपक्रांते भवति। ननु द्वितीयां तृतीयाम
कृत्वा अथ तपोः पूर्णोत्तरे नैव के दसो प्रप्राजने तस्मात्प्रसन्नात्वा तूवपास्त्रोत्रीपया उत्तरयोः स्त्रोत्रीपयोः क्रमस्य क्रमानुग्रहो
आयात्र के रो नुग्रह इति। यथानिवेशो वप्रवृत्तिव संख्यामात्रविकारत्वात्। इतश्चाद्येन वेगेपमिति। कुतः। यथानिवेशो प्र
वृत्तिवच्छेदेन प्राप्ता सुस्त्रोत्रीया सुतिष्ठुमा अदिन इति संख्यामात्रस्य प्रत्याप्रापो न क्रमस्य। आह ननु यथा क्रमस्य
न प्रत्याप्राप एव के दसामपि। उच्यते। सत्यमेव मेतत्। सुखसु क्रमानुग्रहो वद्वयः के दसो तस्मादप्याद्ये तदेवातद्यति
ति। त्रिकीर्तयेषु घुये स्यात्॥ अस्मै क्वचि क्वचुः। अथैष एकचि क्वः तस्यैकस्यां वदिष्यमानेति सखु हो तुराजमेकस्यो
मेवावस्था सति सखु ब्राह्मणा के सिनः। एकस्याम क्वावीक स्यति सखु माघे दिवः पवमान इति सत्तितु पुरिसामानितेषु स
शयः कित् वेगेपामुतैकस्याम वीति किं प्राप्ते चिक्त्वा मस्त्वदे स्यात्तु वुरि स्यामसु। एवैतव प्रापकश्चोदकोऽनुग्रहीष्यते। तस्मात्
तदेवेपमिति। एकस्यां वा स्त्रोमस्या दृष्टिर्धर्मत्वात्। एकस्यां वद्विगीयो स्त्रोमस्य हितवा दृष्टिर्धर्मता प्रवर्तिस्वनप्रमारापादिदे

प्रवर्तितवचनमाह संभूतं बतुनराहं पृष्ठं सतिष्ठते इति किं प्रवचनं कुर्यात् तस्मान् न चुरि सामस्तु एकस्यास्तु विगेषमिति बो
दनास्तु त्वं वेत्ता त्तिगानधर्मनियतः स्थानः सतिष्ठिरात्रादयो अहर्गणादिरात्रेण यजेतेत्येवमाह यः किं कृत्स्नस्य द्वादशा
हस्यस्य योतः प्रवर्तते उत प्रायारापो दयनीयो वर्जयित्वा दशरात्रस्यति किं प्राप्ते अविशेषानुकूलस्येति एवैवात्रेन्द्रमः ॥
बोदनास्तुः तस्मात् प्रायारापो दयनीययोः पूर्वत्वेनासंभवात् दशरात्रस्य विधायः प्रवर्तते चेन्न हेतुना लीगोन विध्यते नियमेतत् किं
लीगाप्रवर्त्येवमाह । यत्र प्रथमेतन् द्वितीयं यत्तत् तृतीयं जगती मंत्रगच्छतीति । एवं ज्ञापयति यत् प्रथमे द्विरात्रस्य तत् द्वितीयं द्वाद
शाहस्य गायत्रे । यन् द्वितीयं द्विरात्रस्य तत् तृतीयं त्रेष्टुप्ते जगती मंत्रगच्छतीति षडहर्तृतीयं जगतामहर्त्रेण पमाणीदृश्यन्
दशरात्रस्य प्रहर्त्रे दृश्यति यत्र त्रेष्टुप्ते जगती मंत्रगच्छतीति षडहर्तृतीयं जगतामहर्त्रेण पमाणीदृश्यन् दशरात्रस्य प्रह
र्त्रे दृश्यति यत्र प्रथममिति द्विरात्रस्य वाहः प्रकरणात् तत् तृतीयमिति द्वादशाहस्य द्विरात्रे तृतीयाभावात् अपि वेदमपि
लीगापत्रं प्रथममहर्त्रे द्वितीयं जगती मंत्रगच्छतीति अत्र राये षडहर्तृतीयं जगतामहर्त्रेण पमाणीदृश्यति । तस्माद् दशरात्रस्य प्रह
र्त्रे । प्राप्तिस्तु रात्रिं षडहर्त्रे चान् । द्विरात्रेण यजेतेति रात्रिं षडहर्त्रेण दशरात्र इति संप्रतदेतस्मात् प्रकृतिलिगाद्दश
रात्रस्यतिष्ठेन्न इति प्राप्ते लिगदर्शने । आरवोस्तु नुसंख्यां च विकल्पः स्यात्सर्वासामर्थं च त्वात् । अग्रे त्वाचुननायो मंत्राः
त्रेष्टीनां त्वापत्तिं त्राधूनामीत्येवमाह यः तान् प्रकृत्स्नरूपेण सत्समिराधूनीतीति । तथाग्रे षडहर्त्रायां त्रिंशद्विंशतिरित्येवमाह यः ॥

सम १०९

नपि प्रकृतं श्रूयते ननु र्द्विभिर्वर्णनीति तत्र सैषयः किमाद्योपादानमुतानि यम इति किंप्राप्तामाद्योपादानमादितो वात आयात्वा
दिति। एवं प्राप्तेऽत्रमः अपूर्वासुतु सेरवा सुत्र प्रकृतिपूर्विकं सुश्रूयमाणं सुब्रूमः। विद्वत्स्यः स्यादेव सर्वसो संख्यानामर्थवत्
न विद्यति। आद्योपादानं हि प्रेषा विनोत्राणां पुनरिति बुद्धिं विवक्ष्यते। गम्यते त्वताभिर्वर्णने प्रकरणान्पाहि प्रकृतिपूर्व का
नवतिता सो प्राकृत प्रयोगेणार्थवत्ता आनर्थ केन वकारणे नमुख्याति क्रमः संख्यायाः। स्त्रोम विद्वद्दौ प्राकृतानां मभ्यासे
न संख्या सरताम विकारान संख्या योगुण शब्दा ह्यस्य चाश्रुति त्वात्। इह विद्वद्दो स्त्रोमकाः जतव उदाहरणे एकविंशेनाति
रात्रेण प्रजाकामेया जपेन त्रिणावेनौजस्कानेत्रयस्त्रिंशेन प्रतिष्ठा काममिति तत्रापे सैषयः किंप्राकृतानां साम्रा मभ्यासेन सं
ख्या पूरयितव्या उत अप्राकृतानां मागमेनेति। किंप्राप्तमनि यमो अविशेषादिति प्राप्ते ब्रूमः॥ स्त्रोम विद्वद्दौ वभ्यासेन संख्या पूर
ते। एवं हि प्रकृतं ग्रहणादितरथा प्रकृतिं तेषां। संख्या हि प्राकृतानां प्रधानभूतानां साम्रा मभ्यासेन संख्या पू
वामत्सामं र्द्व्यंश्रूयते विधीयते वा वंश्रूयते तस्यार्थस्योत्सर्गो दोषस्तावानश्रूयते ननु तस्माद्व्यसितव्यानि प्राकृतानि साम
विषया धुरिसामानीति॥ आगमेन ताभ्यासस्याश्रुति त्वात्॥ वाशब्दः पक्षेऽप्यवर्त्तयति। अप्राकृतानां साम्रा मभ्यासेन संख्या पू
रयितव्येति कुतः॥ अभ्यासेन हि श्रूयते। एतव त्श्रूयते। एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामेया जपेदितिया वंश्रूयते तस्योत्स
र्गो दोषस्तावानश्रूयते ननु तस्माद्व्यसितव्यानि प्राकृतानि साम्रा मभ्यासेन संख्या पू
रयितव्येति कुतः॥ अभ्यासेन हि श्रूयते। एतव त्श्रूयते। एकविंशेनातिरात्रेण प्रजाकामेया जपेदितिया वंश्रूयते तस्योत्स

माद
३०
३२

समंजसात् विद्यतीतरथा स्यात्पूरिताऽसमंजसा स्यात् । तस्मादागमेन पूरयितव्येति । संख्यायाश्च पृथक् स्तुतिर्वेष्टात् ॥
इतश्चागमेनेन कुतः । पृथक् स्तुतिर्वेष्टिनी हि संख्यापया अष्टौ द्वादश इति । अभ्यासेनाप्यकृष्यात् तस्मादागमेन पू-
रयितव्येति । पराकृशहत्वात् ॥ इतश्चागमेनेति कुतः पराकृशहो हितवति पराकृवहि पवमाने नत्सवन्तीति ।
सवानभ्यासस्य वावकोपप्रापराधीः सामिधेनोरत्वाहेति अनभ्यस्ता इति गम्यते । तस्मादप्यामिः । उक्ता विकारा-
श्च । इतश्चागमः एवमुक्त्या विकारोत्पत्तिः । किमिदमविकार इति । अपुनर्वचनं तत्र जामितादोघो न प्रविष्ट-
ति अभ्यासे हि स्यात् । जामिवा एतद्यज्ञस्य क्रियेते पदेकं भूयः क्रियेतेति । अभ्यस्तित्वात्रेति चेत् ॥ इति चेदिति
पुनर्पदुक्तमागमोपि नैव श्रूयते इति । तस्मात्तु तर्ह्ये । स्पृष्ट्य रोहितानां परिमाणा शास्त्रे । अर्थेन सामानि चो-
क्तं तमेवार्थेन एव विशेषेणातिरात्रेण प्रजाकामेधा जयेदित्येवमादीनां वाक्यानामर्थेनेति । न ह्यनागममानेन स-
मंजसाः संख्याः सामंजस्येन संभवन्ति तस्मादर्थ्य रोहितानां मिदं परिमाणा शासनं कृत्वा कृतार्थः शब्दपदविशे-
नातिरात्रेण प्रजाकामेधा जयेदिति अर्थप्राप्तमागमेन शक्यंति वारपितुं तस्मादागमेन पूरणमिति ॥ आवाप राम
वचनं चाभ्यासेनापपद्यते । इतश्चागम इति पश्यामः । आवाप वचनं हि प्रवर्तितीति ह्येव यज्ञस्योदराणि गाय

राम
३२

ग्रीहहस्त्यवुष्टप्रश्नसेवावर्षसतएवोद्धपत्रीति एतदप्यासेनावकृत्यतेतस्मादप्यागमइति। साम्रोवोत्तत्रिसामर्थ्या
त। इतश्चागमेः कुतः साम्रोह्येवमुत्तरिथवितीभवति। दद्यासामसहस्राणिशतानिचचतुर्दशासंगानिसरहस्या
नियानिगायनिसामगाः। अशीतिशतमाग्रेयंपवमानंवतुःप्रातः। पेंद्रस्यात्वद्विशानिपानिगायेतिसामगाइतिइ
तरथेधासाम्रास्तुत्तरिनर्थिकीस्यात्तस्मादप्यागमइति। धूर्येषपीतिवेत्त। अथयदुपवणितियथाभूरिसामसि
तितस्यरिहर्त्तयै। नाहन्निधर्मत्वात्। नैतदेवंपुर्नधूरिसामस्वाहन्निधर्मकानिहितानिवचनप्रमाणापात्। इदं
तत्रवचनमाहन्निधूर्यस्तुवतेपुनराहन्निधूर्यरूपतिष्ठेत्तइतिवचनात्तत्रक्रियतेतद्वदिहवचननास्ति तस्मादि
धमेमतदुपवर्गानमत्रआगमेनसेख्यापूरयितव्येतिस्मरणेतिरिति। वहिःपवमानेत्तगागमः सामैकत्वात्।
विहृदस्तोमकेसुक्रुषुसंशयः वहिष्यवमानेविं साम्रामाणामोप्यासइति। पूर्वपान्यायेनागमइति। एवंप्राश्
श्रमः वहिःपवमानेसुनेवमगागमस्तत्रेति। कुतः सामैकत्वात्। कथंयदुत्तरयोःपवमानयोस्तुवायत्तवायदिक
रोत्तथक्स्माद्वहिःपवमानेसकृदेवहिं करोतीत्येकहितत्रसामेतिप्रयात्स्वारमेवागायत्रमिति वचनात्सामैकत्वे
ज्ञातेत्रगागमेनसेख्यापूरयितव्येति सामाप्यसंसितव्यमिति। अप्यासेतुसंख्यापूरणसामिधेनीध्वप्यासप्रकृति

म-२
व-
७३

त्वात्तास्तोदृशपूर्णमासौतत्रकाम्याः सामिधेनीकृत्या एकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यवतुर्विंशतिमनुब्रूयात्
ब्रह्मववसकामस्यैकविंशतिवातुब्रूयात्अत्रकामस्यैकविंशतिमनुब्रूयात्प्रतिष्ठाकामस्यैकविंशतिमनुब्रूयात्
रूपशुकामस्योत्प्रेवमादयः तत्रायमर्थः सोशपिकः किंसामिधेनीकृत्यामेनसंख्यापूरयितव्याउताभ्यासेनउत
पांचदुक्तमप्यशेषमागमेनेतिविप्रार्त्तपूर्वेणाप्यायनागमइतिअपिचअविशेषार्थाभ्यासेनहिर्ष्यमागान
सामेज्येनस्यात्तस्मादागमइत्येवंप्राप्तेब्रूमः॥ अभासेनतुसंख्यापूरणमिति। तुषष्टःपदव्यावृत्तकःनागमः
किंतसंभ्यासःकुतोभ्यासप्रकृतित्वात्। प्रकृतावभासेनसंख्यापूरितोत्रिप्रथमामन्वाहवितुत्तमामिति। कथं
पंचदशसामिधेयइतिश्रुतिरेकादशर्चःसमाध्याताःतत्राभासेनागमेनवोसंख्यापूरयितव्यावोअभास
उक्तःत्रिःप्रथमामन्वाहविरुत्तमामित्यनेननियमेनप्रथमोत्तमयोरभासःकर्तव्यइति। यावत्कृत्वस्तयोरभा
सेत्रिप्रमाणोपंचदशसंख्यापूर्यतेतावत्कृत्योभ्यमित्तद्यंइत्येतद्विप्रायेचित्वेतथाहिद्वयार्थतात्रिसंख्याप्रिप्रा
येअदृष्टकृत्यस्यात्तस्मादिहापितत्प्रकृतित्वात्पावत्कृत्योभ्यस्मानयोर्पद्योदितासंख्यापूर्यतेतावत्कृत्योभ्यसि
मममिति॥ अविशेषात्नेतिचेत्। इतिपदुक्तंनिरुहर्त्तव्यं॥ स्यात्तद्वर्मात्प्रकृतिवदप्यस्येतासंख्यापूरणम्।

सम
७३

स्मादभ्यासः कृतः प्रकृतिधर्मत्वं हि विकृतेः तस्मादासेख्या पूरणादभ्यासिनश्च एवं प्रकृतिवत्कृतं न विधत्ते बोद्धव्यं
चेनाभ्याससामंजस्य भव्यं तद्यंतस्मादभ्यास इति। आबुद्धं वा कृतपरिमाणात्वात्। वाशब्दः पक्षेष्ट्या
वर्त्तयति। नैवमासेख्या पूरणात्प्रथमोत्तमं अभ्यासितं यत्र इति पावदुक्तं मध्यं व्यावशिष्टं नामागमेन पू
रयितव्या संख्याति। कुतः कृतपरिमाणात्वाद्भ्यासस्य कृतं न भ्यासपरिमाणात्। अथ मामचाह विरुद्धतामिति वि
संख्यात्वाभ्यासेन विवक्षितानां पूरणां संख्यातया श्रुतिः परिग्रहीता स्यादितरथा लक्षणा अथ पदुक्तं दृष्टव्यं ताव
वैभवतीति। नैतदेवमादत्तं द्योदिति त्रिचानुरोधः द्विचतुर्व्येकापि हि संख्या पूर्यते तथापि प्रथमोत्तमयोस्त्रिरभ्या
सो नुष्ठेयः तेन संख्या पूरयितव्येति इह पिते नैवाभ्यासेन संख्या पूर्यते न विनिसोप्यत्र संख्या पूरणाः प्रकृतौ प्र
थमोत्तमेव विराम्यस्ते संख्यावपूरिता इह पिते देवकृतं प्रथमोत्तमेव विराम्यसितद्ये संख्यावपूरयितव्या
न प्रकृतीवैषादृष्ट्या गम्यते अनेनाभ्यासेन संख्या पूरयितव्येति अभ्यासः कृतं द्य इति वचनादवगम्यते संख्या पू
रयितव्येति सामर्थ्यात् न सावप्रकृतावर्थादनेन पूरतायाश्चार्थाल्लुतेन स बोधनार्थः तस्मान्नानेवाभ्यासेन संख्या पू
रयितव्येति बोद्धव्यं आह एवंचेष्ट्या वदुक्तं मध्यं व्यावशिष्टं नामागम इति। अधिकानो बहूनां च इतश्चागम
इति अधिकदर्शने हि भवति न जागता परिहृयान्नृजगता परिहृयान्नृहंदासिगमपेन विष्टुभापरिहृयतेति

भार
व
७४

प्रासेवजगतीपरिधानाशोकानावकल्पतेतस्मादृष्ट्यागम्यति। कर्मस्त्वपीतिवेत्। इतिवेत्तपसियावदुक्तमभ्यस्याविकात्रा
गमयेदिति। धुरिसामकर्मस्त्वप्येवमेवस्यादिति। नवोदितत्वात्। नैतदेवंधुरिसामकर्मसुपुत्रेचोदितस्तत्राभ्यासः
आहृतेषुषुसुवतेपुनराहृतेषुपुत्रेचोदितस्तत्राभ्यासः। नैतदेवंधुरिसामकर्मसुपुत्रेचोदितस्तत्राभ्यासः।
मेनसंख्यापूरयितव्येति। षोडशिनोवैकृतत्वेतत्रकृत्स्नविधानात्। अस्तिषोडशज्योतिष्टोमप्रकृत्याम्नातः। य
वंविधानेतेषोडशिरेगृह्णातिमवसात्मनापरास्यभ्रातृभ्यामवतीति। तत्रसंशयः किमेवप्रकृतौवैकृतइति
कथं प्राकृतः ज्योतिष्टोमप्रकृत्याम्नानावैकृतौविकृतौवचनात्तमप्यमेहंस्त्रिरात्रस्यागृह्यतेइतिप्रकृतावपिबचन
मस्येवेत्याशोकमग्निष्टोमेराजसस्यगृह्णायादतिरात्रेब्राह्मणास्येतिविकृतावपिबचनसामर्थ्यात्। विकृतौ
अतिरात्रेस्पादित्याशंकते। प्रकृतावाम्नानावैकृतौवत्रिरात्रस्याभावात्तत्रप्राकृतइत्याशंकातस्मान्संशयः
किंप्राप्तिषोडशिनोवैकृतत्वेस्यानकुतस्तत्रकृत्स्नविधानाद्विकृतावसोक्तोविधीयतेकथंयएवेविधाने
तेषोडशिनोगृह्णातेइत्यभिधायमप्यमेहंस्त्रिरात्रस्यागृह्यतेइति। विधीयते। प्रकृतावावैकृतौवत्रिरात्रस्याभावात्तत्रप्राकृतइत्याशंकातस्मान्संशयः
नप्रकरणावापितेअतिरात्रेब्राह्मणास्येतिबचनंवैकृतेअतिरात्रइतिगम्यतेतेनयद्यपिज्योतिष्टोमप्रकृत्याविधानात्
नाद्विकृतावसेतकृत्स्नआम्नातस्तथापिकृत्स्नएवविकृतौविहितोभवतितस्माद्विकृतिषुपरिगतासुषो

उशीग्रहीतस्यानप्रकृताविति। प्रकृतौवाभावादर्शनात्। इतश्चैकतइति कुतः प्रकृतावभावाद्येवैकतयैव संस्कृता
नां विराजमतिरिच्येते इति च भावेषोऽशिनो द्वेष्टोत्रीये विराजमतिरिच्येते इति वेत्ति तदिदं तीयेष्टापेयतस्मात्
पि वैकृतः षोऽशीति। अथ जववनाच्च। इतश्चैकतः स्यादेव हि न वति च वने॥ न षोऽशीनामपजोस्तीत्याहुः
ति। न तावत् न स्ति षोऽशीजातिष्टोमे प्रकृतोऽहं न वति क्वनेपरिजोतिष्टोमे नास्तेष्वमुपपद्यते तस्मादेष वैक
तइति गम्यते। प्रकृतौवाशिष्टत्वात्। वाशब्दः पक्षेष्ट्यावत्तेयति। नैतदस्ति वैकृतः षोऽशीति प्राकृतः स्यात् प्रकृ
तः प्रकृत्यां हि जातिष्टोम आम्नातः प्रकरणाच्च जातिष्टोमे नैकवाक्यता स्यात्। स्याद्विकृता वपुः समानस्य नापेति। न ही
दं वचने प्रकृतौ प्रतिषेधकं किंतु हि विहृता वुपदेशकेन स्मात्प्रकृतौ हिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् षोऽशीनां विजुमहेती
ति। अपि च न केवलं प्रकरणा मस्य साधकं किंतु हि विहृता वपुः पदेशकेन स्मात्प्रकृतौ हिष्टाप्रतिषिद्धत्वात् षोऽशीनां विजुमहेती
त्येति। न चैवं प्रकृतौ संप्रवृत्तं वैकृते विराजमाने कल्पयितुं न स्मात्प्राकृतः षोऽशीति। प्रकृतिदर्शनाच्च॥
प्रकृतौ प्रवृत्तिदर्शनस्य षोऽशिनः तिस्रः संस्कृतानां विराजमतिरिच्येते इति उक्तमेतत् षोऽशिनिरस्य माणा
तिष्ठतोत्रीयाणां दश नमवकल्पतइति तस्मात्प्रकृतः षोऽशीति। आम्नातपरिसंख्यार्थः। अथ पुदुक्तं वैकृत
स्तत्र क्वत्र विधातादिति न दुक्तं प्रकृताच्च प्रतिषेधकतद्वचनमिति अथ चोक्तेन प्राप्नोति मथे पुनर्बुध्यत

भा. २.
ख. ०
७५

तद्विधेः अविशेषेण हितव्यं न प्रकृतं वमिधाया गिष्टो मेराज्जमस्य ब्राह्मणस्य चातिरात्रे इति वसे नोक्तं तद्विधा
राज्यमेव प्राप्नोति परिसेख्यानं तदर्थं सुच्यते अनतिरात्रे प्यन गिष्टो मेपि कथं ग्रह्यतम ध्यमे रं विरात्रस्य ग्रह्यत
उति। उक्तं मभावदर्शनं ॥ अथ यदुक्तं प्रकृतौ षोडशी न दृश्यते द्वे संस्कृतानौ विराज्जमतिरिच्ये ते इति तदुक्तं मभा
वद्वेनानं वेकल्पिकः षोडशी विहित प्रतिषेधात्पक्षेति रेव इति। गुणादयज्ञत्वा अथ यदुक्तं मयज्ञवचनात्तत्र
प्रकृतौ षोडशीति तदुक्तं पिष्टत्वात्प्रकृतौ ग्रह्यत इति कथं त्वयज्ञवचने वैकल्पिकत्वात्पक्षे सपञ्चो नास्तीति मन्त्रा
अप्यज्ञस्य ते तस्मात्प्राकृतः षोडशीति प्रयोजने पूर्वपक्षे प्रकृतौ न ग्रह्यते ग्रह्यते सिद्धात् ॥ तस्याग्रवणा नृग्र
हो अस्ति षोडशी पणवेवेधाने तस्योडशिनैर्गृह्णाति भवत्यात्मना परास्य धातुद्यो भवतीति तत्राय मर्थः समर्पण
न प्राकृतः षोडशीति। अथेदानीमिदं से हि स्यते किमममप्रयणादुक्थ्याच्च ग्रहीत इति तत्राग्रयणादेवेति किं
प्राप्ते तस्याग्रयणा नृग्रहणं कुजे वचनादाग्रयणा नृग्रह्णातिषोडशिनमिति। उक्थ्याच्च वचनान्। गृह्णाति तदा
ग्रयणाद्ग्रहीत इत्युक्थ्याच्च ग्रहीत इत्युक्तः वचनात् वचनमिदं भवति उक्थ्याच्च नृग्रह्णातिषोडशि
नमिति किमिव वचनेन कुर्यात्। तस्मादुक्थ्याग्रयणा नृग्रहीत इति। नदेत्तत्प्रयवसितेति वृत्तुतावदप्येदानीमे राम
तद्विधेः तत्तत्पक्षे वचनात्प्राप्तः। अस्ति ज्योतिष्टोमः तत्र श्रूयते। यः षोडशी ग्रह्यते इति यमवचीपमात्मैव तदुक्तं २५

नित्तसंशयः किं सवने सवने गृहीतद्युतततीपसवन इति। किं प्राप्ते सवने सवन इति। कुतः। प्रतिसवने स्मिप्यते गृहकृति
वोऽपि न तिति। शब्दलक्षणो वक्त्रमिति शब्दानः प्रमाणीतस्मात् सवने सवने वोऽपि गृहकृत इति। पर्वप्राप्ते प्रमः। तृतीयसवने स
दस्य गृहकृति मिति। कुतः वचनात् प्रवति द्विवचने तृतीयसवन आप्रयणा गृहकृति घोडशि न मिति वचने न प्रमाणीतस्मा
तृतीयसवने गृहीतद्युत इति। अथ यदुक्ते प्रतिसवने वोऽपि गृहकृति मिति। तृतीयसवन गृहकृति सवने तत्कथं प्रातः सव
ने गृहकृति जेवे प्रातः सवने ने जस एव वज्र निमिमीते माघे दिने सवने गृहकृति जेवे माघे दिने सवने ने जस एव वज्र निमिमीते
तृतीयसवने गृहकृति पशवो वे तृतीयसवन पशु एव वज्र निमिमीते पश्यातः सवने गृहकृति या न वज्र उत्रे सवने गृहकृति रिये त
पन्मा घादिने मध्यते। वज्र निहमा तृतीयसवन गृहकृति सर्वेषु सवनेषु गृहकृति न पूर्वसवन आत्रिनीत इति। अनभ्यासे
पराकृशस्य तादर्थ्यात्। स्मृतात् उच्यते इत्यपश्याम उक्त्वा च गृहीतद्युत इति। कुतः पश्यावमुक्त्वा त्रिगृहकृति घोडशि
न मिति उक्त्वा त्रिगृहकृति तीति सर्वे चानो कथात्परो च मिति। कुतः अनभ्यासे पराकृशस्य तादर्थ्यात्। तादर्थ्यात् स
वगम्यते। परावीः सामिधेनी रक्षाहान भस्त्राः सामिधेनी रक्षाहे नियथा अनभ्यासवचनः सचो कथ्येन सेव चने न हि प्रवति
सर्वे च उक्त्वा दन भस्त्रमिति कथ्येत हि उक्त्वा त्रिगृहकृति तमन भस्त्रमिति। तस्मादप्युक्त्वा यपणा भ्या गृहीतद्युत इति
उक्त्वा विच्छेदवचनाच्च॥ इत्युक्त्वा कथादपि गृहीतद्युत इति। कुतः उक्त्वा विच्छेदवचने प्रवति। विच्छिदति ह वाप त उक्त्वा यदुक्त्वा
निघोडशिने वततः प्रयायतीति प्रयायति ना सर्वे वा द्विष्यन्तया दीने दर्शयति तस्मादप्युक्त्वा भ्या गृहीतद्युत इति। आयपणा

प्राद हाए ताका हस्ते देवा वित्तात् पुनराधेयवत् । आग्रयणादेव वाय हीत द्यो नो कथा तु तस्य दायरात् तत्कृतिषोऽग्निनि
 निवदनाच्च यम आग्रयणात् कृत्वा गच्छमाणाः स्थिताः गृहीनुमिति । आगतिकासिषागतिः यत्कृत्वा सेयोगस्यति विवृत्तस्य
 मुञ्चयोऽस्यातीससो हि गतो न नावाग्रयणी योऽस्तः अस्ति वात्र गतिः कुपं परा कृत्वा हस्ते देवा तान् दिदृश कालववने हि परा कृ
 राक्षो न वनितथा स सुवर्णासरा वभित्तैवे चोत्र विष्पति न कृत्वा सेयोगो विरोक्ष्यते पथागं वमग्राधेयान् पुनरादधातीति
 कालसेयोगोपवमीनापादाने एवमिहापि दृष्टं द्योतस्मादप्याग्रयणादेव ग्रहीत इति ॥ विकृदः स्तोमसामान्यान् । अथ यदुक्ते
 विकृदववनादप्यदानदर्शनमिति नैतदेव विकृदः स्तोमसामान्यान् भवन्ति ॥ विकृदिदंति वा एतदुक्त्यपहु कथानिषोऽग्निनं व
 ततः प्रणयतीति एकविंशस्तोमत्वा दुक्त्या विग्रह इव षोडशीति तत्र पूर्वयोर्विकृति न एवोच्येत ततः प्रणयतीति । इयमपि
 कालसेवेष्ट एवपंचमीनापाने तस्मादाग्रयणादेव ग्रहीत इति षोडशी ॥ उक्त्याग्निष्टोमसेयोगादस्तु तत्राश्वः स्यात्सति हि
 संस्तुतामृतौ षोडशिनि प्रकृते इह माश्रयते ॥ अग्निष्टोमराजस्य गृहीयादप्युक्त्या स इति । तत्रायमर्थः सोऽपि नः किमस्मा
 त्रथश्वः षोडशीति तस्योत्राश्व इति । किं प्राप्नुमस्तोत्राश्वः स्यात् । कुतः । उक्त्याग्निष्टोमसेयोगादुक्त्याग्निष्टोमसेयो
 गो भवति । अग्निष्टोमराजस्य गृहीयादप्युक्त्या स इति । अग्निष्टोमसेष्टे उक्त्यासेष्टे वषोडशीय हीत इति दृष्टं युज्यते । ए
 यमपि षोडशमसेष्टे सोऽकृतुर्भवति यद्यत्र स गृहीत इति वनतत्र स्तोत्राश्वं वा क्रियते । सति हि स्तोत्राश्वं वा षोडशि
 नास्तोमनसे निष्ठेत तत्राश्विष्टोमसेष्टे न स्यादुक्त्यसंस्थं च तत्र देव वनसु पश्येत अग्निष्टोमराजस्य गृहीयादप्यु

राम
 ३६

कथं प्राच्य इति। अग्निष्टोमविशिष्टो ज्योतिष्टोमोऽस्य ते अग्निष्टोमस्यैवाग्निहियाः। स्तुतयश्च योऽं प्रवृत्तिफलवत्त्वा
 द्यागस्याफलत्वञ्चोत्तरयोः। अग्निष्टोमप्रवासो ज्योतिष्टोमसंस्तुः। अग्निनप्रवृत्तिना न्यथा तस्मादस्तोत्रशस्त्रः स्यादिति।
 सस्तुतयश्च वातदेगत्वात्। सस्तुतयश्च वायोऽग्नीकुतस्मदेगत्वात्। पागस्पतिस्तोत्रशस्त्रो गभूतेयहागानि
 मित्रे। कथं ग्रहं वाग्दीत्यात्मसंवात्रोपः। स्तोत्रमुयाकेरुतीत्यपसं प्राज्ञे निमित्ते प्रवित्तुने निमित्तिकेन तस्मात्सस्तु
 तयश्चः षोडशी स्यात्। त्विगदशनश्चातिगमयेतमर्थं दर्शयति सस्तुतयश्चः षोडशीति। कथं सूक्ष्मा विनये पञ्चकु
 तवः संतिष्ठतेतिर्ये चोपये होतारमपि संतिष्ठते नृद्धाः। ये वा द्यावाकं तेतिर्ये चः। कथं कृत्वा एतद्विज्ञा। एतदुक्तं
 न वनिद्वये एव पञ्चकुतवो जवतिर्ये होतारमपि संतिष्ठते नृद्धाः। वावावाकं। यदि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशी। तत एव मन्य
 यः। यः षोडशपञ्चकुमपि संतिष्ठते तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्रः षोडशी। वचनात्संस्तुतयत्वे। अथ यदुक्तं सति हि संस्तुतय
 न्वमिति वचनाः। देवैर्न विध्यति अग्निष्टोमीते यदुक्तं तस्य वचनात्तद्वयमन्यः। अत्र विधीयते किमिव वचनेन नृपात्
 तस्मादपि सस्तोत्रशस्त्र इति। अत्रावा दतिरात्रिषु गृह्यते। अस्त्यगिरसीद्विरात्रस्तत्रेदमाग्राधते वेदान्तसंपूर्व
 द्युः। सामप्रवृत्तिषोडशपुत्र इति तत्राप्यमर्थः। सोमविद्यः। किमत्र षोडशविनो विधानपुत्रप्राप्तस्य परिसंख्या। नमि
 ति। किंप्राज्ञं अत्राज्ञं स्या विधानमातुमानि च श्वोदकः। सविहितेन प्रापयति। विहितश्चोत्रे होद्विरात्रस्य गृह्य
 च इति एतेन वचनेन तस्मात्सोदको न प्रापयतीत्यत्राज्ञस्य विधानमिति गम्यते॥ अत्र योवानारम्य विधानात्॥ अ

आ. २
व. ७

अथोवावाज्जिनाप्यस्मिन्नकृतौ परिसंख्यामिदं भवतां वैखानसंसारपूर्वधुर्भवति चोदशपुत्र इति कथमवयोनार
भविष्यानात्। कृतमोः नारभविषिरुत्तरे हदिरात्रस्य गृह्यत इति तेन प्राप्ते उपसंहारः क्रियते पदे तद्विषयात्
रे गृह्यत इत्येतदंगिरसादिरात्रस्य गृह्यते नाम त्रैति। अथवापर्वप्राप्तमभावाद्दितिरात्रेषु गृह्यते इति। पदे
तत्तत्राकृतमतिरात्रेषु षोडशिवत्तहर्गा वैकल्पिकतद्विकल्पेनैव सर्वद्विरात्रेषु प्राप्तेनियमेन उत्तरे हदिरा
त्रस्य गृह्यत इति। तस्योपसंहारे कृते यद्विरात्रेषु प्राप्ते अभावाद्दंगिरसादिरात्रेनियतो गृह्यते षोडशपुत्र इति। अ
थोवानारभविष्यानात्। अत्रितानि षोडशाना सर्वद्विरात्रेषु उत्तराणि अहानि प्रत्यक्षं वगादुत्तरे हदिरात्र
त्रस्य गृह्यत इति अनारभविष्यानेन। ननुपसंहारः परिसंख्यावा षोडशपुत्र इति उच्यते तत्रावश्यात्पक्षे वगाप
रिसंख्यातुं विशेषवचनेन त्रयोविंशत्याः प्रादुःपूरस्वाद्यत्र हतापराधकल्पना प्राप्ते वाधश्च न चापसंहाराभिन्न
त्वाद्वाक्ययोः किमर्थं तर्हीदं षोडशपुत्र इति नैव तद्विधाने षोडशिनः॥ किं तर्हि वैखानसस्य सामो वैखान
संतसामपूर्वधुर्भवतीति विधीयते उत्तरे षोडशीत्यनूद्यते अनारभविष्यानेन प्राप्ते प्राप्ते तस्मात्तत्राप्रस्य षोड
शिनो ग्रहणमिति॥ चतुर्थं चतुर्थं ह्यस्य गृह्यत इत्यस्यासेन प्रतीयते तत्रोक्तं नवत्त। षोडशिनो प्रकृत्यामनत्रि॥ चतुर्थं च राम
तुर्थं ह्यहीनस्य गृह्यत इति तत्रैवार्थः सांशयिकः किमेकस्मिन्नहीने चतुर्थं चतुर्थं दिवसेषां षोडशपुत्रस्य तदुत्तरे

स्माद्हीनादहीनोत्तरचतुर्थेहनिगृह्यतइति एवमप्रसिद्ध इति किं प्राप्तेमेकस्मिन्नप्रसिद्ध इति। कृतः। अहीनस्यैक
स्यसुच्यतेनानाहीनेषुनेष्यतेसालक्षणाभवति। अस्मिन्प्रसिद्ध इतिरपि वीक्षानर्थक्येनानाहीनेषुवेत्स्यात्। चतुर्थ
हस्यहीनस्येतावतैवतस्मिन्प्रसिद्ध इति। एकस्मिन्स्त्वोपार्थवतीभवति तस्मादेकस्मिन्हीनेअप्रसिद्ध इति। भोजनवतय
थाचतुर्थेचतुर्थेदुहनिदेवदत्तो। भुंक्त इतिचतुर्थेभुंक्ताततःचतुर्थेगम्यतेएकस्मिन्प्रसिद्ध इति एवमिहापिदृष्टव्यं। तस्मा
देकस्मिन्हीन इति। अपिवासंख्यावत्तानाहीनेषुगृह्यतेपक्षवदेकस्मिन्संख्याप्राप्तात्। नानाहीनेषुचतुर्थे
हनिगृह्यतेएवसंख्यावत्प्रहणंभवतिचतुर्थेहक नीति। एकस्मिन्हीनेएकचतुर्थेमहत्तमदृष्टमभवति। यदुक्तं
तिः। यद्येवविध्यतीत्यहीन इतिभवति साहिप्रतिर्नवतपाश्रुत्यकिंचिन्मिथ्यमिति। चतुर्थेस्याभावात्। अस्मिन्प्रसिद्ध
क्षणात्पातुसिध्यतिअपिबन्तक्षणासामान्याभिप्रायमेकवने। यदुक्तंवीक्षानर्थक्यमिति। नानर्थक्यमापततीत्य
नार्थः कल्पनीयः। तस्मान्नानाहीनेषुग्रहीत इति। पक्षवत्। यथापंचम्योपंचम्योभुंक्त इतिपक्षात्तत्रगम्यते
एवमिहापिदृष्टव्यं तस्मान्नानाहीनेषुग्रहीत इति। भोजनेतसंख्यास्यात्। पत्रुभोजनवदित्यक्तमर्थान्नस्माद्
चतुर्थेदण्यश्चतुर्थेतत्रकल्पते। चतुर्थेद्वारमप्याहानितेषांचतुर्थेमहीनस्यनदृष्टमं। प्रहृतक्षणाकर्मातिशयाभि
हितगम्यतेनलोकाभिप्रायः तस्मान्भुंक्तंभोजनेलोकाभिप्रायानुष्ठाने। अहीनेनुग्रहाभिहितो गम्यते। जगत्साम्प्रसा

एवं प्राप्ते ब्रूमः यत्र जगत्पापुत्पन्नं सामं स जगत्सामेति । तथा हि श्रुतिरेतत्प्रकारं यत्र सामं यथावसीयमाने वापदं लक्ष्य
ते परे न सामं सैवा तद्वि तल्लक्षणं स्यात् । तस्मान्न जगत्पापुत्पन्नं सामं स जगत्सामं सत्तज्जगत्पापुत्पन्नं सामं स्यादिति
वनि । ननु स्युः काग्रो विषुवानित्युच्यते नैष दोषः । सकामाय न विष्टा नितस्माद्विषुवन्ति विकृतो निवेश इति । उक्तं
यत्प्राप्तिने मित्रिकं विकृत्येन समतात्स्यात् । सत्पुत्रय सामानः कृतवः संसवतु प्रेतु पादपविता वप्येका हे प्रुय
ते उक्ते हृदयं तरे कुर्यादिति । तत्रास्ति रथं चरनि मित्रकं हृदयं मित्रकं वतु पवती रथं चर एषु स्य प्रतिपदे कु
यो ह भिवती हृदयं स्येति । तत्रैषोर्थः सांशयिकः किं रथं तरनि मित्रकं हृदयं मित्रकं वा कार्यं विकृत्यः । अथ
वारथं चरनि मित्रकं कर्त्तव्यं मथ वा न मित्रकं मेव कर्त्तव्यं किं प्राप्तिमन्तरनि मित्रकं कर्त्तव्यं विकृत्य इति ।
कुतः । समा प्राप्तिर्विदुश्च स मुञ्चयः । न हि विनिगमनाया हेतु रस्ति एवं नि मित्रकं कर्त्तव्यं नैवे नि मित्रकं मि
ति न च ह्ये प्र नि पदौ शक्येते कर्त्तुं तस्माद्विकृत्यः । मुख्यं न वानियम्येतापदुक्तं समा प्राप्तिर्नास्ति विनिगमनाया हे
तु बिति अस्तीति ब्रूमः । मुख्यत्वं नाम रथं चरस्य प्रथमाधीतत्वं न दुक्तं मुख्यं वा पूर्वचोदनात् लोकवदिति । नि मि
त्रं विधानात् तत्राक्तु पुक्तं कर्म स्यात् । वाण हः परं ह्ये वत्तयने ह्ये रपि नि मित्रयोर्विद्वान् स्यात् क्तु नि मि
त्रमेवाश्रीयेत । तथा सति नैतदथ चर एहं न हृत्सु हृदयं चराया सुभाभ्यां तत्र एषु निद्विः तस्मान्न नोप

३५ वती प्रतिपन्नता भिबती अमेव कलुनि मिज्ञान विनुम हतीति। ऐंद्रवायवस्याग्रवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात्। ज्योतिषोत्तेः प्रपते वा
 क्वा ऐंद्रवायवो यत् ऐंद्रवायवाग्रग्रहागच्छते वा न च वा वरुण इति। तत्र सैशपः किमेन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्षः स्यादु
 ३६ वं श्वेतयोऽप्यामपि पूर्वग्रहीतद्यत् तद्युक्तामपि यो पूर्वग्रहाणामिति। किंप्राप्तमेन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्ष इति। कुतोऽयं व
 चनात् अग्रतात्र विधीयते। ऐंद्रवायवाग्रग्रहातीति ऐंद्रवायवमग्रे कुर्यादेष्टामिति। हितद्यत् तद्युक्तामपि यो पूर्वग्रहाणामिति।
 किंप्राप्तमेन्द्रवायवस्य सर्वादितः प्रतिकर्ष इति। कुतोऽयं वचनात् अग्रतात्र विधीयते। ऐंद्रवायवाग्रग्रहातीति ऐंद्रवायवमग्रे कुर्यादेष्टामिति।
 अविशेषात् सर्व एव ऐंद्रवायवाग्राः कर्तृत्वापचादितः प्रतिकर्षो न क्रियेत्तु यावत् तर्पामा
 चैन्द्रवायवाग्रे न स्यात्तो आदितस्कप्रतिकर्षे क्रियमाणे सर्वे ऐंद्रवायवायाः कृतान्वेति। न चान्न ऐंद्रवायवस्याग्रता विधीय
 तेपदिविधीयते यात्कीष्टुत्तमेन्द्रवायवस्याग्रतापीकृते कर्तृत्वात् पुनरप्येधेग्रहाणां मेन्द्रवायवाग्रीधर्म उच्य
 तेन स्मात् सर्वेषां धर्मः कर्तृत्वात् आदितः प्रतिकर्षः स्यात्कथं पुनरवागमने सर्वेषां मेवायं धर्म इति। ऐंद्रवायवाग्रात् कु
 र्यादिति निर्देशान्नानाग्रहस्य कर्तृत्वात् तो च ते ह्येव कर्तृत्वा इति प्रपत्तेः अग्रतापराधान् शौर्याविज्ञापते तस्मात् सर्वादितः
 तः प्रतिकर्षः स्यात्॥ अपिवापमा विशेषात्तद्वर्माणोऽज्ञाने प्रकरणादग्रत्वमुच्यते। अपि वेति यत्तद्यत्तु चिर्न सर्वादितः रास
 प्रतिकर्षः स्यात्। किंतु हिस्विस्तुनस्य स्यग्रहाणामुक्तो नात्र तदग्रता विधीयते वा केदितदानुगच्छते किंतु हिस्तिदग्राणां ग्रह ३५

गंविधीयतेतव्याहिसुतिनुगृहिताभवति। पदिरयत्तरसामसोमस्याधेपेद्रवायवाग्राग्रहाः समाग्रातास्तेषामनेनानुपूर्वोक्तौद्रवायवा
दित्याचमन्विषेष्टेतातदुर्माणाप्रकृतानाग्रहाणंविधीयतेस्वेस्त्रुनेयेग्रहापेद्रवायवाग्रास्तात्रप्रकृतग्रहाविधिरिति न सर्वदितः प्र
तिकर्षेति। चासंयोगाच्च॥ अपिववारसंयोगोभवत्येद्रवायवादिवाक्ते अख्याद्यवच्छिन्नपाधारयागृह्णातीति तस्माद्वाग्राग्रहाजेत
स्यानधिकृत्यग्रहाणंविधीयतेरुनिगम्यते॥ कामसंयोगेनवचनादादितः प्रतिकर्षः स्यात्। अथपत्रकामसंयोगोवचनपेद्रवाय
वस्यपेद्रवायवाग्राग्रहातुर्गृहीयायः कामयेतयथापूर्वप्रजाः प्रकल्पेरन्निति। तत्रकिंस्वादिनः प्रतिकर्षः उक्तत्रापिस्वक्रमसु
स्यग्रहणमिति। किंप्राप्तं। पूर्वोक्ताधिकरणेनस्वक्रमसुस्येति। तस्याप्राप्तेप्रमः। कामसंयोगेनसर्वदितः प्रतिकर्षः स्यात्। कुतोक्व
नाद्वनेहिनवति। पेद्रवायवाग्राग्रहातुर्गृहीयाद्याकामयेतयथापूर्वप्रजाः प्रकल्पेरन्निति। तत्रसर्वादितः प्रतिकर्षः। ध्रुवम
अग्रतापविधीयमानायामप्रवृत्तिविशेषकरतदग्राणाग्रहाणंविधीयमानेतस्मात्सर्वादितः प्रतिकर्ष इति। तद्देशानां वायसंयोगा
तद्युक्ते। कामशास्त्रस्यानित्यसंयोगात्। नचैतदस्तिपदुक्तंसर्वादितः प्रतिकर्ष इतिस्वक्रमसुस्यग्रहाणंक्रमात्तुर्गृहीतविधयितन
स्यात्स्वक्रमसुस्येति। यदुक्तमयतामिधानादादितः प्रतिकर्ष इति तत्रनद्देशानां चारादेशानामेद्रवायवाग्राणांमयमुपदे
शस्तद्युक्तीनीतदग्राणांयदह्योनकामः साधनेभ्रूतिरेवमनुगृह्यतेतत्तद्देवाक्संभ्रूतिश्चवाक्मादलीयसी अथयदुक्तमप्रव
त्तिविशेषकरयद्ग्राणविधाविनि। तत्रसंयोगपथकागान्नएकोन्नित्यस्यकामसंयोगः अह्योनकामेसाधयेदपरोन्नित्यसंयोगोय
चेद्रवायवाग्राग्रहास्तान्गृहीयादिति तस्मादस्तिप्रवृत्तिविशेषः अतस्तेदेशसंयुक्तेकामसाधनमेतत् तस्मान्नश्चक्रमसुस्य

[illegible]

वायाः ग्राहाः प्रकृतापदिरथ तस्मात्सोमः स्यात्तरेन्द्रवायवाग्राहान्ग्रीपादिति तत्रैन्द्रवायवायानुद्दिश्यते श्रीग्रहाणां विहिते तेनैव विहि
 तत्वात्तत्पुनराश्विनायेषु शुक्रायेषु मेथयेषु च ग्रहाणां विधीयते अतो वाकेन तद्व्यता विधीयते। सापुनरैन्द्रवायवायाणां प्रकृतत्वाद्
 निवरतः शुक्राग्रानुग्रीकुर्यात्तद्ग्रीपादिति प्रकृतनामिर्विधीयते। शुक्राग्रानुग्रीपादिति नास्ति सर्ववोधहता ग्रहाणां वा तन्नेन तस्मिन्
 वैधः प्रकृतिनैन्द्रवायवाग्रशब्देन शुक्राग्रानुग्रीपादेन्द्रवायवायानिति केतेग्रहा इति तत्रोक्ते तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्र
 तिकर्ष इति ॥ तुल्यधर्मत्वाच्च ॥ तुल्यधर्मश्चेते ऐन्द्रवायवायेस्तत्र चारासेयोगो दृश्यते तस्माद्धारग्रहा तु दिश्य एतद्व्यता विधीयते।
 तथाच लिङ्गदर्शनं चारयेषु स्तेपेका मायग्रीपापुरैन्द्रवायवैरहीत्वा सादयेदथ तस्माद्वेधकामायग्रीपापुरिति काम्यस्य धारणा
 नन्तरमैन्द्रवायवस्य ग्रहो दर्शयति तस्मादैन्द्रवायवस्य पुरस्तात्प्रतिकर्ष इति। सादने बहिषे शेषत्वात्। इदमाश्रायते आश्विना
 ग्रानुग्रीपादः प्रया विनः शुक्राग्रानुग्रीपादनिवरतः। मध्यग्रानुग्रीपादनिवयो मागास्येति। पुरस्तादैन्द्रवायवस्य प्रतिक
 र्ष इत्युक्तं। तत्रापि मर्षः सौवधिकः किं सादनमपि प्रतिकृष्यतेनेति। अवब नान्नेति श्रमः। शब्दप्रमाणाकावयं शब्दश्च ग्रहाण्यप्रति
 कर्षमादनसादनस्य तस्मात्सादनै प्रतिकृष्यत इत्येवं प्राप्तेऽश्रमः ॥ सादनमपि प्रतिकृष्यत इति कुतः ग्रहाण्येवो हि सादने ग्रहा
 हि प्रदमार्थं तदनेकस्य द्रव्यस्य पुनरप्युपपन्नमसादयित्वा न शोभेद्युगपत्तदो मा र्थं कर्तुं सादनेन ग्रहाण्येवो मयोपै नवति तस्मात्
 ग्रहाण्येवः सादनमिति ग्रहो प्रतिकृष्यमाणोऽप्युपपत्तिः कृष्यमिति ॥ लिङ्गदर्शनाच्च ॥ लिङ्गमपि दृश्यते। यथा सादने प्र
 तिकृष्यत इति किं लिङ्गाचारयेषु स्तेपेका मायग्रीपापुरैन्द्रवायवैरहीत्वा सादयेदथ तस्माद्वेधकामायग्रीपापुरिति सादनस्यापि प्र

पिवेति फलव्याहृतिर्न गुणार्थप्रवर्णनं संज्ञानविधयर्थमिति न शब्दं वदितुं चेद्वेन प्राप्तिं तत्र पुनर्वचनमनर्थकं तस्मात्तदर्थमिति। कथं न
 हि शिवा। वाक्येनेदं ज्ञातिहोमेरथ तत्र साम्नि प्रहृत्तैवोदकेन प्राप्यते तस्मात्समानविधिं करिष्यामीति पुनरुच्यते अग्निमग्निहोमे
 नैवानुयजति तमुक्तेन तमतिरात्रेणातेयं वरात्रेणात घटरात्रेणात सरात्रेणात मधुरात्रेणात नजवरात्रेणात दशरात्रेणात मेकादशरा
 त्रेणेति प्रयोजने पक्षोक्तं नपसि रव्याजवतीति॥ द्वादशाहस्य द्यूतसमूहत्वे एष्वन्यत्र समानविधाने स्यात्। द्विविधो द्वादशाहो
 द्यूतः समूहश्च समूहस्त्रावहेन्द्रवायवाग्यौषाधपाणयोदपनीयोदशमेवाहरचेतरेषां नवानासक्रामेन्द्रवायवाग्यौषधममहरयशु
 क्राममथाग्रपाणमथैन्द्रवायवाग्यमथशुक्राममथाग्रपाणमथैन्द्रवायवाग्यसयशुक्राममथाग्रपाणमिति। अथ द्यूतः॥
 ऐन्द्रवायवाग्यौषाधपाणीयोदपनीयो अथेतरेषां दशानामक्रामेन्द्रवायवाग्यौषधममहनयशुक्राममथ द्यूत आग्रपाणयेतये
 द्रवायवाग्यमथ द्युक्रामे अथाग्रपाणमथैन्द्रवायवाग्ये इति तत्र संदेहः किमुत्तपप्रकारमपि द्वादशाहं प्रकृत्य चर्म
 अम्नाता उत समूहं प्रकृत्या भ्रातास्तद्विकारो द्यूत इति। किंप्राप्तं द्वादशाहस्य द्यूतसमूहत्वे समानविधाने स्यात्। कुतः
 नपप्रकारस्य प्रकृतत्वात् नगमने विशेषः कस्य चर्मः नस्येनेति तस्मात्समानविधाने। एषु वनपथादह द्रथत्रेपेष्टे प्रह
 रास्यनुत्पत्तानुसमानचर्मणा एव द्यूतसमूहस्यादिति। द्यूतो वास्त्रिगदशानात्समूहविकारः। वाशब्दः पक्षो द्यावर्तयति।
 न द्यूतसमूहो समानविधानो किं न द्यूतः समूहविकारः स्यात्। कुतः द्विगवर्शनात् द्विगमिदं प्रवर्ति। ऐन्द्रवायवस्य वा एतद्वा
 यतने यज्ञतुर्थमहरनि द्यूते अयतेन व द्यूते वतुर्थे हन्येन्द्रवायवाग्रपाणताका तर्थाग्रपाणयतातत्रैन्द्रवायवस्य वा एतद्वा यतन

भा. ६.
८२

मिति क्वनेन च कल्पते यदि दृष्टं समूहविकारस्ततः प्रकृतिमपेक्ष्य पपद्यते वाहः ऐन्द्रवायवस्पष्टतदापतने प्राप्ते । तत्र आययणास्योच्यते
तितस्मात्स्वैगदर्शनात् दृष्टः समूहविकार इति ॥ कामसंयोगात् । यः कामयेत धृष्ट्या प्रजापयेति काम्यावाने मित्तिके वा नितमय
विकृत्यानि विप्रतेयथाऽस्मादये मुद्रोदनमोजने निवानशण्यावेति । तस्योत्पत्त्या प्रवृत्तिरुत्पत्तिः । इदं प्रयोजने स्त्रे तस्याप्रयत्ना
रस्याहर्गोषप्रवृत्तिविविधेयौ कृत्वा न यथापूर्वः पक्षाः यथा तर्हि सिद्धोत्पत्तिवचने लिंगे वतत्र दृष्टः प्रवर्तते । अमत्राविशे
षेण समूह इति ॥ ऐकादृष्टि न वतत्रानीका प्रवृत्तिः स्यात् । द्वादशाहे समाश्रयते ऐन्द्रवायवाग्नौ प्रापणीयो दयनीयो दणमैवाहरेण
त्सेधौ न वामनो क्तामैन्द्रवायवाग्रे प्रथममहरथशुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्रमथशुक्राग्रमथाग्रयणाग्रमथैन्द्रवायवाग्र
मथशुक्राग्रमथ आग्रयणाग्रत इवामयने वोदकेन प्राप्ते तत्र बहूनि अनीकानि परिवर्तयितव्यानि तत्रार्थप्राप्तेऽप्याह । अथेदानी
मभ्यासे संदेहः किं देवकलितवद्व्यासः कर्त्तव्यं तत्स्वच्छानविद्विदिति । कथं देवकलितवत्स्थानकथं वास्वच्छानविद्विदिति । यद्यपि
सविकारस्तत आद्येष्टुतवच्छहः सुपरिसमासेषु शिष्टेष्वपि अनाकी वोचकः प्रापणीति उपस्थितमिदं न वतीति ऐन्द्रवायवाग्रे प्रथ
महरथशुक्राग्रमिति तेष्वपि न वसुपरिसमासेषु पुनरिदमेवोपतिष्ठते । ऐन्द्रवायवाग्रे प्रथममहरपिति । एवेदेव कलितवद्व्यासः
अथाहरधिकारो नास्ति ततः प्रापणीयो दयनीययेत्तरेन वप्रिस्तीकैः पूरितमिति गवामयतेपि न वप्रिस्तीकैः पूरयितव्ये स्यात् तत्र
पूर्णे पुनरावृत्तिर्नोस्तीति देवकलितवत्स्थाना नवदृष्ट्या विना तद्वत्तरे पूर्यते इति स्वच्छानविद्विदः आगतेति । किंपुनः प्राप्ते
उकलितवद्व्यास इति तत्र एतद्व्यासः अहरधिकारो निति । एवेत्याश्रयते ऐन्द्रवायवाग्रे प्रथमम

राम
८२

रिति गम्यते तस्मादहं अधिकारः अतो ब्रह्मः हेतु कृतितवदावृत्तिरिति। आहृत्तित्यापानो हेतु कृतितं द्याप्यं। तथा क्रमानुग्रहो प्रव
त्तिः तद्यथा कश्चिदुद्यते अनुवाकस्त्रिः पथातामिति हेतु कृतितवदसो पद्यते क्रमानुग्रहाय एवमिहापि द्रष्टव्यं। पथास्मिन्नेव
वामयने एकादशिमप्यमाना देउ कृतितवदभ्यस्यते न स्वस्मान विवृद्धेति। स्वस्मान विवृद्धिर्वा अक्राम प्रसक्षसेव्यता
त। स्वस्मान विवृद्धिर्वा न देउ कृतितवदावृत्तिः। तत्र इदं वाप्यते नाहरधिकार इति। कुतः। अक्राम प्रसक्षसेव्यत्वात्। अ
प्रसक्षत्वात् अक्रामस्यैव नवानाम क्राममिति। ऐंद्रवायवाग्रमिति विधीयमानमिति। कथमहं विधीयते इति। वाक्सेनेदप्र
संगत। ऐंद्रवायवाग्रप्रथमं भवति तवाहं हः संघात इति वाक्सेनेति चेत् तस्मादनुवादमात्रमहं हं एवेवेत् क्रमानुग्रहा
यस्वस्मान विवृद्धिराश्रयणीया। आग्रयणाग्रानकृत्यैंद्रवायवाग्राः कृतं द्या इति ॥ यथः कृतौ वाग्रयणास्पदं नान्न वाग्नि
शोपरिवृत्तौ पुनरैंद्रवायवः स्थान्। इतश्च परंपरः स्वस्मान विवृद्धिरिति। कुतः। उत्तरस्मिन् अपक्षसि दृष्ट्या दृत्ता वाग्रयणा
ग्रताया दर्शनेन भवति त्रयस्त्रिंशो ह नि कथं ज्ञाती वै छेदं संप्रसवरोहति आग्रयणी वैयहावृहत्स्वानि त्रयस्त्रिंशो स्तोमा इति
नदेत तस्वस्मान विवृद्धाववकल्पते न देउ कृतितवदावृत्तौ ॥ कथं। पूर्वस्मिन् अपक्षसि त्रिंशोः परि वर्त्तते तस्मिन्नाहं तैव
सा आग्रयणाग्रेषु परिसमाप्यते उत्तरमपि पक्षो द्यावृत्तमिति कृत्या आग्रयणाग्रेष्वारभ्यते। तत्र प्रथमेन वमं भणोत्र्यदि
शमहरति कृत्वा तदाग्रयणाग्रं भवति तत्रैतदहं नमुपपद्यते देउ कृतितवदपुनरावृत्तौ सत्यात देद्रवाग्रे स्थान्। कथं। त्रिवृ
त आपनवर्त्तेरहः सुसंकल्पमानेषु पूर्वस्मिन् अपक्षसि सप्तपरिवर्त्तते। तत्र सप्तमे ऐंद्रवायवाग्रतां शुक्राग्रे विषुवान् आ

भा. द.
न.
८३

प्रपपाप्रः प्रथमः स्वस्वामाततो विश्वजिहिति अनाकासमात्रयस्त्रिंशमहरे इवायवाग्रे प्राप्नोति तत्रैतद्वर्णनवदिता अनेतस्मा
नस्वस्वानविहदिरिति ॥ वचनात्परिहृतिरैकादशितेषु ॥ अथय इत्तमेकादशिनवदिनि पुत्रेयदेकादशितेषु देवकलित
वहाहृतिरिति वचने हितप्रवति चारुणमेततः पुनः पर्याहृतेष्वग्निप्रथमे हस्यात्तत्रेति वचनात्तदेव कलितवहाहृतिः
पुनः पर्याहृतेष्वग्निसाक्षादष्टाहे असंभवती वागमने विनक्ति किमिव वनेत कुयो न न हिवत्स्याति भारेस्ति ॥ त्तिगादर्शन
३ ॥ त्तिगावत्तु यवमर्चदर्शयति ॥ यथा देवकलितवदेकादशितना आवृत्त इति प्राणावा एकादशितना यदेकादशितो
मिरीक्य पुरहृतिरिति रिच्यते पशवो वेति ॥ स्वस्वानविहृदो न मत्यतिरक्ः देवकलितवहाहृतिरिति ॥ त्तिगावत्तु यवमर्चदर्शयति ॥ यथा देवकलितवदेकादशितना आवृत्त इति प्राणावा एकादशितना यदेकादशितो
कृतवानवति ॥ तस्मादपि पशवामः ॥ ऐकादशिते देवकलितवहाहृतिरिति ॥ त्तिगावत्तु यवमर्चदर्शयति ॥ यथा देवकलितवदेकादशितना आवृत्त इति प्राणावा एकादशितना यदेकादशितो
वमानपरिषिक्तपालस्य मंत्राणां यथा त्रिवक्त्रमुक्तावत्स्यात् ॥ अस्ति द्वादशाहः समूहो द्वादशतत्र द्वादः
ऐदवायवाग्रे प्रापणीयो ह्यनीयो तथैतरषादशानामाद्रामे इवायवाग्रे प्रथममहरथेषु क्रयिमथ द्वे आग्रे
पराग्रे तथैदवायवायमथ द्वेषु क्रयि अथाग्रपणाग्रमथ द्वे ऐदवायवाय इति तत्र द्वादहं समा मनेति च
होसिवाग्नामस्य लोका ममि च्याय त्रिगायत्री त्रिष्टुभः त्रिष्टुभः जगता जगती गायत्री इति ॥ तत्र सेति मन्त्रपवमान
परिषिक्तपालानि न चास्तावनमन्त्रे हि माविर्वादी चोद्वायवा तनुचाय एत्वि सो पुरोव सो प्रियो महदयेन
वाग्निना वाहुभ्यां स ध्यासवस्तु न इत्या स्पृष्टवत्त गता स्यादित्यवन गता स्य साम देवतमम विदः प्रातः स्वस्व

राम
८३

स्यमाध्यंदिनसवनस्यतृतीयसंवेनस्यगायत्रिकंदसंविष्टुप्रकंदसोजगतीकंदसोअग्निहुतइंद्रपीतस्यमधुम
तउपहृतस्यमक्षयामीति। तथापवमानः श्येनेः सिगायत्रकंदोहोपार्षसि विष्टुपुंदाः सरवासिजगतीकं
दाः अनुत्तारमेस्वस्तिमासपारयतिव। तथापरिघयागायत्रोमचमः परिधिः त्रैलोक्यदक्षिणोजागतउत्तरइ
ति। तथाकपालानिअष्टाकपालः प्रातः सवनेएकादशकपालोमाध्यंदिनीयोद्वाद्दशकपालस्तार्त्तयिस्वनि
करति। तत्रसंदेहः किंकंदोद्यतिक्रमेद्यतिक्रमोत्तमंत्राणांमन्त्राणास्पवापवमानमंत्राणांपवमानस्य
वतथापरिधीनांकपालानां। अथवामंत्राणांकंदोद्यतिक्रमेइति किंआद्यंमंत्राणामंत्राथानांवकुतोऽवि
लोक्यवचनादविशेषेणाप्रवतिवचनंकंदोसिवाग्न्याग्न्यलोक्रमनिष्पापयिगायत्रीविष्टुप्रः विष्टुपुंजगतीगा
यत्रा इतिविशेषः श्रूयतेमंत्राणाद्यतिक्रमइतिस्मान्मंत्राणामर्थानांवेति। अतोमध्यमःपरिधिदक्षिणा
स्तुनेच्छापयितव्यः दक्षिणाउत्तरस्यात्तरोमध्यस्येति। अष्टाकपालोमाध्यंदिनीयः कायेकादशकपालः ता
र्त्तयिसवनिकः द्वादशकपालः प्रातः सनीयइति। तथाप्रातः सवनीयस्यमन्त्रोमाध्यंदिनस्यपवमानस्यलो
कमाध्यंदिनश्चाप्तवस्यामेवोवहिः पवमानस्येति। एवंप्राप्तेमन्त्रादयः पुनर्विपर्यस्ताः अविपर्यस्ता
अप्यितएवेति। माध्यंदिनस्यमन्त्रस्यकालेपिप्रातः सवनीयोमन्त्रोमन्त्रमाणांनवत्रैष्टुमः कृतः

भा. ६
व.
८६

तदेतदसर्वत्राकथं ॥ स्वकालेपित्ससौ नगायत्रीः गायत्रीदित्रिष्टुप् स्तुतमन्त्रेति नगायत्री नृत्तलक्ष्यो
गायत्र्याह पः ॥ तस्मादसंज्ञयोक्तृणादीनां द्युतिः कुमपस्यमंत्रोतानि तु छेदं सिसृक्षुर्न वत्पत्यान्यस्य लो
के द्युतिः कुमपितुं तस्यान्मंत्राणां न कुं हस्यति कुम इति ॥ शवस्त्वामिनः कृतोर्मिस्माभाषे हवाम
स्याध्यायस्य पेचमः पादः ॥ ॥ एकस्ते स्तुतियज्ञेऽसुः स्वाध्यायवत् ॥ ॥ सामान्युदाहरणं रथेन
रं हनुर्वैरूपं चैराजं शाकुरैव तमिति ॥ तत्र संशयः किमेषु स्याम्यविगानेषु तद्यमुत च तदिति किं प्रा
प्तमेकस्ते स्तुतियज्ञेऽसुः स्वस्याम्यविगातद्यानि ॥ एवं स्वाध्याये गीतानि यथा स्वाध्याये गीतानि तथा
कुमपि गीतानि यानि कुमपि स्वाध्याये विलक्षणापेक्षया ॥ कुमपि कर्तुं स्वाध्यायमभ्यस्येति अतो यथा भ
क्तं तत्र प्रयोक्तव्यं तस्मादेकस्याम्यविगीय रत्न ॥ एकवै त्पत्तो लिउदाहरणं तद्वोत्पत्तीनियथा हसिमांसे
तनियतपराया ॥ पत्तशास्त्रं स्वामी मिति ॥ तदेवालिङ्गदर्शनं ॥ न वेतदेवमेकस्यामेवागतद्यानीति ॥
नूतो लिङ्गदर्शनात् तन्निर्वाच्यं त्वमाह अष्टाक्षरं एतद्विषयमायासवः प्रस्तौति छन्दो रणोत्तरयोरिति
नेष्टेकस्याम्यविषयमात्रं रासं वेषोक्तवन्ति तस्मात् तत्प्रथमागतद्यानीति ॥ अथेदमपरं लिङ्गमत्र सामोवा राम
वर्णिपुत्री संप्रदायेति संप्रदायं न वेत्तं ममालमसिजाया त्वेवेदो ममहि मे नितद्वे नूत्वा वलुस्तो व्रवीत्रैव चोम ८६

मार्तस्त्रो जायाचे वेदो मे महिमे लीता स्तिस्त्रो मूत्रोचुः सो प्रवीनसंप्रवामे तितस्मादेवं सामतवे क्रियते सोचोय
मिति। अहिलिगामिदं प्राप्तिरुचतामिति। तदमिधीयते कृत्स्ने धावे देन प्रथमानामका विहास्ति तथोत्र
रे इति द्यवस्का कृते प्रथमत्वमुत्तरात्वमिति प्रथमापासचोष्टाक्षरेणाप्रस्तातद्येष्टाक्षरेणाचोत्तरपा
रिते तस्मिन् वचने सति सवस्त्रित्वमापद्यते। तथाप्यप्यनुवादसन्तुपायशब्दः तस्मादेव सामतवे
क्रियते सोत्रीयमिति तथापि अत्र सामोवावेति पुरस्तादर्थवादप्रयत्नेन याविदृष्टातीति गम्यते। तदुक्ते
वचनानि पूर्वत्वादिति। स्वर्दृशं प्रतिवीक्षाणां कालमत्र परार्थत्वात्। इश्वरैरथ चरमुद्रानुस्व
प्रमथिता यत्र प्रस्तूयमाने समीलनस्वर्दृशं प्रतिवीक्षते तत्र संशयः। किं स्वर्दृशं प्रतिवीक्षाणां
प्रयोजनसंबन्ध इति पृथक् वाक्यमिति। कुतः। ते देवा वृणो मा त्वमिदं सुपतमते स्वर्दृशं प्रतिवीक्षे
तेति। न च तत्र मपि लक्ष्यते रथ चर प्रस्तूयमाने समीलेदिति विचार्य स्वर्दृशं प्रतिवीक्षते तस्य नुवदतीति
उच्यते। उभयावो तो जेदो ग्रहीतव्यः। स जेदो ग्रहमाणा न तेन विरुध्यते अन्यतरागमिस्तु विध्यनुवाद
यो विशेषात् तत्र विधिर्न्यायोऽप्युपलब्धत्वात् वादमात्रस्य नथो विध्यवगमाच्च विधिश्च विगम्यते वीक्षतेति श्रु
तिश्चेव सनुग्रह्यते स्वर्दृशं प्रतिवीक्षतेति स्वर्दृशं प्रतिवीक्षाणां विधीयते स्वर्दृशं तेन सह वीक्षाणा

स्वभावात्संवेकः इतरथा स्वरुद्वयः काले लक्षयेत्। प्रकृतिलक्षणाविषये कश्चित्प्रतिपाद्यतस्मादंगप्रयोजनसंबन्धः। अथवा
 स्वदेशोपनिवीक्षते ते तेवमंगप्रयोजनसंबन्धः स्वरुद्वयस्यैव लक्षणास्य साधनमिति तस्यातिगम्य नुपहीतेतवति। स्वरुद्वय
 मन्त्रप्रवणानुवाक्यमपि। तस्मादंगप्रयोजनसंबन्धवेति॥ एवं प्राप्ते ब्रूमः॥ स्वरुद्वयोपनिवीक्षाङ्गकालमात्रे स्यात्। परार्थ
 त्वानेनैतदेवमंगप्रयोजनसंबन्ध इति किं तर्हि स्वरुद्वयस्यैव लक्षणास्य कालार्थसंबन्धः स्यात्। कुतः परार्थत्वात्सामान्या
 रथमरेष्टेन वतीति एष्टु स्तुतो हि सामविनिपुज्यते। तच्च सामपदानां स्मृतिनिर्वर्तयतां सौम्यादिभिर्विशेषैः स्मृति
 फलक्षणापपदशेषैः स्मृतिमन्त्रिर्वर्तयतीत्युच्यते। एवं चेत्सामान्यस्मृतौ विनिपुज्यमाने यानि तानि परस्परसदृशे
 तास्ति स्य कदापि स्मृतौ विनिपुक्ता निवर्तयतीत्यतः स्वरुद्वयोच्चस्य नमश्चापादान् स्मृतौ विनियोगात्कालं जवतीत्यतः प
 रार्थत्वाद्विहकालार्थः संयोग इति च व्यवसोपते। ननु मन्त्रे सामान्यमन्त्रमार्त्रस्थे तरोपदेशाच्चपदोपदेशमानुमानिके वा
 धित्वा एतद्वाक्यं प्रत्यक्षमंगप्रयोजनसंबन्धमेव प्रकल्पयेदिति उच्यते। तद्विवाचके प्रवृत्तिपदवाच्यमानमप्रयोजने प्रव
 तिनैव तस्मात्प्रमानमनर्थकं क्रियासु कालपरिच्छेदेनार्थवत्त्वात्। मन्त्रे सामान्यमन्त्रसामर्थ्यात् तत्प्रायोपदेशाच्च स्मृतिसेव
 चभावात्तत्र वाक्यान् क्रियाकारकसंबन्धः उच्यते। प्रमाणावगतत्वात् उच्यते सर्वे चो न विरुध्यन्त इति यद्युच्येत। न त्रयो
 हि मन्त्रवाक्याद्वृत्तिरस्य क्रियाकरिव संवत्समवगच्छति नासौ स कृदुच्चरितस्य स्मृतिसंबन्धमप्यवाच्छति। यद्यवग
 छेत्तपुनस्तच्चारपेत्तनामथास्मात्तस्यामेव स्मृतौ क्रियासंबन्धे कारकसंबन्धेन स्मृतिसंबन्धे कारकविशेषणान्नावात्॥

राम

[illegible]

मद
प
८६

वाच्यते। यथा लोके च च प्रतिविद्योतत इति न विद्योतत न स्पष्ट च स्पष्टवसा च न भाग्योगम्यत इति। अतः प्रवृत्तस्य विद्यो
तनस्य च चिद्वद्भावाद्योपादीयत इति। तदिहापि पुरुषार्थतया प्रवृत्तस्य च न स्पष्ट ईदृशस्यो लक्षणा तपोपा
दीयत इति न वाक्यार्थकं न हिलक्षलक्षणा योऽनुज्ञाप्यमाणा योः सर्वे चोवागम्यत इति। यदपि हि प्रयोगात् लिङ्गा
नुग्रह इति न ह्यपि न समर्थं निवेष्टुं तस्यार्थस्य यस्यामः। स्वार्थो हि हिदृशः प्रयुज्यमानो दृशो न मवाप्तयेत न परार्थः
स्वर्दृश इत्यनुसोपपदो हिदृशः कर्त्तृत्वे गुणामूतो वागम्यते कर्त्ता नुप्रजानमूतः। न च कर्त्ता प्रसाध्यमानो वीक्षणा लिङ्गा
त्वेन कर्त्तृत्वे दृशो रत्नं तपारत्नं न च कर्त्तृत्वे निधानं न च सत्त्वं नैव वाच्यं न सा मीजस्यैव सर्वेषु पेति। यदि तावद
यमर्थ उपदिश्यते स्वर्दृशो वीक्षते तेति क्रोसो स्वर्दृशं प्रति वीक्षणा मुपदिश्यामि ता विज्ञानं नैव क्रियामप्यवश्यं
मः। अधाप्यमर्थः। स्वर्दृशो वीक्षणा निर्वर्त्तयेदिति तथा च प्रज्ञानात् स एव दोषः तदेवं प्रकारे सर्वे चेज्जस्येन
भ्यपगम्यमानेन लिङ्गा न ववाक्यमनुगृह्यते लक्षणा सर्वेषु वीक्षणास्य एनदुच्चारणा काले वीक्षते तेति न वति कृपा
विद्युत्मा सर्ववः स्मृति सर्वेषु कर्त्तृत्वे निधानस्यपि सतो न विरुध्यते। सामानाधिकरण्यादीनां न विशेषणा विशेषे
व्यभाव सर्वेषु मप्युपेति ईशाने स्वर्दृशं तत्त्व इत्यतो ब्रह्म स्मृत्यर्थस्य सतः स्वर्दृशं प्रति वीक्षते तस्य त्रकालार्थः स
वैष इति। किमवति प्रयोजनमो गी सर्वेषु सति यदा स्थितं मुक्तयोगीयतीत्यतिदेशस्तदेतदुपतिष्ठते स्थितं प्रसू
यमाने मीले इति। उत्तरये। स्वर्दृशं दृष्ट्वा भावा दृशानां नियमः पूर्वपक्षो सिद्धी ते तु लक्षणा सर्वेषु सति तावाति

राम
८६

मागेकालाहानातच्छर्दं प्रतिवर्त्ततेति नियमः सिद्धो जयति। एषस्य युगपदि वेरे क्वावतद्विसामत्वं। इदमाश्रयते एषः
यज्जहद्वद्वयं तसामेति तत्राप्यमर्थः। सोऽपि विप्रः किमहरहर्दिसामकं कर्त्तव्यमुत केषु विदहः सुरयत्ररेषु विदहर्दिति।
कुतः संशयः पद्येने समस्ते सामनी यदि विप्रः कुत यथा एषः यज्जहद्वद्वयं तसामेति याज्ञोवकृत्ये तत्रैव विप्रः
रज्जिद्वद्वगर्भो बहु व्रीहिद्वद्वयं तरे सामनी पश्यति। उतानेकपदे बहु व्रीहिद्वद्वद्वयं तरे सामेति। यदि द्वाद्वद्वग
र्भो बहु व्रीहिः अतः समस्ते सामनी अनेकपदे बहु व्रीहौ विप्रः कुत इति किं तावत्प्राज्ञे समस्ते इति। तत एव द्वाद्वद्वग
र्भो बहु व्रीहिरिति। कुतः। द्वाद्वद्वयं तरे शब्दो रानेन ज्ञायतः। द्वाद्विपक्षे च समासास्यतिस
सात्। द्वाद्वे च स्वाध्यायि घानान्तरानुग्रहो ज्ञेयता च उच्यते। अपि वाच्ये तत्र तो द्वाद्वगर्भो बहु व्रीहिरेव चेन्न प्रत्यहं
समस्ते सामनी भवेती कुत इतरेतरयोरा द्वाद्वस्य जावान्। यत्र रथेतरं तत्र द्वाद्वस्य हिते स एष युगपदि विप्रः इति तरेतरयो
गः तस्मात् प्रत्यहं समस्ते इति। एकाद्वयं। पद्यायोगाभ्यां विन उच्ये कुर्यात् सी स वे उच्ये कुर्यात् इति विना वक्ष्ये काह द्वाद्व
द्वद्वयं तरे कुर्यादिति। विप्रः कुत समस्त विद्यानां तद्विभागे विप्रः इति सिद्धे॥ न चेत्तद्वद्वि अहरहर्दिसामकं मि
ति केषु विदहः सुरयत्ररेषु विदह न समस्ते सामनी विधीयते। कुतः। एषु प्रयोपि पक्षयो द्वाद्वयं तरे सामेति शब्दो
व कल्पते विप्रः सामनी इति शायी। कुतः प्रकृतावेकं न साम्राए च सावितं विकृतावचेकं न साधितं चोदकानु
सृत्यतया वसति द्वाद्विभिन्नैरथ त्रानिभिन्नैव सकलमभिनिर्वर्त्त्य पिष्यते। अथ द्वाद्वयं तरे समुदायः।

भा. २
प. २७

लुलाधपतिनचहत्माधनेरथत्तरसाधनमितितत्रिमित्रेनप्रकृत्येततत्रवोदकोपरोधः स्थाननकेचलेतत्रिमित्रेनप्रकृत्येत
लुनेहहत्माधनेरथत्तरपट्टतापिततत्रवेषम्यात्साहत्प्रयोगात्तरै। अथिवसमस्तपट्टमिस
पवपेमागंस्तत्तहहत्माधनेरथत्तरपट्टतापिततत्रवेषम्यात्साहत्प्रयोगात्तरै। अथिवसमस्तपट्टमिस
नसेवैवमपेत्तमागानरथत्तरपट्टतापिततत्रवेषम्यात्साहत्प्रयोगात्तरै। अथिवसमस्तपट्टमिस
अयेसुतरोहदपदेनासामर्थ्येनैवनिर्णयोहत्त्रिपक्षेनित्यः समासइतिविप्राचोहिस्मात्प्रगवानृपाणिनिरधीतेसा
मप्यष्टश्रुतिश्चहत्माधनेरथत्तरपट्टतापिततत्रवेषम्यात्साहत्प्रयोगात्तरै। अथिवसमस्तपट्टमिस
रविप्रनिधिहोहहत्माधनेरथत्तरपट्टतापिततत्रवेषम्यात्साहत्प्रयोगात्तरै। अथिवसमस्तपट्टमिस
ईमासेतैलेनएवमपिशब्देवकृत्यते। एकाहेतुएकत्वादेवविभामासेनवान्समस्तजोगामयाविननमेकयोदिति॥
समासस्वेकादशिनेषुतस्यकृतिस्वात। इहमात्रायतेपेकादशिनानात्रापणीयोदशीनीययोरतिरात्रयोराल्लितेति।
तत्रसंयः राकिमेकादशप्रापणीयेपुनस्तएवैकादशोदयनीयेत्राहोस्मिन्तुकेविनपशवः प्रापणीयेकेविदुदयनी
येइति। समानत्ताननिर्द्देशस्यसेणयः किंप्राप्ते। तुशब्दः संशयवितृप्त्यर्थः। समासएवेकादशिनेषुसर्वेप्रापणीयेस
र्वेपुनरुदयनीयेप्रवितुमहेतिकुतस्तत्प्रकृतित्वात्प्रकृतेज्योतिषोमसमस्यानामेकादशिनानामाल्लितइहापिसंगसेव
इवः प्रापयतिअपिबलक्षणात्वेनप्रापणीयेसुदयनीयेवाह। मूयनेतत्रप्रापणीयेसर्वेविहिताप्रवतिनगम्यतेविशेषः राम
कइहेकादशिनानाविहिताइतितये। यनीयेतस्मासमासस्तत्र॥ विहारप्रतिषेधाच्च॥ विहारप्रतिषेधेचशायैदेकाद २७

शिनात्र प्रापणीयो दयनीययोरतिरात्र के रत्ननिरत्रिति अचहमेकैकमालनेतेतवि हारः प्राप्ताः तत्रैकः पशुः प्रापणीयि प्राप्तापवन्नेनेष्व
 हः सुततोनेन किं क्रियते येमेष्वहः सुते प्रतिष्ठितं तत्र प्रापणीयिवते सर्वमवर्त्तति तद्योदयनीये तस्मात्सर्वप्रापणीये प्रविनुमं हतीति
 श्रुतिनोवालो वद्विभागः स्यात् वाशस्तेन पक्षोद्यावत्तयति नैतदस्ति समास इति विभागः स्यात् कुतो हित्व श्रुतिः हित्वा श्रुतिर्हि
 जवन्ति प्रापणीयो दयनीयोरिति सावेदानीमुपादेयत्वेन न त्वत्तातया कुतः एकादशिन विधौ सविहिते वक्ता देकादय क्विनी वि
 दाय पुनः श्रुत्याती लक्षयित्वा प्रयोजनविधिस्तस्यैतदभिधीयते प्रापणीयो दयनीययोरिति तत्र द्वे द्वे भाविनोः प्राधान्यात् सत्यामपक्ता
 योऽत्र वतिसमासः समासे वेतरेतरयोगा त्रैकादशिनो केवले प्रापणीये सो दयनीययुक्ते मवितुमर्हति तद्दुदनीयेपितस्मात्समुदा
 ये वाक्यपरिसमाप्तिः पद्विपुनर्नोपादेयत्वेनाप्युक्तं तत्र द्वे द्वे भाविनो रप्राधान्यमप्राधान्येऽसामाक्रोक्षायां समासोऽप्रविध्यति
 तत्र प्रत्येकैवाक्यपरिसमाप्तिः स्यात् उपादेयत्वेन त्वेन न श्रूयते तस्माद्विभाग इति लोकवन्वथा लोके शतदेवद्वयज्ज दस्यो दीयि
 तासि सुक्ते समासार्थो विधीयते यदेतन् शतं तदेतयो द्यतामिति द्वे द्वे श्रुतिविधानसामर्थ्यान् शतं विन उते एवमेकादशियपि
 विधेयेनेति विहारप्रकृतिर्वाच्य ॥ इतश्च विभागः कुतो विहारः प्रकृत एकादशियामन्वहमेकैकमालनेतेन तस्यैव विकारः ए
 कादशिनान् प्रापणीयो दयनीययोरतिरात्र योरातनेतेति यावन् शक्यं नावद्विहारस्यानुगृहीतव्यो ॥ ॥ विशये वतदस्य
 त्रैः ॥ इदं पदोत्तरं सूत्रे आह पद्विहारो मिश्रयने तत्र एकत्र पदं बालं द्वय्या एकत्र सप्त तत्रैकदेशो न निर्णीयते द्विप्रापणीये किमु
 दयनीये इति अनिर्णीयेनान्यवसानमानान्यवस्यते अप्रवृत्तिस्तत्रोपदेशवेद्यं स्यात् इति ॥ अत्रोच्यते विवये एतस्मिन् सेश
 वे प्रत्यासत्तिः मुख्येनानुगृह्येत तत्र प्रापणीये पदं बालं नेत्यदयनीय इति अत्र अवस्थामः ॥ त्रयस्त्वर्थनिवेत्ता इति चेत्तदप्यभिप्रायः

तिस्रो मः तत्रोक्तः चेदृशी वस्तुविशेषः तत्र रूपमते कथं वै रूपसामा एकविंशः चेदृशी वैराज्यसमिति तत्रापि मथैः सांशपिकः किं वै
रूपवैराजं वक्तुं क्रते निविशेत्त एषु कार्ये इति विंशः प्रकृते क्रतो वै रूपमेव सामस्यात् चेदृशिन विराज्य कुतः । कृत्स्ननुसं
पत्तात् । अविशेषात् कृत्स्नक्रतो वै रूपसामविधीयते वैराजं च तत्र विशेषवस्तु अनुमर्हति एषु कार्ये त्रिद्वयश्चात्रिद्वयमिष्टमः सि
दुक्तेषु कृत्स्नक्रतो प्रवर्तित एवमिष्टमपि सामनी कृत्स्नयोः क्रत्वो भवेत् । यथावा घेनुरथैष भूवैश्वदेवः त्रिद्वदेव सर्वस्य विश्ववत्
स्तोत्रीया घेनुर्दक्षिणोति कृत्स्नक्रतुर्दक्षिणपस्य कार्यं घेनुः सैषा गा देवमिष्टमपि सामनी त्रितुमर्हति ॥ एषु कार्ये वा प्रकृतित्वे स
योगात् । एषु कार्ये वा सामनी विधीयते । कथं वै रूपसामा वैराजसामेति सामघादेन प्रकृतित्वो न बहुहीहि रवगम्यते न वै रूपसा
मविधीयते वैराजे वदति वै रूपसामता वैराजसामता च क्रतोः क्रतुसंयोगो हि प्रवर्तित न स्तोत्रसंयोगः एकस्मिन्नपि वस्तोत्रे वै रूप
वैराजं प्रवर्तित वै रूपसामता वैराजसामता च क्रतोः कुतः पदि हि स्तोत्रसामविधायते स्तोत्रविशेषात्स वै स्तोत्रेषु भवेत् । नन्वेतदे
यं तस्माद्दक्षिणोति वै रूपे वैराजे वदति वै रूपसामता वैराजसामतति पदे कृत्स्नं सदा एषु कार्ये स्यात् वै रूपसामता हि
गुणो विधीयमानो वैराजसामता च वैराजीयकस्य गुणस्य कार्ये त्रितुमर्हति । प्रकृतो वदतु हन्तामता रथेतरसामता वा तदिह प्र
कृतित्वो न संयोगेन वै रूपसामतया वैराजसामतया वच्य एषु कार्ये हस्तिरवाप्यत्रयस्य लोमस्य संयोगादपि पानं वदति तत्रे
न मथेन तस्मादिष्टमसामनी एषु कार्ये निविशेयातामिति ॥ त्रिद्वदिति चेत् ॥ इति वैद्विष्वक्त्रयस्य त्रिद्वदिति साम इति त्रि
द्वद्वत् कृत्स्नक्रतो निविशते एवमिष्टमपि तत्परिहरणीयं ॥ न प्रकृता वक्तुं कृत्स्नसंयोगात् । नेतदेवैदं वै रूपवैराजयोः प्रकृतित्वे

नानाकृत्स्नप्रयोगो गाम्यते ते वै त्रिहृति कृत्स्नप्रकृतिलिङ्गसंयोगो स्थितेन कृत्स्नतावगम्यततः विशेषस्त्रिहृतः स्वामभ्यां विधित्व
नैव चेत् । इति चेदिति यदुक्ते पथाधेनुविधिर्न विवृक्तस्य क्रतुदाह्तिरापकार्यं भवति । एवं सामनी अर्पिता स्यान्विधेयेतन्मा
यत्वा न कर्मविभागात् । स्यान्धेनुः न विवृक्तस्य क्रतुदाह्तिरापस्य निर्वहेयित्री सारिवृत्तं क्रतुदाह्तिरापे निवर्त्तयेत् किं वा
नेत्यतस्मिन् संप्राये एवं सार्यं कृत्स्नं निवर्त्तयेत् क्रतुः कर्मविभागादविमर्कं हि द्वाह्तिरापकार्यं कात्स्न्येन वा द्वाह्तिरापनक्ति
येतत्वेत्वावेति । द्वाह्तिरापकार्यं ह धेनुः श्रूयते धेनुदाह्तिरापति अतस्तत्र पुक्ते इह प्रकृतिलिङ्गसंयोग इत्यपदिष्टो हेतुः तस्मा
देतदपि विषमम् ॥ प्रकृतेश्वाविकारात् । इतश्च न कृत्स्नं क्रतुसंयोगाः क्रतुः प्रकृतेरविकारात् । एवं बहु प्राकृतमविकृतं
न विषयित तत्र वादकेन यहीष्यते । अतोपि न कृत्स्नं क्रतुसंयोगाः साम्प्रारितिः ॥ त्रिहृतसंख्यात्वेन सर्वसंख्याविकारः
स्यात् । एवं श्रूयते त्रिहृदग्निहोत्र इति तत्र संबन्धः किं त्रिहृत्सीरव्याग्निहोमस्य साधनमात्रे उक्तो मविषयानियं स्यत इ
ति किं प्राग्ने त्रिहृतसंवर्तीति श्रूयमाणं संख्यामात्रविकारः स्यात् क्रतुस्त्रिहृतव्यहोतो वेत्रित्वसेवधेप्रयुक्तो यथा त्रिहृद्
शुस्त्रिहृतमग्निरितीहापि त्रिहृदग्निहोम इति त्रित्वसेवधेप्रयुक्तो यथा त्रिहृद्
द्वहोरेया तत्संवहमिक्तं संवर्तिन साक्षाद्ग्राह्यात् संख्यायाः न च हसंख्येयविशेषः कृच्छ्रित्वादीयउपादीयने । तद्विशेषा
नयावात कृच्छ्रित्वादीयमसंवहः संख्यायाः परिकल्प्यः सर्वपरिसेवदीत संख्यात्वे तसामान्येन तत्संख्याविकृतो यथा

दृष्टं च शास्त्रिभिर्देवदत्तं तेषां चित्तवृत्तिर्देवदत्तवधजं दत्तं तेषां नेसुते स्तेननामात्मा ज्ञेयं देहनकार्य एव विनियु
रतेन देहनकार्य इत्येवं संख्यापि संख्याकार्य एव विनियुज्यते ॥ सोमस्य वातल्लिंगात् ॥ न चेतदस्ति सर्वसंख्या विकार
इति किंतु हिंसा मागता मेव संख्या विकुर्यात् ॥ कथं सोमविषये त्रिष्टुब्धस्याप्यत्र दशना तत्र यथा त्रिष्टुब्धहिः पवमान
इत्यत्र चोमविषयता परे चित्रा एव त्रिष्टुब्धग्निसंज्ञा मद्रूपत्रापि स एव शब्द उच्चरितस्तमवसेवेधिनमनुमानावकुक्षौ
सत्रिष्टुब्धपयेन उच्यते सोमलिंगात् ॥ तद्वतामेव संख्या विकुर्यात् ॥ अत्राभिधीयते ॥ नैतद्युक्तं संख्याशब्दात्पनिपतद्वत्तयो
यच्चित्ते हि पनेन संख्यापेन संख्यापेन तर्तपसि संख्या ततथा वा पदार्थितमेव त्रिष्टुब्ध उच्चरितमपि रितितस्माद्
हिः पवमानेन सामानाधिकरण्यात् तत्रोच्यते ॥ अत्रापि योपरि संख्या तद्योच्यते ॥ विषयिते परि संख्या स्पती
त्यतः सोमलिंगत्वमप्यहेतुनिमित्तमस्येति अत्राभिधीयते ॥ अयमिह त्रिष्टुब्धोऽतीत्यलौकिकमर्थं विशिष्टसंख्या
संख्यापत्रां रितं तोयया त्रिष्टुब्धहिः पवमान इति सोमविषयिणी नवसंख्यायां त्रिष्टुब्धहिः पवमान इत्यभि
धायनवसो त्रीया उच्यते तेन तासु वृत्तं इति गम्यते ॥ तथा परस्मिन्पि दृश्यते त्रयस्त्रिंशत्कपालानां त्रिष्टुब्ध
ता सोमेन संमितानवग्रहृतिरग्निस्त्रिष्टुब्धो मस्येति नवानी कपालानां त्रिष्टुब्धता सोमनसममानं वद्विष्टं दृ
श्यते ॥ अस्ति हिं दर्शयतीति अतः प्रसिद्धवद्वाचारात् सामानाधिकरण्यात् दर्शनाच्चायमस्यार्थ इति परिनि
र्देशयते लोकेपि सामानाधिकरण्यात् प्रयोगाद्वाचाराच्चायं वसानेन नतिव ॥ यथा यदेव दत्तं इति ॥ तस्मादयं त्रिष्टुब्ध

भाद
प.

१६

कुहोविशिष्टमेवैयविषयो न्यत्र दृष्ट इतीहापिप्रयुक्तमानोयत्र दृष्टसमेव स्तिंगान्वक्ष्ये सत्रिधा ययतीत्यतस्तोम
विषयोनियम्येत। यदुक्तं सैरव्याख्यानियतविषयासवत्रसेवेष्टमुपपाति एतद्वैयर्थ्यात् निराकराणां तत्समुदाया
गीकरणाच्चपरिहृतमेवेति एवैवान्यागतानो संख्यानामनिवृत्तौ बोद्धव्यं काच्यग्रहो मविष्यतीति ॥ उत्तयसामिक्कि
जिह्वदिभागाः स्यात्। सत्फलपसामानः कृतयः सेसवत्तुक्तुयादीपिचित्तावप्येकाहेतुप्रकुर्यादिति तत्र सेशयः किं
वृहद्व्युत्तरे विप्रकृतं वत उत समस्ते इति कुतः समस्ततावगम्य तत्तुतावाद्यस्ततेति। उच्यते एतदेव वचनमुप
पमर्थमुद्रासंवेति। कथं सुभास्यां कतुः संवेद्यते च ॥ तेषां हि समस्तं अथवा व्यस्तं तवतः उत्तयथापि कतुत्ता
यां संवेद्यते वति। तत्रापि यथाप्रतिभास्त्रिवचने किं पुक्तं व्यस्तं इति कुतः प्रकृतो हि दृष्ट इत्येतदाभ्यामन्यतराया
संसाधितमिहापि प्रकृतिवच्चोदकात्तुग्रहायान्यतराया साधयितव्यं अवागम्यते एवैव पृष्ठसेवद्वानीकर्मणा का
त्तन्निग्रहत्वा बोद्धव्यं तदुग्रहो व्यस्तोत्तयोः पृष्ठं साधयितो रम्यमेव विहतत्वात् प्रयोगांतरमायद्यतनरथं चरेत्
हृत्तद्वृत्त्युत्तमिति उत्तयथापि वचनाथेपि पत्रो न बोद्धव्यं वाधायोकारा मस्ति तस्मान्नयथानविश्वजिति दृष्टा
हीनो संवेद्यमेकत्र निवेश एव मिहापीति वक्ष्यार्थे वा अतदर्थत्वात् ॥ नेतदिति विप्रकृतं इति। किं हि समस्तं साम
नीत्यानी कुतः प्रकृतो हि दृष्ट इत्येतदाभ्यामन्यतराया साधयितव्यं अवागम्यते एवैव पृष्ठसेवद्वानीकर्मणा का
त्तन्निग्रहत्वा बोद्धव्यं तदुग्रहो व्यस्तोत्तयोः पृष्ठं साधयितो रम्यमेव विहतत्वात् प्रयोगांतरमायद्यतनरथं चरेत्

१६

नोपरस्परं न ज्ञातः। उपादेयत्वेन चानयोः श्रुतत्वात् द्विवश्रुतिः समाश्रुतिश्च विवक्षितैव तेन पत्रदृष्टत्रयं तत्सहितं
 न केवलमिति तत्रैतत्स्य प्रधानक्रियापेक्षमनयोः साहित्यं तत्र च संपोरपि क्रियमाणयोः साहित्यं तद्विषये तयथादि
 वदेदत्र यजदत्र पोः पात्रे न समस्तपोः पिसंयोगोऽन्यमानेपकः किंचित्कुरासपरोपि किंचिन्नयदेवेन कृते तदेवापरः
 करोति तद्देवसामकैर्विस्त्रात्रिमिनिर्वर्त्तयिष्यति द्वितीयमप्यपरे प्रधानापकारापेक्षे साहित्यमिति समस्तसंयोगो न
 विरोध्यात् इति तत्राभिधीयते यत्र परस्परसंघापेक्षयोर्योगोऽभवति तत्रैव देवम्याप्येन क्रियाव्यवहारोऽस्ति एवमप्यन
 वसानेन वा योगस्तेन सहितयोर्तदर्थक्यं। कुतः यद्येवानेन उपकर्त्तव्यमित्यवगम्यते एवमित्यसहितेनेति पत्रुलो
 केकारकसामंस्तोपनिहितेनेन द्यापारदर्शनमिति। अथासंज्ञवादसेन ह्युवायामधिष्ठीयमाणा यो भूयेत्पि प्रपत्ता
 श्रवते कर्तुमित्यर्थविरोधात् तत्रोक्तिर्ननु शब्देनासौ तत्र न चोक्तिः यद्यप्यत्रैव तत्सहितं म्यामेव नाम धाई हनुना
 सत्तवः वृहदथ त्रयोर्हि त्रिकसंस्कारत्वेन विनियोगात्तत्रैव श्रुतः सहिते एष संस्कर्तुमित्यतः तयोः साहित्यमेव युक्तं य
 दुक्तं। यदुक्तमुत्तयथा संप्रवेवाहकानुग्रहो न्याप्य इति घमकात्स्मिनि मित्रविद्या तथैव न विध्यति तत्र प्रत्यक्षात् स
 तत्त्वविधानात् तदेव केवाध्यामानेन होषो भवति॥ लिङ्गदर्शनाच्च॥ लिङ्गदर्शयति पथा समस्तपोः प्रयोगो न दृष्ट
 शक्तिरिति किं लिङ्गमिव माहमहाष्टौ वैष्टहृदयत्वेन निधनेन समाप्यते पत्रागमहाष्टौ समष्टौ तेन स्वत्रविषयप्र
 र्णमिति निधनेनैव वनादेकच्छानता वागम्यते। यदि मित्रदेवोऽस्यातामथादेव तत्र निषक्तः सिद्धः। अप्यनुसहिते

[illegible]

राम
५९

धर्माः पुनः प्रयोगात् । आहृतं पृथ्वी घटह मुपपंतीति श्रूयते तत्रैतत् बोद्धव्येन प्राप्यते संस्थिते पृथ्वी घटह म ध्यायेत य
 तनेति तत्संदिश्यते किं घटह म ध्यायेत तत्रैतत् मो जन मु त घटह म ध्यायेत तत्रैतत् मो जन मु त घटह म ध्यायेत तत्रैतत् मो
 जन मु तः । कुर्मः पुनः पुनः प्रयोगात् तद्विदुर्म पुनरावर्तते तदा च आपदपित त्वेव दृष्टं तदप्यावर्तते तपथा स्तोत्रादि
 घटह संवद्धमावर्तते तत्त एव घटह संवद्धमावर्तते तत्त एव घटह संवद्धमावर्तते तत्त एव घटह संवद्धमावर्तते ॥ अत्रैवाकृतकालत्वात् । न चैतदस्ति यदुक्तं घटह
 रणा भोजनमप्यावर्तते तत्त किं न हि घटह म ध्यायेत तत्रैतत् मो जन मु त घटह म ध्यायेत तत्रैतत् मो जन मु त घटह म ध्यायेत तत्रैतत् मो
 तेष ह इति । संस्कृते पयवसाने घटह गतस्य व्यापारस्योपरमः न च पुनः घटह कुर्वाणः घटह गता व्यापारादुपरत
 इत्यव्यते । न चानुपरनौकृतुः घटहः संनिष्ठते संस्कारादिक्रियो प्रयोदासीनं व्यापारात्तरकरणं वा पूर्वस्मात्कर्मणाः
 न च पुनः घटह कुर्वाणः दौदासीनं भजते न च व्यापारात्तरकरोति तस्यैव कर्मणा आहृतिं करोति । अतोऽप्यवसितं अ
 प्यवसितेव संस्कृतावात् अश्रूतमेव प्राशनमिति न क्रियते । यदुक्तं यथान्ये घटह घमः स्तोत्रादि पत्रावर्त
 ते तद्व नू प्राशनमप्यावर्ततेति । नेतदुक्तं ते घटहः संवद्धा स्तेषाम क्लामादृत्तिरिति स्तोत्रादीनामादृत्तिरिति पुक्तं न हि
 तेहः स्ववसानसंयोगेन बोध्यते इह त्ववमानसंयोगेन नो जनस्य बोद्धव्येन न स्मात्र नो न स्यादृत्तिर्मुक्तेति । अतिनप्ये
 तच्च भोजने घटह म ध्यायेत ततः प्रदानादस्या आवर्तते न चैतद्वै । कुतः । अगत्वा प्रपन्नस्य कारणा स्यात्तावात् । प्रकर
 णादेगता स्यात्तावात् । प्रपन्नस्य कारणा स्यात्तावात् । प्रकर
 णादेगता स्यात्तावात् । प्रपन्नस्य कारणा स्यात्तावात् । प्रकर

अ. ३
प. ३
प. २

इपरसंगजातपरिशिष्यतेनवमध्वानवृत्ताशनेप्रत्यक्षोपयुक्तसुतधरहस्य। कुतो निवृत्तेकरणान्। कामेययावयावसाव
तपेणमात्रपाकेहंराण्यनिपरस्तात्कर्मणि। वृत्तेतेष्टासामर्थ्योपजनेनोपनृयातेनानिद्वयस्यधरहस्येति। यामपि क्रमा
दीनिकारणानितामपिप्रपाणात्तरसर्वधर्मपादापविशेषसर्वधेकारणानिस्तवन्निर्नेकेवलानि तस्मात्तद्वदहावमान
तद्विज्ञेकालेपुरुषाणांप्रोक्तनक्रियाविशेषतस्ततोनावत्तेतज्जनमिति॥ आहृतिरुक्त्यापेकालनेदात्मान्।
गवामयनेभूयतेत्वचोमिहवाः धरहाः पश्यः धरहः समासः सद्धितीयः सतृतीयः सवृमः तत्रैतन्नवोदकेनप्राप्तं स
क्षितेयद्वेषधरहेमचाशेयवृद्धतेवतितत्रसंदिश्यतेकिंप्रतिमासमवर्तितेसप्रोक्तनमुत्सर्वात्तेसकृदेवकार्यमिति। विष्णु
नर्पुक्तनर्पुक्तं मायेनसहदितिसर्वज्ञेयसौधरहा तातद्यापारादुपरमनेनप्राक् अवोक्तसौ कृत्वापिधरहं पुनः धरहायप्र
पततएव नचासौधरहः संक्षितोप्रवर्तयदिपुनस्तदर्थप्रयत्नतपवसर्वज्ञेनुपुनः प्रयततेइत्यतः सर्वाज्ञेकुर्यादित्येवंप्रा
प्तपर्वप्राप्तेब्रूमः। आहृतिरुक्त्यापेकालनेदात्मान्। आहृतीरसभोजनस्यस्यातनसकृत्तद्व्याकुतोनिमित्ताह
ज्ञेःधरहसंक्षितानिमित्तंभवधरहः पुनरावर्तते। तस्मिन्नावर्तमानेसंक्षितानिमित्तमावर्ततइत्यत आवर्ततयदुक्तं सर्वज्ञेय
सौधरहादुपरतोप्रवर्तितप्राक्कृत्वाप्यसौपुनः तदर्थप्रपततपवेत्यत्रानिधीयते। यद्यप्यसौपुनः प्रवर्ततेतथापिपुनरेपरि
माप्यपुनरावर्ततेपुनरावर्ततेपुनरयःपरिसमापयतिनयद्याहृतेषधरहेतत्रस्वतुपरतस्यपश्यं स्पष्टं। इहवतुमितिज्ञवेद्यं राम
वर्तीयतेतेनोत्तरक्रियात्तरंयवधानात्तद्व्यागतोद्याराःपर्यवसितइतिरह्यनेविशेषः नवनक्षत्रपयवसितेक्रियात

राम
प. २

रेशसेकर्तुंउत्तमप्रकारवातःक्रियायाःकृत्वाश्रीदक्षीयक्रियात्तरदावधानेवेत्युक्तमेवतस्मात्प्रतिमासैसद्यवधानःपसुआव
र्त्तते। तस्मिन्नावर्त्तमानेसैस्तानिभिन्नेराजनमप्यावर्त्ततेइतिपतःप्रतिमासमावर्त्ततइति। मधुनदीक्षिताब्रह्मवापितान्। ब्रह्म
णहेभूयतेसंस्तुतेएषोषउहेमध्याषयेतद्यतेवेति। तत्रसंरायः किंसत्रिभिर्मैकभस्तपितद्यनेतिविश्राप्तेति कुतः। दीक्षि
ताहितेब्रह्मचारिणाब्रह्मचारिणीवमधुप्रतिविष्यतेमधुमासेववर्जयेदिति। तस्मान्नाश्रीपुरिति नचैतद्वचनसामान्येप्र
तिषेधवाचेत। नवाचनइतिश्रुमः। कथंयद्यवाचमानमेतत्तद्वाद्दशाहेतयेवैप्रवेत्तततोवाचेतनत्यनर्थक्यं। कथंमुनय
विषंदादशाहेतुगीकृत्सोऽयमप्यितद्योद्यतेमधुवातत्रसत्रिणाद्युतप्राशनेप्रविष्यत्यहानेमधुनःप्राशमल्लिङ्गमिवमुप
द्वादशाहसंबद्धंविष्यतिविषयप्रेरेननवविरुद्धस्यावारोप्रविष्यनातितस्मान्नाश्रीपुरिति। प्राशेवतवायज्ञार्थत्वात्।
नचैतदस्मिन्सत्रिभिर्मधुनप्रस्तपितद्यमिति कुतर्हि। भस्तपितद्यो कथमविशेषेणउच्यतेकर्त्तव्यमात्रस्याजप्रकारमंगीकृ
त्यद्वादशाहसंस्तुतेएषोषउहेमध्याषयेतद्यतेवेतिउत्तमविकल्पेननकर्त्तव्यवस्तुयातस्मात्सत्रिणापिमधुमजयेत्युक्तं
ऊविषयप्रेरेनार्थवत्त्वात्त्रवाघोऽयापोद्वादशाहंभावश्चैवसनिनविरोक्त्यतइति। अत्रोच्यतेषउहेअतिह्रस्वसत्रसंबद्धे
हीनसंबद्धेवाविशेषेणमधुननेद्युताशनेवोमानेकनद्यवस्तुश्रुमः। विरोधेनेजिचेत्। नविषयप्रेरेनविधिप्रतिषेधयो
समाध्यातपुरुषार्थेनप्रतिषेधःकर्मोपात्तेनविधानयदिवप्रतिषेधवलीपस्त्वमिहांगीक्रियतेवचनमनर्थकमेवस्यात्। पसे
उच्यतेतिचेत्ताननानाविषयत्याहुत्यार्थयोहितुल्यविषययोर्विकल्पाप्रवर्तितननानार्थयोनानार्थतावेदाध्याम्यतेकुतोवि

श्री
व.
१५३

धोः कर्मसाधनप्रयोजनत्वात् प्रतिषेधस्यापि नियमानुधानात्पुष्पस्यादृष्टसिद्धिरिति तस्मात्प्राप्तीपरितिः प्रान्तसमदरं तं स्थानं
हृद्यप्रदेशं न। द्वादशाहस्युत्तमः नयात्वा पात्रेण समुद्रस्योपजापनयं नुष्टं द्वाभीतिप्राप्तापसंमनेग्रहं ग्राहीति। तत्र
संशयः किं मानसमहद्वाद्वाहादहरं त्रसुताहरगति। तत्रेहकानिबित्तं नृकाराणि प्रतिभो तानि निराविकीर्षत्रायाप
उपस्यति। मानसमहद्वाद्वाहादहरं त्रसुताहरगति। तत्रेहकानिबित्तं नृकाराणि प्रतिभो तानि निराविकीर्षत्रायाप
मिति द्वादशाहान्नमते मानसमहद्वाद्वाहादहरं त्रसुताहरगति। तत्रेहकानिबित्तं नृकाराणि प्रतिभो तानि निराविकीर्षत्रायाप
त्राप्तिनस्योत्तमो वस्तुतो वागम्यते। एवमेतपोरपि द्वादशाहमानसपेयः। एतत्केसतिजदेनद्यपदेशोचवतिनाम्यातेति
यतएतदहरितिद्यपदेशोचम्यते। तेनउसंस्त्रवान्। इतश्चाहरं त्रमिति कुतस्तेनमानसेनाद्वाद्वादशाहः संस्त्रपतेसुक
येविघ्नतानिहवेद्वादशाहस्यगतरसानिकुदांसितानिमानसेनेवाप्यापयेतीति द्वादशाहस्यपानिगतस्मानिकेदांसितानिमा
नसेनाप्यापयेतीतिब्रुवन्मित्रेद्वादशाहान्दर्शयति। कथं संस्त्रवात्रहितेनेवान्नानस्यसेस्त्रनिम्वति। कुतोऽप्येदानीम्
निष्कृतयोनेहिदेवदत्तो देवदत्तेन स्त्रपतेमित्रेः शिरः पाण्यादितिः संस्त्रपतेतद्वदिहापि द्वादशाहोमानसेन स्त्रपतइति
संस्त्रवान्नेहोधिगम्यतइति। अहरं त्रचैपोरवाहना॥ इतश्चाहरं त्रमेवेतिगम्यते। कुतो द्वादशाहिकारहरं त्रतापोर
वाद्यतेपत्नीः संयाजप्रोवउदेसमानसायप्रसर्पतीति। तद्यदिद्वादशाहिकस्याद्रो गुराविधिमेवेत्तद्वादशाहिकोपत्री
संयाजोत्रतास्यादयत्वरं त्रप्रवतिनतोद्वादशाहिकानामप्यधोमानस्यतिनदोषोप्रविष्यतिअतोपिचेत्तद्वादशाहिकोपत्री
हरं त्रसिद्धिरितिगम्यते। यद्येसंख्यासहस्रवत्परिवोदनापरिहारोपेकिमिपेपरिवोदन॥ नन्वेवद्वादशाहइतित्रयादशश्च

राम
१५३

हः सुनोपपद्यते। अत्रोद्यतेयदा प्रमाणीतरेण शब्दप्राप्तवत्पर्ये प्रयुक्त इति गम्यते तदा सेव्यासंनिधौ न त्रयोदशसुगुणहत्या प्रयोगः सेव्य
तिपथ्यातिरात्रः सहस्रमहान्यतिरात्रेण सहस्रसंख्येन यजेतेति। अधिकसहस्रे सहस्रशब्दोद्वृत्तः। तद्वदिहाप्यधिकेन विधायति। अथ वाक्ये
गणानामधेयतन्त्रादृशाह इति यावत्तु क्रमादपीति कुतः प्रयुक्तं तावतीव प्रयुक्त इति निश्चीयते सर्वेणाप्रकरणादीनां कृतप्रयोगात्सर्व
यानां चक्रमविधायीति न दोषः॥ अहं गवीशु वशे दनाभावात् दशमस्याङ्के गुणास्पविधिः स्यात्ताहरेत्तरवोदनाकुतो हरेत्तरप्र
त्यङ्गः। भावात्तदर्थ एव तावत्प्रयते। अनया च पात्रेण समुद्रासया प्रजापतयजृङ्गामीति प्राजापत्यमन्त्रेण हं गं
तीति दशममहं गीकृत्य यह वोदने पाङ्कतीति संस्कारविधानान्नवसंस्कारेन देवकर्मते दत्तवत्पवोदकस्य वसंस्कारात्तत्तु
येस्तद्दृष्टीविधेर्विधेर्गुणात्रक्रमेण प्रधानमिति। यथाश्वहाप्योविधीयमानेन कर्मभिः यस्मिन् कर्मणि जवतस्तत्रापरो
ग्रहाभ्यासाविनिधिज्ञापनेन क्रमात्तरे इति। यदि वाहरेण मन्त्रजवतिनक्रमोत्तरमेव मन्त्रपीयसेवाहृत्तुमात्रप्रसंगकत्वं
नाप्रविष्यति। प्रकृतसंवेद्यश्च नाप्रकृतप्रक्रिया क्रियाहरेत्तरस्यातो नाहरेत्तरं दशम एवाहृत्तुगुणविधिरिति। दशम
सिसर्गवचनात्। इतश्च नाहरेत्तरं तत्रैव गुणविधिः। कृतदशमविसर्गवचनात्तदशमविसर्गे ववनीहमवति एषवेदश
मस्याङ्के विसर्गोपमावसमिति एषदशमस्य विसर्गे त्रिपक्षतसमिति त्रुव अतोयमेतवतो दशमस्य नस्वनेत्रम
तत्कर्मति दर्शयति तस्मादपि दशमस्याङ्कानां धातुमिति गम्यते॥ दशमे हन्ति त्रुव त्रुव ताशस्त्रान्॥ इतश्चोगं कथं एवं
या शास्त्रे प्रयुक्तं प्रविष्यति दशमे हनिमानसाय प्रसर्पेतीति दशमे हनिसाये राजीमिति स्तुवतीति दशमस्याङ्कः प्रयोज
नावेतनिर्दिष्टाङ्कहस्याधेयतावेन तस्मात्त्रयस्य गुणाय दशमस्य नाध्यातुमिति गम्यते॥ सर्वथा सामंजस्यं॥ यदि वगुणा

भा.द.
२१०
१५४

यमेवैस्मिन्नासमेतसाभविष्यति द्वाहृशाहइतीतरथात्रयोदशमुद्वाहृशाहइसमेतजसमेत्यावचनेत्यात्त्रवाद्यत्वात् यदुक्ते
गुणावसासहस्रसाभचद्विष्यतीति तदनुपपन्नं। कुतः तत्र हि प्रमाणांतरासंख्ययावगमादधिके सहस्रशब्दागोरापा
द्वयाद्युक्त इति निश्चायत्वेन त्विह संख्ययातिरिक्ते प्रमाणाम्भित्येन गोलीः यच्च त्रिराश्रीयेतपदेषु तदन्यात्वापात्रेपोतिव
चनेतदपि ग्रहसंस्कारविधानाद्वशमेहनियागाभ्यासे विवक्षितेन दृष्टान्तरमिति समधिगतमेव चेन्न तत्प्रत्यक्षो वचनमहरत
रप्रकृत्यैव नात्यन्तप्रमाणांतरं प्रापकं न सन्त्येतिरिक्ते शब्दत्रयो गइत्यध्यवस्थामः। तस्मान्नेह गोरापावत्याप्रयोगइति
यदपि प्रमायानामधेयत्वात्प्रकरणावशेन तावतामेकं करणात्तनामधेयनृपावाहृत्रिर्लेख्यतीति तदपि न पुत्रे सत्येकसं
गयानामधेयमेतत्प्रत्ययार्थसमत्वयनद्वारशेनातिप्रमाणपहोनिपरिमितात्यक्त्रसमाहतानामनेन नृपेणातत्कर्म
रास्यनामधेयनवतानुपूद्यमात्रेपोति तथा हि सर्वेष्ववकुमनामतिप्रत्ययार्थसमत्वयनानुवादभूतानामशब्दावत्र
तेन लौकिकाधीतरस्कारेणापरिज्ञाधामात्रेणाहृद्विगुणावत्र। यथाग्रिहोत्रेण नो ज्योतिषोमइति। एवं द्वाहृशाहइत्यर्था
त्त्येननामधेयनाथाप्राचनेन तस्मादपि स्विहोत्रेणा॥ पश्वतिरेकैवेकस्य भावात्॥ इत्यर्थाहरेगमिति विज्ञायते कु
तः पश्वतिरेकेणैकस्यातिरेकदर्शयति न द्वयोः कथयः पशुरतिरेकेण तस्यैव द्वाग्रः कार्य इति एकादशिनोद्वा
दशाहेविधाय विद्वताधामेकस्यातिरेकदर्शयति तत्र तावदीतिरित्यनेकोन न भवति। कथं मेकादशायश राम
वोद्वाशाहानि एकस्यातिरेकं प्रवृत्तद्वाहृशेनामहानीति गमयति यदि त्रयाहृशाहानि स्युहयारभावाः स्यात् एव

नैकस्येति तस्मादप्यहरं गीनकमोक्षमिति। स्तुतिश्च पदेशमंगेन विप्रतिषिद्धं तत्र तत्र। अस्मिन् सूत्रे द्वयोः सूत्रयोः
परिहार उच्यते। यदुक्तं मानसमहर्षिरेवेन च पदेशात् तत्र नवमानसं न संस्वातु मदान्नात्मानं नैवात्मा संस्वय
त इति। अत्रापि धीयते नैतद्विप्रतिषिद्धमंगेनापि समुदायस्य स्तुतिर्दृष्टापथामहाव्रतधर्मपासवत्ससत्रस्येति
वा एते मिथुनाद्ये संवत्सरमुपैति। अत्र वेदिमिथुनो संस्वातु तत्र नैव मिथुना नयतीति समुदायदोषमभिधाय त
द्वयवर्गभूतस्य महाव्रतस्य धर्मपानुजिह्वस्तत् समुदायस्यावयवधर्मोपाद्वा दृशाहः संस्वाविष्यते इति न दोषः॥
वचनादतदंशत्वं॥ यदुक्तं पद्यहरचरमेतदेव यत्तद्वा दशाहधर्मवैलक्षण्यमानसात्तत्ता नपुक्तात् विष्यति। तदं
गत्येपत्रीसेया जोतता न वेदिति। अत्र वदामो वचनात् अतद्वत्त्वत्तविष्यति द्वादशाहिकानाम् क्रियामान्येनप
त्रीसेया जोतता विशेषतानुद्धशमस्या होमानसात्तत्त्वत्तत्त्वत्तः संयाज्यप्रीचउदेसमानसाय प्रसर्प्यतीति
नास्ति वचनस्यातिशयः तस्मादप्यदोष अतो दृशमस्या क्रोमानसमंगेन स्तुतं त्रिमिति। सत्रमेवः प्रकृतिवत्। इह द्वा
दशाहप्रभृतानि सत्राणि द्वादशरात्रौ तत्र सेशयः किं सत्रमेवः प्रसृज्यतो त्वहवः ननु वहवः श्रूयते पर्यवे विच्छासः सत्र
प्रासते एव विच्छासः सत्रमुपपत्तीति। उच्यते। कामिनीसत्रविधीयते ते वपस्पृशने रयसा वहव एव नित्यं यथैव कुरु
नापि नृवं नित्यापि सत्रक्रियामपि समादा वहव वहव वकुर्वतीति वहव वचनं विष्यते। यथा लक्ष्मिपथे नपि कुर्व
तामो वहव वचनं दृश्यते देवश्वत वषट् वहवः कृषिं कुरुः सस्ये वेसेयधेत वहवो ब्राह्मणा यजस्विति तथा वेदोप

वा. द.
२०
७५

योगदर्शने सत्राष्टवसापष्टशमनीयेन यजेरन्ति ते वमत्राण्यासीरनूपे पुरिति वहवचनं न विष्यतीति वचनां नुवहनी
स्यात् ॥ नैतदस्त्वकापजतनवहव इति किं न हि वहवो यजेरन् ॥ कुतो वचनां तवचनमिदं भवति ॥ आसीरनूपे पुरिति व
हवसं वदः प्रयोगो विधीयते संप्रसदा वचनाच्चो वक्यान्नामैकैकं कृतावावतेति ॥ अपदेशः स्यादिति चेत्तापुर्कं सामा
न्यक्रियासंवेधमभिसमीक्षा लोकावतवहवचनशब्दप्रयोगो न विष्यति ॥ पथाकृषिं कुर्यादिति वेदपि दर्शने दृष्टमनी
येन यजेरन्ति वहवचनं न वतवमत्रापीति तत्परिहर्तव्यं ॥ ॥ नैकस्यापदेशात् ॥ ॥ नैतत्सत्र उपपद्यते एक
कृतकर्मतेति कुतश्चैकस्यापदेशात् ॥ कथमेवमाह एव नूनायमक्षिया सत्रे प्रतिगृह्णाति ॥ एकवयस्येति सत्रपपाद्याम्
स्येककृतकर्मतो विदधत्तस्य वहुकृतकतागमयति ॥ यत्तु लोकावदिति तत्र पुर्कं लोके न्यतः प्रवृत्तस्याथ स्यानुवाहभूतः
शब्द उच्चार्यमाणाः सामान्यक्रियासंवेधमभिसमीक्षा योज्येति इति गम्यते यदवसानो यवदिति तदप्युदवसनीये पुत्र
तत्र हि मित्रास्तुदवसानास्तुपलक्ष्यक्रियामात्रं विधीयते तच्च हतुं वसमानकृतकत्वादेव प्राप्नोम नूद्य तद्वत्कृतमेव द
हनु शब्दपूर्विका क्रिया प्रवृत्तिः शब्दश्च वहुत्वविशिष्टप्रयोगो सन्निमित्तमभिसंवेधयति अतः शब्दप्राप्तापादपादीयमा
नाया क्रिया यौवहृत्वे विवक्षितमिति वहवः प्रयुजीरन्ति ॥ सन्निवापे वदर्शयते ॥ इतश्च वहव एव यजेरन्ति इति कुतः
सन्निवापदर्शनात् ॥ वदूनाममानो मेवे सन्निवापतमाह पर्वतः पशुभिर्यस्यमाणाः सन्निवापचन साधि त्राप्ता होर्यतः सा
त्रये नन्ति पदिसहस्रकुर्वीत्येवमग्रीनो सन्निवाप उपपद्यते ॥ अथ त्वेकै करेण कुर्युः सन्निवापदर्शनेनोपपद्यते

राम
७५

भा.
प.
८६

कलेनुर्वोक्तस्य परिहारो वक्तव्यः स्रज्यते। कर्त्तृसंस्कारो ध्वनादाधानवन्नप्रविष्यति। कथमेतावदेव स्रज्यते। धूर्तुर्गहपतिं दीक्षति
रात्रिजातो दीक्षतीति। तद्यदि मित्रा अपि कर्त्तृरो ज्वेतीति तानात्मीयाभिः संज्ञाभिरुपलक्ष्य क्वचन सामर्थ्यात् दोक्षा संस्कार
तेषां विधीयते इति नाहं पयत्र आधानवन्नयथा यत्रा अतिजी संस्कारो विधीयते आधाने यस्तत्त्वाग्निमाघास्य च स्यात् स एत
रात्रिजते नरे इति नमा समग्रीयात्र विप्रमुपेया इति वचनादहं यो नित्यमो विधीयते। तथा ज्योतिषो मे सर्वे विज्ञ उपवसन्तीति अ
तिजामुपवासो विधीयते तद्वदिहापि अतिजाते घसंस्कारा प्रविष्यति। स्याद्विद्येत न न्यायत्वात् प्रकृतिवत्। नैतदस्य न अति
ज इति किं तर्हि यजमाना एव अतिजः स्युः कुत एतस्मिन् स्थिते एव वा यजमाना अतिजोपेवा भिन्ना इति तदपेति नार्थ उ
क्तोत्र सायः अपि वा यजमानाः स्युर् अतिजामभिधानसंयोगादिति अनेन न्यायेन पश्यामस्त एवेति। यदुक्तमाधानवन्न संस्कार
अतिजी प्रविष्यतीति तदनुपपन्नं कथमप्राकृतप्रयोजनावादीनां अतिजी विधीयते प्रकृतिवद्वा। प्राकृतकार्यकामती यजमा
नवहुत्वा नक्रम परतपासे कीर्त्येत प्राप्तायाः सैकीर्त्तनेन लवीयः क्रममात्र विधानात् अतिज संस्कारे स एव ह्युक्त्यना अति
कार्यविधानेनैव तस्मात्प्राप्तायाश्चोदकेन सैकीर्त्तनेनाप्राप्तविधानमिति। यत्र पथा अतिजामुपवासविधानमाधानुश्च व
त्विधानं तद्वदिहापीति तत्र पुक्तविस्पष्टं वचने अतिजनपवस शिसतां रात्रिजते नरे इति। नवतत्रा पूर्वत्वात् प्राप्तायां कान्तस्मा
त्तत्र विधाने। धाम्नाख्याः स्युर्गहपतिवदिति वारं। वरिवोदनास्रजमेतन्। अथ कस्मान्न स्वाभ्याख्या एता अघोषाद्या प्रवेति गृह
हपतिवदिति। किमेव प्रविष्यति। एवं वोदक राज्ञाः यकृत् प्रतानराधि ता प्रविष्यति। अत्र यथा श्वसमाख्या गहपतिवदप

तमे
८६

नस्मादपि गम्यते बहूनां सन्नमिति । बहूनां मिनिवैकस्मिन्निशेषवचने ह्यर्थः ॥ इतश्च परंपरामः समूहप्रयोगादितिकुत एव प्रपतेयो
यैव बहूनां यजमानानां गृहपतिः सन्नम्य प्रणेना सहिभूयिष्ठः । समृद्धिमाप्नोतीति एकस्मिन् गृहपतेव बहूनि यजमानैः सह प्रवृत्तेः
न विशेषवचने बहूनां सह प्रयोगे दर्शयति । इतरथा एकस्मिन् यजमाने कनुरे कृत्वा स्फुल्ले कृत्वा सामान्यविशेषज्ञानानुपपत्तेः प्र
त्यक्षेण विशेषवचने ह्यर्थः स्यात् । अस्मिन् तु पुन विशेषवचने तस्मादपि गम्यते बहव एव यजेरन्ति ॥ अन्येऽप्यत्र त्विजः प्रकृतेव न । इह
त्रापि वेदाहरणान्तेषु बहवः कर्त्ता इत्यत्र मिदमिदानीं सदिद्यते किं न एव सन्निष्ठा अस्मिन् त्विज उत न्यउपादात च्या इति । किं प्राश्नमन्य
उपादात च्या अस्मिन् त्विजः कुतः ज्योतिष्टोमे हि प्रकृतावने कर्त्ता उपादेयाः समान्नाताः । तद्वदिहापि सन्निष्ठाः प्रकृतेव न कुवाणेश्च
इकानुग्रहाया न एवापादे प्राइति एव प्रकृतिव न कृते प्रविष्टातीति ॥ अपि वा यजमानाः स्युः अस्मिन् त्विजामभिधानसंयोगात्तयजमानसंस्कारो हि दीक्षापरार्थः । ध
र्मो हि समाख्या संयोगेन कर्मनिमित्तेन प्रसिद्धिरूपेण मिधा पविष्यीयमानो यजमानानां तेषां त्राधुर्यवादिसंवेधमवबोधयति ।
कथं यद्विद्वेता न्यहाथं न कुर्वन्ते नैमिषिकी प्रियाया मिर्कुपेत्तेना न्यथेति श्रुतो वा गम्यते अस्मिन् त्विजः पदार्थमिदं सर्वं धइति । किं न
द्वयत्नमधुर्युर्गृहपतिर्हीनपित्वा ब्रह्मणां हि क्षयति ततो होतारं तत उहातारमिदं संप्रकृम्य सर्वं त्विजः उपेकादीक्षासंवेधे
न नस्मादप्यंते यजमाना एवास्मिन् त्विजे स्युर्नो न्यइति । कर्त्तृसंस्कारोक्त्वा दावात् तद्विद्विनेव न । इति वेदमस्य यजमाना एव त्विजः
स्यु रिति तत्र पुनैः प्रकृतौ हि यजमानादयोऽप्यत्र प्रकृतिवदिहापि यजमानेऽप्येव प्रवितथमिति पूर्व एव पक्षो ह्यपि दिश्यते

उक्तमिदं चानन्त्याद्यवसोप्रविष्यतीति स्मिन्नेतदसूत्रेण परिबोद्धमिति। न प्रसिद्धग्रहाणां तदसंयुक्तस्य तद्वर्ग्येण नैतत्पुनरुक्तं स्यात्।
स्यात्ताग्रहपतिवदिति। कुतः प्रसिद्धग्रहाणां तादात्म्यं वादि कर्म कुर्वाणेषु हि कर्तृषु कर्मनिमित्ता एता आख्याः प्रसिद्धानां पाज्या
ने कुर्वाणेषु यजमानानामभिः क्रियाभिरसंयुक्तानो न विष्यतीत्यनुपपत्तेः। कथं ग्रहपतिरित्याख्या। उच्यते। असंयुक्तस्य अतिशयेन
स्वामिन एवाख्याग्रहपतिरिति। अपि वा य एव प्रसिद्धापि ग्रहपतिश्च स्य पतिर्वा स्य इति यजमानाभिषेपते। पपत्स्यते प्रकृता
वपि स्वामिनि वाप्यप्रयुक्ताग्रहपतिर्येजेतेति। न लक्ष्यं द्याद्याः स्वामिनि केन विदपि प्रकरणे तद्विपासं पुनरुपपद्यते इत्यपि
यासमाख्यासंवेधानाभिषेप इति॥ वह्नामिति चतुल्येषु विशेषवचनेनोपपद्यते। इतश्चात्किं जेष्टं यजमाना एव। कुतः। एवमाहो
येन वह्नो यजमाना नो ग्रहपतिः स त्रस्य प्रत्येतासहिभूयिष्ठामहिमा द्यौतीति एकस्मिन् ग्रहपतिरिति विशेषवचनमसमानत्वे सत्पु
पद्यते नान्यथा यदि सैव ग्रहपतिर्कर्म कुर्वाणो न कर्मोत्तरं ततो विशेषानावात्तग्रहपते विशेषवचनानुपपत्तिः स्यात्। अथ त्विदं न य
कुर्वन्निग्रहपतिर्पाजमानमेव ततो विशेषवचनं पुनरेतद्वृत्तिः। तस्मादिदं शेषवचनं एव त्विज इति गम्यते। हीहितादीक्षितद्यपदे
शब्दोपपद्यते अर्थयोनित्वावित्वात्। इतश्च स्वयं कर्तृकाणि सन्नापीत्यवगम्यते। कुतो हीहितादीक्षितद्यपदेशात् एवमाहो
हितासन्नेयं जज्ञे अहीहिता अहीनेयं जज्ञे इति एतौ वनिः। त्वेवार्थो हीहिताः धार्थ्यं यजज्ञे पाज्या अथ हीहिता पाजयेतीति अ
हीने सन्ने चैतयो नर्धये विशेषा न्मात्तद्यपदेशानुपपत्तिः स्यात्। नु सन्ने पावत्कार्यं तत्सर्वं हीहितैरेव क्रियते अहीने वा दीक्षि
ते ततो ह्यग्रहस्य उपपद्यते नान्यथा अतो ह्यपदे वाद्वगच्छामोक्षिसन्ने स्वयं कर्तृत्वमिति। अहीहिता एव। इतश्च स्वयं कर्तृत्वे सत्तु

के दक्षिणात्तादक्षिणानिसत्राणां दुर्नक्षत्रगोहप्रितेनवासोनहिराण्यमिति दक्षिणात्रावर्धनेस्वयेकृतेन त्रयपद्यतेनान्यथापसकृ
 दत्तेरेहक्षिणाभावेनोपपद्यतेनहिकृष्टिदत्तेस्वाध्यायपरः प्रवर्ततेतस्मादपिगम्यतेत्यर्थकत्तका॥ तिस्रत्राणीति॥ द्वादशाहस्य
 सत्रत्वमासत्रोपायिवोदनेनयजमानवहुत्वेनवसत्रशब्दाभिसंयोगात्॥ द्वादशाहएवोरादराण्युक्तेचपूर्वसत्रमहीनशब्दादशाद
 इति॥ तस्येहानीद्विप्रकारस्यलक्षणां चारब्धायतएवेलक्षणां कोद्वादशाहः सत्रमेवेलक्षणाकोहीनइति॥ तद्विवेकज्ञानार्थमि
 दमुच्यतेआसनापाणिचोदनपायजमानवहुत्वेनवसत्रत्वमवगम्यतेएतेवोदनेआसतउपपत्तीतिहिनिर्णयसत्रसंबन्धेदृष्टेयए
 वैविद्वांसः सत्रमासतेयएवविद्वांसः सत्रमुपर्यनीति॥ यजमानवहुत्वेनवचतुर्विंशतिपरिमाः सत्रदशावराः सत्रमासीदिति
 तत्सहवरितलिंगदर्शनात्सहवरितेप्रत्ययोजवतीति॥ यजतिवोदनादहीनत्वस्वामिनीवास्तुतपरिमाणात्वात्॥ अथकिंनक्ष
 त्रकोहीनइतितदुच्यतेयत्रयजतिवोदनाअनियतेवकृत्परिमाणोतत्रीहीनइतिनिश्चीयतेअहीनानोयजतिवोदनपाविधानेदि
 तत्रेणयजेतेमेवमादि कृत्परिमाणोवैममनियतं सत्राणोतुनियतं परिमाणंवहवः एवेलक्षणास्यवलक्षणेनक्षिणप्रयोजनेना
 न्नमपमिति॥ अहीनेदक्षिणाशास्त्रगुणात्वानुप्रसरुक्रमेमेदात्पत्तः॥ अस्मिन्पोदरीकृष्णकादशरात्रः योउरीकृष्णकादशरात्रेण
 क्षारासकामोपजेतेतितत्रप्रयते॥ अपुतपोउरीकृष्णकादश्वसहस्रमेकादशमिति॥ नत्रसंदिद्यते॥ किंप्रत्यहपुतमश्वसह
 स्रतदातद्यमुतेक्रमेणपुतमश्वसहस्रवसकृदिति किंप्राप्तमहीनेवत्रसंदिदक्षिणाशास्त्रप्रसर्पिद्यतकुतागुणात्वानुदक्षि
 णायाः प्रधानत्वाच्चाक्रौसमुदायणहन्समुदायामहानुपलसदक्षिणागुणाविधीयमानः प्रतिप्रधानेप्रिद्यतयथागुणापस्तान राम
 मुपलयेनैवाविधीयमानेगणिनीभवत्पवमत्रापिदृष्टं यप्रतिक्रमविसायीचवोदकएवमुनुग्रहीष्यतेदक्षिणाभूपस्नाञ्चप्रल ९७

नृपसूतैर्न विष्णुनीयते। वाग्यते प्रेद इति। सर्वस्य वैकुण्ठमार्गान्न चैतदस्ति प्रसहं दक्षिणाप्रेद इति। एके एतासु तैस्तस्मै वदयते कुतपे कुकुम्भात्।
एहं हि दक्षिणा नो कार्यमिति गानमनमाननिश्वसोगक्रतुनिर्देष्टव्यं कृते सतरानतया प्रयोजनमस्तीति नमूयः क्रियते पत्न्या भूयस्त्वनपु
नमूयस्त्वमिति तदेगते प्रज्ञानेन वतिनामया समुदायोगे न दक्षिणा नीचयवागमित्युक्तं त्रयपदुक्तं प्रतिक्रमावसायी चोदकः प्रतीककर्म
प्रापयतीति। प्रसहं वचनात्समुदायोगे न दक्षिणा नीचयवागमित्युक्तं त्रयपदुक्तं प्रतिक्रमावसायी चोदकः प्रतीककर्म
त। न वैतस्मिन् देवदातयमिति किं न हि देव न कुतः प्रसहं दक्षिणा नो प्राप्ता नामपे विशेष उच्यमानः प्रसहमेव विनुमर्हतीति। एषदा
जवत्। यथा एषदा जेनानुयज्जी न यजतीति एषदा गुणो विधीयमानः प्रसहमेव विनुमर्हतीति। एषदा
णाः सर्वो सामेककर्मत्वात् प्रकृतिवत् तस्मान्नामो विकारः स्यात्। न वैतस्मिन् देवदातयमिति किं न हि देव न कुतः प्रसहं दक्षिणा नो प्राप्ता नामपे विशेष उच्यमानः प्रसहमेव विनुमर्हतीति। एषदा
णाः सर्वो सामेककर्मत्वात् प्रकृतिवत् तस्मान्नामो विकारः स्यात्। न वैतस्मिन् देवदातयमिति किं न हि देव न कुतः प्रसहं दक्षिणा नो प्राप्ता नामपे विशेष उच्यमानः प्रसहमेव विनुमर्हतीति। एषदा
नाया इह दक्षिणा दीयेतेनासामर्थ्यविकार इति गमयति। एकत्वमानतेन वारयति तस्मात्प्रकृतदातयमिति। पत्न्या जवदिति पुत्रेय
दनुयाजेषु द्रव्यस्य प्रेद इति पागे हि द्रव्यगुणा भूते त्रेष्यते। तद्वागानमिदं वयस्य क्रियमाणं नायस्यापकरोतीति निधत्ते। इह त्वेकान
तिपुत्रैस्तस्माद्विषमो दृष्टो न इति। द्वादशा हे वचनात् प्रसहं दक्षिणाप्रेदस्तत्प्रकृतित्वात् तपरेषु तासीं सखा विकारः। न वैतस्मिन्
सकृदा तयमिति प्रसहमर्थे विशेषो निधत्ते। कुतः द्वादशा हे हि प्रसहमेव वतमन्वहं द्वादशशते ददातीति। पौतुरी कृष्वद्वादशा
ह प्रकृतिस्तस्मात्पौतुरी चैव प्रसहं वोदकः प्राप्ता प्रसक्तानी दक्षिणा नामपे विशेष उच्यमानस्तथैव कर्मवयवसैव दानी विकार इति।

भा.
३०
ए.

गम्यते ततो जेदेन दक्षिणा नीविशेष इति परि क्रया विभागाद्य समस्तस्य विकारः स्यात् न चैतदस्ति दक्षिणा जेदे इति किं तर्हि सकृदेव दक्षि
णा दीयेतेति कुतः परि क्रया विभागात् समस्ता दक्षिणा विक्रिये रत्न कृत्तं हि क्र तु संगीकृत्य दक्षिणा विधीयते कथं तच्च त
पु रस्यार्थत्वात् पत्न्यलवत् तत्क सस्य विकीर्षिते तत्र कु वीराप्सहायानुयाद हान स्या र्वविशेष उ अतः परि क्रयः । नवावयवः
फलवात्समुदायाफलनिषेधेः । समुदायः योगीकृत्य परि क्रयः क्रियमाणा आसमुदायनिर्घृतेः परि क्रयः कृत उपत्रानभू
यः क्रियते । अपि च पौंडरीक्य ह्यसंयोगानु परि क्रयविशेष उच्यमानस्तच्छब्दवाच्यस्यैव भवतीति गम्यते समुदायपक्षे पौंडरी
कशाब्दवाच्यो न विषयः स हि समुदायशब्देन लक्ष्यते तत्र लक्षणावदोषः असेन फलित दक्षिणा श्रीयते न वेहा सीत वातः सम
दायमेवो कृता सकृदेव विजोषिये रत्रितितस्मात् सकृत् सक्रिय इति सकृत्तद्वा नेव प्रयोगाववनानुग्रहः प्रयोगाशुभावाच्च म
हाविषयता सास्त्रे स्पष्टितस्मादप्येतदेव ग्राह्यमिति । तेदं स्तु गुणसंयोगात् । यदुक्तं द्वादशो प्रकृतित्वात् तयोऽपि स्य न
त्रवद्वा दगाहे दक्षिणा मेहात्तथाभूताया एव विशेष उच्यते इति । तत्परिहर्तव्यं अत्रैव तत्रैव तत्राप्येकत्वात् तत्रैवैकत्व
परि क्रयः । तेदं स्तु वचनात् सत्त्वात् सर्वप्रयोजनो दक्षिणा संस्कार प्रयोजनश्च न तस्मिन् प्रियमाने परि क्रये कृत्वं प्रियते इति ।
प्रत्यहं सय संस्कारः प्रकृतिवत्सर्वा सो सर्वपापत्वात् तयोऽपि कपवादो हरणीत तत्रैव तस्मिन् विगतं सकृदेव परि क्रय कृति । अ
स्मिन् प्रकृतो मायादिन सव न दक्षिणा नीय इति । तत्रैव सवयः । किं सवसोका त्स्मयत्वेन यन मुत्सुक्य पुन मथवा प्रवि
भज्यते न मिति । किं प्राप्ते प्रसहं सर्वा सो संस्कारः स्यात् । कुतः प्रकृति प्रकृतो हि सकृत्वा दक्षिणा तस्मिन् कृत्तं सकृत्त इति ।

राम
ए.

पितृदेवसकलाः संकुर्वन्त्या इति। कथमङ्गो प्रधात्याततदुगाभावाद्दक्षिणानां सर्वा एताः सर्वेषामङ्गां शेषतृताये
क्षमूतस्य बाधस्यैः संस्कारः सतेन तेनाङ्गाप्रयुज्यत इति तस्मात्प्रसहसं स्कारः। एकायत्वात्वेति चेत् न वेतदस्ति प्र
त्यहसर्वसंस्कार इति। किंतु हि संकुदेव संस्कारः स्यात्। मुमयकार्यत्वाद्दक्षिणानामेकं कार्यमानमने। तासां तत्र
यनादिसंस्कारसंस्कृतानां प्रत्येको कार्यमेकं सिन्धुपि वा इति तस्मै स्कारसंस्कृतस्युदीपमाना सुकृतम्यादनाय इति
भूयः संस्कारेणाप्रयोजनं नास्ति तस्मात्सकृत् संस्क्रियेरन्निति। स्यादुपत्रौ कालमेदात्। वचेन दक्षिणस्तकृत् संस्कार इति
किंतु हि प्रसहकृत उपत्रौ कालमेदात्। उपत्रौ दक्षिणानां विशिष्टकालसर्वेषः सूचते तस्मान्निष्पन्नलोके माघादि
ने सवने दक्षिणानीय त्रितिसवने ताः सर्वेषामङ्गां ये सभूतः तेषां वाङ्माघादिना निसवनानि निषतेन त्रचागाभ्य
मानेष्वेव त्वानुस्यमाघादिने सवनेन संस्क्रियेरन्नतस्येव संस्कारलोपः स्यात्प्रयोगेनेदात्तनवान् तत्र संस्क्रि
यमाया अत्र संस्कृता भवन्ति तस्मान्नेदेन संस्क्रियेरन्निति ॥ विमज्जतु संस्कारववनारद्धादृशा इकानवेतद
स्ति समस्तानां प्रसहसं स्कार इति किंतु हि विमज्जसे स्क्रियेरन्न। कुतो ववानाच्छादृशा हे प्रसहन्यनादिसंस्का
राववनान्त्रियते अत्र हृदादृशा शतं ददानीति। योऽरीदृशदृशादृशवृत्तिर्न ज्ञातिहोमप्रकृतिस्वस्मात्परि
येक्यपि सति ववान्नेदेन संस्कार इति। लिंगान् रद्ध्य निहंश सर्वत्र प्रत्ययः स्यात्लिंगस्य सर्वगामित्वात् प्रायेण च।
अवित्कर्म विशेषेभ्यः प्रत्ययेनेनैवः सामिधेयोजवतीति तत्र सेशयः ॥ किं वा वयोमनुलिंगासि वः ताः सयादाशतपीमः

सद
०
०

आनीयसामिधेनीविनियोक्त्या उक्तकाश्चिदेव न सर्व इति किं प्रायेः सर्वा एवे लिंगा उपादेयाः कुतो लिंगास्य सर्वगामि
त्यतिद हेतवत्तत्र प्रतेभनः अथ सामिधेनो मा भवतीति । मनुशब्दसंयोगादित्वात्तामसा मुपादीयमज्ञानो मतुसं
वेचनशब्दव्यपक्षयतयावतीषु संप्रवेत्तावतीरविशेषान्तरात्क्रोत्पलदपितुमनश्चक्रवर्तलिंगमात्रसंबन्धेनो विनि
योक्तृनेयत्वापारेच्छित्वा नो विशेषकृतस्मादविशेषात्सर्वोक्तलिंगवत्पुपादेया आग्नेयवनपथा अजीषाणा
माग्नेयेन संवत्सरमुपधाने आसीत्सूक्तेन सूक्तस्याविकृतेऽप्येदि आग्नेयेन सूक्तेन सुक्ते पाचत्याग्नेयानि सूक्ता
चिदाशतानि सवैरिषका उपधीयन्ते एवमिहापि मनुर्लिंगानि सामिधेनीकार्ये कृतं अमिति । यथावा हागाणां अ
जीषमप्राप्त्युत्तीति सर्वधामद्रूपद्विजीषमविशेषान्तरात्सर्वथा स्यते न द्विहाप्यविशेषान्तरात्सर्वथा मुपादानमिति
पाचदर्थं वा अथ शेषत्वात्सर्वपरिमाणेऽपि तस्मिंश्च लिंगसामर्थ्यं । न वेत्तु हस्ति सवा सोम मनुर्लिंगानोदाशतयो
नामगाभ इति किं तद्विद्योदर्थं मुपादेया इति कुतः अथ शेषत्वान्नकार्यशेषभावेन हि सामिधेनीनामुपादान
तश्च कार्यमल्पान्तरिपि सिध्यतीति सिद्धत्वात्कार्यस्य यद्यपि तद्विद्वताः सत्पराकृतः तथापि प्रयोजनानावात्तनेवा
पादीय इति । ननु कार्यशेषभावः सवत्रवाचनिक इहापि प्रसक्तं क्वनल्लिंगपरिच्छिन्नाः सामिधेनो विधेर्वेत
इति सर्वसंविधानं न विध्यतीति । अत्रामिधीयते सत्यं सवत्रवाचनिकः शेषभावः न त्विह सामिधेनो विधीय
ने किं तद्विद्योदकप्राधान्यामियसापरिच्छिन्नानां च वलमने न विशेषतश्च तमना जव इति सोपविशेषत्रयमानोपाव

राद
०
०

सुप्रपञ्चतास्ता एवाविशेष्यकतार्थत्वात् तद्व्यावर्तनेनापरात्रपिताल्लिंगाः प्रसज्यन्ते तस्माद्विभंगवती नो निमतानामुपादा-
नेन सर्वो सामिति । न च लिंगवती नो जायातु रूपा नुरोच्येन प्रधाना दृष्टिर्न्याया एव वलाद्येव प्रयोगा प्रायु भावश्च प्रवि-
ष्यतीति । अपिवास्मिन्नेल्लिंगमपि समर्थमेव कथयति । दित्तद्वागात्वेन सामिधेयानामुत्पत्तेरत्र यद्यपि न तद्वि-
गाः सर्वा उपासी पत्येवास्ति ह प्रपुष्टतेनाः तल्लिंगा एव न्यायल्लिंगाः तथापि लिंगमनुगृहीतमेव न वाधितमिति
न स्माद्यावदर्थमुपादानेन सर्वो सामिति ॥ आग्नेये कृत्स्नप्रविधिः ॥ यदुक्तं यथाग्नेयैः सूक्तैरिष्टका उपह्वयतीति
नृत्स्नविधानेन कृत इष्टका बहुत्वात् प्रतिसूक्तमुपदधातीति वचनात् त्वद्दीनामुपप्रयानी स क्ता सत्यात् कत्स्नो-
पादानमविरुद्ध इह त्विषा परिमितानो विशेष उच्यते इत्यपरिहो हेतुः तस्मादयमिहा दृष्टो त इति । नृजीवस्य प्र-
धानत्वादहर्गोसर्वस्य प्रतिपत्तिः स्यात् । पदेषु क्तमहर्गो यथा नृजीवस्य कृत्स्नस्या सुप्रशानमेव मत्राप्यविशेषान-
ल्लोका सुपादानमिति तस्मिन्नेष्ट्या मत्रोच्यते नृजीवस्य प्रधानत्वात् नृत्स्नजायस्या विशेष प्रतिपत्तिरियमभिधीयते सा स-
र्वजीवस्य स्याद्यस्य नृत्स्नमेतत्सर्वस्य स्यात्परिलोपः स्यात् तस्मात्सर्वेषामङ्गो यदृजीव तत्सर्वं प्राप्स्यते । इह त्वर्थशेषत्वाद्दे-
त्यपरिहो हेतुः तस्माद्विषममेतदृजीर्वीरोति ॥ वाससिमानोपावहरणो प्रकृतौ सोमस्य ववनात् । ज्योतिष्मामेमानोपावहरण-
समाकृते । नत्र सेशयः किंपत्रं च विन्मानेयेन केन विदुषा वहरणं कायमुत वाससिमानोपावहरणमिति किंप्राप्तमर्थो

हर्तुं अत्रोच्यते नश्यते तेनैव वाससोपावहणो कर्तव्यमिति किं त्वथोच्यते न क्रियेत एकत्वादङ्कः न हितदा सोम्यत्र द्या एत
मिति तेनैव क्रियते यथा कृतं न तत्रोदङ्कः प्रापयति अवाचनिकत्वात् न। वेह तदेव वास उभयार्थसंभवति अहवेहु
त्वात् तस्माद् इराका ल एवोत्साधमिति ॥ ॥ इति मृदशवरस्कामिनः कृतोमी सोसाभाष्यदशमस्य षष्ठः पादः ॥ ॥ पशो
रक हविर्ह्यसमस्तवोदितत्वात् अस्ति ज्योतिष्टोमे पशुरग्रीवोमीयोयोदीक्षितो यदग्रीवोमीयं पशुमालप्तं तदिति तत्र सैष
यः किं कृत्स्नः पशुरेव हविस्तत्र प्रत्यो हविर्भिदि इति किं प्राज्ञैकः पशुरेव हविरिति कुतः समस्तवोदितत्वात् समस्तो हि
पशुरग्रीवोमीयति बोधनेन पृथगगामनाग्रीवोमीयता तस्मान्न पश्चात्कृति का तद् द्यादव द्यापग्रीवोमीया हातव्य
मग्रीवोद्वेपशुशब्दे लक्षणा स्यात् तस्मात्कृत्स्नः पशुरेव हविस्तत्र दशयति अथोखत्वाङ्कः कापेया दक्षिणास्प पूर्वप
दस्यावर्धेयं तत्सर्वस्य पशोरवत् प्रवर्ततीति अथोखत्वाङ्कः गोपायना दक्षिणास्प पूर्वपदस्यावर्धेयं तत्सर्वस्य पशोरव
त्प्रवर्ततीति कृत्स्नस्य पशोरवदाने दर्शयति तस्मादपि कृत्स्नः पशुरेव हविरिति अतो गवामहवदेगानो पृथक्
अप्रत्ययत्वात् वा शब्दः प्रत्ययावर्तयति नैतद्वद्विस्तृत्स्नः पशुरेव हविरिति किं तर्हि प्रत्यगे हविर्भेदः कुतः पृथक् प्रत्य
यत्वात् पृथगगानि प्रकृत्य ते हृदयस्याग्रे वधति जिह्वायास्तव वक्त्रे सप्तो वधति दोहो रवधमिपाश्वयो रवधति गृह
स्यावधति हृदया कृतिकादिभ्यो वदानेनैव तदेव विशसिते पशो संभवन्ति तस्मात् हृदयापघ्नं विशसितव्यः पशुस्त

भा.
७०
१०१

अविशस्यमाने पश्वाकृतिर्नैव तितदे दमाधतनि पश्वाकृयागस्य त्रियमाणस्योपकुर्यात्तौ पश्वाकृतिर्मेतर्घोपनवश्च
ते साक्षात्पागाद्रद्यपरिकेन तस्मात्प्रयायासाकृतिरूपवर्तुमर्हतीति पश्वाकृतिरस्य द्रव्यस्य द्रव्यादीनि पानिता
निहवीषिते प्रोवदाय प्रदातव्यमिति ग्रहवधया सोमे रेंद्रवायवे गृह्णाति मेत्रावरुणा गृह्णाति आश्विनो गृह्णातीति ए
थ नृत्पनत्वात् सोमरसो हविर्न सोमलता एवमत्रापि द्रष्टव्यं। समस्तवोदनात्वाद्द्विस्त्रिंशत्प्राप्य कल्पत एव। अप्यपदं
नमुक्तं तस्मात्तस्मात्मे क हविश्च उपघते कथं कृत्स्नस्य पशोरवदानमन्यता तु जिघृक्षन् कृत्स्नस्य पशोरवदोपत इति द
शयति। हविर्नैदात्कर्मणोपासः तस्मात्प्रोवदाने स्यात्। प्रसो हविर्नैद इत्येतन्मसमधिगतमिदमिदानीं से हित्येत
किं येन केन विदंगे न हविषा पागो निर्वर्त्तयितव्यं उत सर्वे प्रोवदातव्यमथवा परिसंख्याकेन विहितं किं प्राप्तं सर्वे प्रो
वदातव्यमित्यवदानं कर्मोपसितव्यमिति कुतो हविर्नैदात्कर्मणि त्रानिहवीषि ह्रदयादीनि यान्यवदाने संकीर्त्तितानि
वशिष्टानि पश्वाकृत्पात्राणां परिच्छिन्नानि तेषां सर्वे प्रोवदातव्यं पश्वाकृत्पात्रादि के विद्विषेः परिच्छिद्येते न यथे
कस्माद्देगादवदीयेत च पश्वाकृतिपरिच्छिन्नाः सर्वे विशेषा उपसंगृह्येरन्तत्र पश्वाकृत्पात्राणां प्राप्तावेन कृतः स्यात्।
अनेकविशेषाणां विशिष्टं हि मांसं रात्रिं परिच्छिद्यतीति प्राप्तावेनीनां प्रवर्तिनाम्यथा। एक हविषे हि पश्वाकृतिपरिच्छि
न्नो गरायोः सर्ववदानाभ्यां स नैव यथाश्रुता देवा वत्र प्रवर्तिष्यथ क प्रकूलि तिष्ठेत्तत्त्वे कस्माद्देगादवधनं को श्रितवि

राम
१०१

शेषान्नस्य दत्तमस्तेषु अवदाना विसर्वा विशेषा मणिरुक्ता तस्मात्सर्वे सो वदाना मिति आह ननु पश्चात्कृतिपरे किंचि
नो विशेषा तां यागा यत्वा दत्तमेन यागः सिध्येत् । उच्यते सिद्धे देवयदिविषयाणी यागसंबन्धे श्रूयते पश्चात्कृते सु
श्रूयते तस्माद्विशेषे पुण्यमातोर्व्यग्रावः कृतो भवतीति तदर्थं प्रयोगवचनेन विशेषात्पुतेना वगमते विशेषः कोर्व
विशेषो गृहीतः को वानेति अतः सर्वे गृह्यते प्रयोगवचना नुग्रहा य यश्च विशेषो गृहीतस्तेन विनापि यथाश्रुतमेव
वतीति कृत्या मोनत स पश्चात्कृत्या परिच्छेदेन कश्चिदप्यधिकार्यः । गी कृतो भवता तपनादस्ते प्रत्याश्रितः स्यात् तस्मात्स
र्वे सो वदे र्यहृयादि सो वसिष्ठा यति ॥ आज्यताग वद्वा निर्दिष्टा तपसि सेव्या स्यात् । हृदयादि सो वदा तद्यंनाविष्टान्कृत
स्तेषां निर्दिष्टा तपसि सेव्या स्यात् । हृदयादीत्येकादशवैतानि पशोरवदाना नीति । तत्र प्राप्तात्वादेषामिषविधिर्न संभवतीति ।
आनर्थका चानुवादानिर्गुणं तपुनः श्रवणमिति इतरेषामश्रुतानां परिसंख्यायकं भवति यथानगतं नानाश्रुत्यमिति
वविस्पष्टं प्रतिषेध एवमेव परिसंख्यायां प्रतिषेधः क्रियते आज्यतागवत्प्रथा गृहमेधीयेयमेवमेव पुनश्चात्र भाग्यप्रहारी
परिसंख्यायकमित्युक्तमेवमिहापि प्राप्तेति तस्मात्परिसंख्यायकं तेषां वाद्यवदानां त्वेव विवक्ष्यन्ति निर्दिष्टे रूपेणैव वा वदाना
न् ॥ वाशब्दः पुनश्चाकर्तृपतिनैव तदस्ति परिसंख्यायकं तत्र हि त्रयोदशः स्वार्थप्रहाणोपार्थक्यना प्राप्तात्पश्चाद्युक्तं
निर्दिष्टादिति नैतदेव तेषां हृदयादीनां वाद्यवदानां त्वेव विवक्ष्यन्ति निर्दिष्टे रूपेणैव वा वदानां त्वेव विवक्ष्यन्ति निर्दिष्टे रूपेणैव वा वदाना
नास्ति नान्ये चानि यान्यवदानानि तानि निर्दिष्टादिवद्यतीति । कथं तर्हि एकादशदिर्निर्दिष्टादिवद्यतीति कृतो नात्रा वदानमनूय

कथं कुरुते राजपुत्रः प्राप्नोति। प्रवृत्तौ पश्यति कुरुते तद्दर्शयति। इतरथायागे प्रवृत्तस्य दर्शने स्यात् सर्वप्रदानं न वेत्ति
रयदानं प्रतिषेधान्। तस्मादपि परिसेवेति। यत्तद्वत्तापदेशाच्च ते सप्तमुत्सर्गवदयजशेषत्वं सर्वेषां प्रयतो स्यात्॥ अथ तद
र्षीर्न ज्ञापयते तपरिसेवेत्यनेन मुनिहृदयादिस्मार्त्तमप्यजशेषत्वं। पद्यापर्यन्तं तेषां जीवन्मुत्सर्जनीति तेषां तत्र प्रयतो
न स्यात्। अत्र न दर्शनेनोपपद्यते तस्मादपि परिसेवेति। इज्याशेषान् स्विष्टकृत्तु इत्येतत् प्रकृतिवत्। अस्मिन्नेति ह्येतत् पशुर
ग्रीष्मोमीयोरोक्षिताय द्यौर्मौमीयं पशुमात्तमेतदिति अस्मिन् तत्र चोदकप्राप्तः स्विष्टकृत्तु इहैवेत्येतद्वैः स्विष्टकृ
त्तये जतीति तत्र सेव्यः किमिज्याशेषः किमोदः सः स्विष्टकृताय सृष्ट्युत्तानि ज्ञाशेषेऽत इति किं प्राप्तिमिज्याशेषेऽत
ति। कुत एव प्रकृतिवत् पशुहानुग्रहेऽत विषयति। त्रीण्येगानि यानी ज्ञाशेषमन्तानि ते यज्ज्ञायां किममाणायां विशदोप
नुर्यहीतो जवति। अगौराशरवत् विकारः स्यात्॥ अनिज्याशेषेऽगौरीजेत एष विकारः स्यात् न त्रीणि यानि कानि वि
दो गानि यदिये कैश्चिद्विभिरीरिज्याकृत्तये सभुपगमेतत्रातगैरिति न विधीयेत प्राप्तत्वे वद्विचार्य विधाने स्या
द्विभिरीजेनेति तत्र विषयः। ऊर्ध्वेनासमर्थो एव स्यादसामर्थ्ये सप्राप्तेनाप्यपद्यते॥ अपिवासतोत्रयाणामेगानामेव
स्वोसाधारण्योक्रियायामेव स्मिन्वासाधारण्यगुणोत्रियादस्योगशब्देन विशेषणविशेष्यसंबन्धाभावात् सामर्थ्य
न विद्यते यानि त्रीण्येगानि त्रित्वसंबन्धानि तानि त्रोगानीति अस्ति विशेष्यवहाराभावात् साकोक्षो जवति॥ कृतमानि
त्रोगानीति। त्वमपि कथं। तदुत्पत्तेः समाहार एव समासः येषां समाहार उक्त एकक्रियागुणसंबन्धाभावात् तानि त्रोगानि
एषो वसमहार उच्यते यत्र दोषपूर्वाद्वाद्ये समवद्यति गृह्यमप्यतः श्रोण्या जवनत इति समवदानं समाहार एकेन

१०३
जिननागुतो नसेवैवः एकपावसमवधेते क्रियया नस्मादेतानि त्रयोपानेतानि चानि ज्ञाशेषाणि। अतो वचनप्राप्ताणां निज्ञाशेषैश्चंगैः
स्विष्टवृद्धिभेदेति। शरवत्पथापरमपर्वहिरिति वचनप्राप्ताणां निज्ञाशेषैः कृशावाच्यतपस्वमिहायी ज्ञाशेषतावधिष्यत इति। आ
ह उज्ज्याशेषाणां प्रतिपत्तिरेषानवात्येन ज्ञायो क्रियप्राप्तायां भेदप्रतिपत्तिरित्येन नवतस्मादिज्ञाशेषाणां कर्षिश्च वत्तमानानिने ज्ञा
शेषविकारभूतानि प्रवितुमर्हतीति। अत्रोच्यते। यद्यपि प्रतिपाद्यते तथापि नाप्यथा तस्या निश्चयाविज्ञाशेषैः कृत्तव्यापामनिज्ञा
शेषाणां विधीयते एतानि तत्र प्रतिपादयितव्यानीति एता अपि हि कृत्तकायाणि प्रतिपादयितव्या येन यानि तु शेषभूतानि तानीह प्र
तिविद्धानि यथा क्राममयत्र प्रतिपादयिष्यन्ति इति। अथ श्रीतुहेतुः अंगवत्तुजानन्दविकारः स्यात्। अस्ति ज्ञोतिष्टोमपशुरग्री
वोर्मयोयोदाहितो यदग्रीवोर्मिपशुमात्तप्रत इति। तत्रेहमाप्रापत। अथ श्रीहोत्रे हरतीति। तत्रायमर्थः सोशयिष्वकिमथ
श्रीहोत्रे सस्यविकारः उता विकारो हेतुर्नियम्यत इति कथं विकारः स्यात् कथं नियम्यत इति पद्यं श्रीविधीयते होत्रे हरती
तेतदनुद्यते ततो विकारः अथ श्रीमुदिश्य होत्रे हरतीति विधीयते ततो नियमः। किंवा श्रीहोत्रे सस्यविकारः स्यात् कृत्त
अपूर्वाध्वं श्रीहोत्रे देवते शेषत्वादिगमत्तनप्राप्तसानशक्तानुवदिनुमने विधीयते होत्रे प्रागहरतो ध्वं श्रीजवती होत्रे हरतो
प्रसक्ता अनुमानिकमिश्रान्दो निवर्त्तयतीति। अत्रोच्यते। निज्ञाशेषैश्चंगैरिज्ञाशेषाणां निवर्त्तते तद्वत्। शेषैव समवेति न
स्माद्व्यवन्वियमः स्यात्। वा शब्दः पक्षे व्यावर्त्तयति। उज्ज्याशेषविकार इति। कथं स्यादिगमत्तविकारो यद्यपूर्वाध्वं श्री
ता साहीगयो समवेति। कथमनसि निरिजो बुद्धयैतीति तस्मात् शरवत्पथा प्राप्ता होत्रे सैव चो न प्राप्ताः सविधीयते यामि मामध्वं श्रीगम
हरति तो होत्रे नान्यस्मा इति होत्रे तन्मत्तं कुर्वतीति अथि होत्रे हरतीत्यनन्तरं यो देव वा सतप्रसक्ता इतरमिमन्ते ध्वं श्रीहरती १०३

निर्वहत्तप्रहृद्यवधानात्कल्पयितव्याभवेत्तस्मान्नागेनियमोक्तवत्पद्याप्युर्ध्वं रथमध्वर्यवेदहातीतिरूपस्य
सात्तरेताप्राप्तत्वादवधानाच्चाध्वमुभागेनियममेवमिहापि होत्तभागेनियम इति॥ अथास्त्रत्वात्तु नैवेस्यात्
तुशब्दः पक्षेद्यावर्त्तयति न भागेनियम इडा मक्षविकार इति कुतो नास्ति शास्त्रयेतेडा नक्षेत्रध्वं प्रीत्यात् न चिद
मुक्तमनसि भिरिडा वक्ष्यतीति॥ उच्यते अनुवादस्वरूपत्वादस्य प्राप्तत्वाच्चानक्षिकानोक्त्वा नक्षेत्रात्त्रयपद्य
परिशिष्यते तस्मै मवत्तया मयामानयति तत्तद्देवप्राप्तिति जिह्वोवत्तस्मिन्मम तस्तथा वनिष्कुमिसनुवाद इति
गम्यते न वत्रा ध्वं प्रीतीर्त्तते तस्मादप्राप्ता अप्राप्तावत्तत्तत्तद्देवप्राप्तिति जिह्वोवत्तस्मिन्मम तस्तथा वनिष्कुमिसनुवाद इति
चेन्नवाक्यता कल्पयितेद्युति अपूर्वत्वादवध्या अनुवादात्तावेत्तत्तत्तद्देवप्राप्तिति जिह्वोवत्तस्मिन्मम तस्तथा वनिष्कुमिसनुवाद इति
गतदेवप्राप्तिति जिह्वोवत्तस्मिन्मम तस्तथा वनिष्कुमिसनुवाद इति गतदेवप्राप्तिति जिह्वोवत्तस्मिन्मम तस्तथा वनिष्कुमिसनुवाद इति
अपिवादानमात्रस्यानुपपत्तिश्चानभिसेवेद्यात् अपि वेक्ष्य पक्षेद्यावर्त्तयति न भागेनियम इडा मक्षविकार इति कुतो नास्ति शास्त्रयेतेडा नक्षेत्रध्वं प्रीत्यात् न चिद
प्राप्तत्वात् पूर्वो हर्त्तव्या विधीयते न तर्हि द्विविकारः दानमात्रमेतद्वेत्रध्वं प्रीतिरिति नान्नप्रक्षेपेनापि
संयोगो विधीयते तस्मात्त्रयविकार इति॥ हारस्तु विद्यमानत्वादिडा नक्षेत्रविकारः स्यात्तत्रैव प्रत्यक्षं विरोधत्वात्॥
तुशब्दः पक्षेद्यावर्त्तयति दानमात्रमेतत्तत्तद्देवप्राप्तिति जिह्वोवत्तस्मिन्मम तस्तथा वनिष्कुमिसनुवाद इति
जिह्वोवत्तस्मिन्मम तस्तथा वनिष्कुमिसनुवाद इति जिह्वोवत्तस्मिन्मम तस्तथा वनिष्कुमिसनुवाद इति

भा. २.
व. ७
१०४

यप्रतिययायजमानस्तथाहोता। उभावपिनप्रभवतोद्भूत्यस्येतिनास्तिदान। अथकथंनक्षत्रादाननिमित्तसंयोगो
क्तः। वतुर्थीतिदर्थ्यभवतिहेत्रार्थाच्चधूध्रीतयाहोतातिप्रयतेहोत्रेसाहोतुरपकरोतिसामक्षमागामसामय
जननस्पृहस्पृलाभावययावयावत्मावमात्रयोपकारिणीभवतित्रवतुर्थीतिस्त्वुगद्यतेइतरयास्पृह
मानउपकारेचतुर्थीतिवाप्येततस्मादिडाप्रक्षविकारइति। अग्रीधश्चवनिष्टुरधूध्रीवत। तत्रैवाग्रीधो
मीयेपशोश्चयतेवनिष्टुरग्रीधइतित्वाधिकारणाप्रदेशस्तत्रयः सेशयः सइहोपि किं वनिष्टुरनाधोविकारो
नस्तस्यउत्ततस्यभागनियमइति। तत्सएवपूर्वपक्षः अपूर्वत्वात्विधीयतेतस्मादिकारइति। तस्यतेदेवोक्तं
वनात्रेणाप्राप्तत्वात्भागनियमइति। ततस्तदेवोच्यते। नस्तुतिरिजोवर्द्धयंतीति अनुपात्तत्वाद्प्राप्तो
वनिष्टुर्विधीयतइति। अत्राह ननु वनिष्टुरपितत्रसेकीर्त्तनात्प्राप्तएवेति। अत्रोच्यते वनिष्टुं प्राप्यतीत्येताव
त्रत्रैतेनेडापोप्रासनमात्रं तस्यविधीयतेइडासेस्कारार्थेननासाविज्ञानतस्यप्रक्षराद्यसंयोगः तस्मात्प्रासनमा
त्रं न तस्यप्रक्षरादिः पूर्वस्मिन्नवनेनचतुर्थीसिद्धेनस्येतदग्रीधइतिवतुर्थीसिद्धेनप्रक्षरादिविधीयतेतस्मा
त्पूर्वणाधिकारोनातुल्याशंकायातुल्यतासूत्रेणानिदिश्यतेसर्वेष्वधिकारणाप्रदेशस्तुल्याशंका निर्व
सते॥ अत्राहुतत्वात्मेवावरणास्याप्रक्षरात्। अस्तिज्योतिषोमेपशुरग्रीधोमीयोयोदीक्षितोपदग्रीधोमी राम
यंशुमालप्रइतति। अस्ति तत्रमेवावरणाच्चत्तिकृतप्रतिसंदेहः किं तस्योदकप्राप्तः शेषप्रक्षरास्तिनेति किं प्रा १०४

अमप्राकृतौ सौ न तस्य तच्चेक्रियमाणे प्रकृतिवत कृते प्रवर्तितः स्यादप्राकृतत्वा नैव तत्रास्तीत्याप्तं सत्त्वं ॥ स्याद्वा हो
अध्वर्यु विकारत्वात्तयोः कर्माभिसंवेधात् ॥ स्याद्वा मेत्रावरुणाभक्षः प्रेषेष्वसध्वर्यु विकारो नुववनेषु होतुस्तस्मा
नैत्रावरुणाः प्रेष्यतिवानुवाहे स तस्मिन् स्य तयोः कर्माभिसंवेधादथाप्यस्याभक्षोत्पत्तेस्तस्मात्सत्त्वं स्यादिति ॥
द्विभागः स्याद्विधर्मत्वात् ॥ अथेहान्तीमेत्रावरुणा मेव प्रतिप्रवर्तिते हेहः किं द्विभागो मेत्रावरुणा उतैकभाग इ
ति ॥ किं प्राप्नोति द्विभागः स्यादध्वर्यु विकारत्वा दध्वर्यु भागो प्राप्नोति होतृ विकारत्वाद्वा तत्र भागो प्राप्नोति तस्माद्वि
भागः स्यादिति ॥ एकत्वाद्वैकभागः स्यात् ॥ भागस्याश्रुतिभूतत्वात् ॥ वाशब्दः यद्वा द्यावत्तत्पत्तिन द्विभागः स्या
द्वैकभागो न वेदिति ॥ कुतो भागस्याश्रुतिभूतत्वादिति ॥ नेहा ध्वर्यु भागो मेत्रावरुणास्य श्रूयते नापि होतृ भा
गः पदिस्युक्तौ श्रूयेयाता एकेन भागेन कृते पिसंस्कारे द्वितीयोऽपि ववनप्रामाण्यत्वात् स्यात्तद्वोदकेन तयोः प्राप्ति
गम्यते न त्रैकत्वा नैत्रावरुणास्यैकैव भागेन यावती प्राकृती शक्तिः सा कृतेति द्वितीयभागे चोदकेन प्राप्य
तित्तस्मादेकभागः स्यादिति ॥ प्रतिप्रस्तुता तु श्रवणप्रयणात् ॥ अग्नीषोमीय एव पशौ प्रतिप्रस्तुता वयोश्रप
यतीति तस्मात्स्यादस्य सत्त्वं इति ॥ अतस्मात्तत्त्वात् कर्ममेदा तस्याः सर्वप्रदानत्वात् ॥ अतस्तत्त्वं स्यात्प्रतिप्रस्तु
ता कुतोऽयस्मिन् यागे सोऽध्वर्यो विकारः तस्य इच्छा शेषो नास्ति वयामसौ श्रययति ॥ तस्याः सर्वप्रदानत्वं तत्र श

भा. २.
च. ०.
१०५

वाजावातकिं तच्च येतपत्रशेषोस्ति हृदयादिष्वंशेषु न तत्रासावध्वोर्विकारः अन्यद्विषयापूर्वमंगापूर्वमवोदके
न वयस्यापूर्वस्य शेषः प्रतिपाद्यते तस्य ताकमेकमेतच्च एवैहितस्योपकारको भवतीति अन्यकर्मकरे
भक्षयतितत्पकाराभावाद्गोस्पात्तस्मात्त्रान्यकर्मणि प्रदत्तां वोदकं प्रापयतीति। न च गोष्वपि प्रति
प्रक्षानाद्यध्वोर्विकारः स ह्यवदाने करोति। दक्षिणातो निघाय प्रति प्रक्षुता तावधतीति। यस्यां शारवाणामेत
चास्ति तत्रैषा विवारणा अथवा अन्यकार्यमेतद्वदानमयकार्यं प्राकृतं तत्र प्रकृतौ यजति शब्देन
प्रदानारेते वदाने गृहीते हि सैख्या केवलाश्रयते नावधस्यः इह पुनः प्रति प्रक्षुता तु खदाने वोद्यते ना
रेतः यदत्रावदानेन विधायितं प्रदानारेतः तत्र प्रकृतौ प्रदाने विकीर्षिते अर्थादध्वपुंर्योदितो वदाने
निर्वर्त्तयति तेन का अमेतवात्मेकं कर्त्तव्यं॥ सन्निधानादध्वपुंरेव करोति न नियोगात्तत्र तत्राध्वपुंर्यमेव
धीकृतं तेन तद्वोदकः प्रापयति अर्थादेवतादिहाध्वपुंणात्मेन वा कर्त्तव्यं प्रति प्रक्षुता बुर्वचनेनियमार्थं त
स्मात्त्रावयत्रपि प्रति प्रक्षुता ध्वपुंर्यकर्मणि वर्त्तत इति वास्यांगेषु मन्त्रस्मात्। विकृतो प्राकृतस्य विधिग
हणात् पुनः श्रुतिरनर्थिकस्यात्॥ चानुमोस्येषु श्रूयते मरुद्रोगहमेधिमाः सर्वासां वृक्षे सायमोदनइ
ति। तत्रेहं समामनेत्याज्याभागे यजताति तत्र संशयः किं वोदकेन वा प्रयोराज्याभागे यो रनुवाहमात्रमेतत्ता राम
किं वा वोदकेनानेन वद्धाभ्यामेकं कर्म वोद्यते किं न च अर्थवादाथग्रहणमुताधिक्ये कर्मोतिरयो रसत्तिः १०५

अथपरिस्मृत्यर्थे अथवा आह भागो वर्जयित्वा न्यत्रोदकः प्रापयति। अथवा चोदकेन आह भागां केषु प्रापे तो चोदक एव
वानास्य पूर्वो गृहमेधी पइति किं प्राप्ते विकृतावेतस्या प्राकृतयोगे समाना योः भूतः श्रवणमनयोतरस्यादनुवादमा
त्रमेव सुहृतमत्वा वाप्यत्र पदिशति स्म नार्थान्तरं शोकपास्वरितश्च मनः ज्ञातमेतदनुवादमात्रमेतदित्यमर्थित्यता
मेति। कथमेतद्विद्यमाने अयमस्मिन्नावगम्यत इति। यथास्मिन् गृहे ये ब्राह्मणास्तन्नीयं तादेव दत्तो विकुमित्र इ
तितवन्निलोके नुवादमात्रस्य वृत्तारः एवमेतदपीति। अपि वाग्रेयवत् द्विष्टत्वे स्यात्। पदिष्टे तावदेवास्मिन्
मर्ध्यगम्ये तो हितमनुवदितु ततोऽप्यनान्याऽर्थः स्यादथ त्वमपि कर्तुमस्य सामर्थ्यमस्ति ततः कथमर्थान्तर
शकान्नवतीति। अस्ति कसामर्थ्योदके नानेन च द्वाभ्यां संहृत्यैकोऽर्थ उच्यते गृहमेधी यो हि प्रवति प्रकृति
वत्कितत्सादृश्यं आज्ञा भागो यजतीति प्रकृता विदेषूपते आज्ञा भागो यजति एवं प्राकृते तया गेन स्वकार्ये क
रोतीति। इह पुनराज्ञा भागो यजतीति सप्रकारोति दिश्यते एवमनेन प्रकारेण यागाः स्वकार्यं करोति यथा द्वा
भ्यां शब्दाभ्यामेकोऽर्थ उच्यते। आग्नेयवदावाहने ग्निमग्नावावहेति य एव संवाद्यते स एवाच्यते आत्मानमावहे
ति। यथा वा एष दंडो दंडेन प्रहरेति द्वाभ्यामेक एव दंड उच्यते। एवमिहापि प्राकृतावाज्ञा भागो यजतीति विकृतावा
ज्ञायाज्ञा भागवनेन तद्वै ते गृहमेधी यं करोतीति वाक्यं पूर्यते न यागांतरं वाच्यते नापि चोदक प्राप्त्या नुवादमा
त्रमिति। ननु ह्यप्यस्मात् वाणह्यप्यदोषावर्त्तयति। नेतदप्यस्यावाहनेन नुत्पन्नं तत्र पुनरावावहेत्यतावता आवा
वा

॥ १०६ ॥

अभिरुक्तः अभिसावेहेत्येतावत्तुवा ८ थो अभिरुच्यते ॥ मृताभ्यामेको र्थः कियते इत्युप्रकृतवदित्येकेनैव वक्तेनाज्यभा
गवत्तागम्यते पुनराज्यभागीयजतीति कृतकरेशास्त्रमनर्थकस्याज्ञास्नुवादिमात्रमित्युक्तं दसातद्यो न च नुवादेनार्थ
कोनसुच्यते अथवा हेतुन प्रविष्यताज्यभागीयजताया इति यदेतत्प्रकृतवत्करोति तथा कुरुवाज्यभागीय इति
तत्रयजतासंपत्त्या त इति ॥ ॥ अधिर्विनाथे वत्तात्स्यादथवा दगुणाभावे वचनादविकारे तेषु हितादथस्यादपूर्वत्वा
त अथवाधिक्योऽकमेतरयो रसत्तितो नुवाद इति आज्यभागावन्त्र क्रियते एवेति कित्तु पुनरिदं पुनर्यागावत्र कृतं वा
वित्तिकुतो अनुवादमात्रं स नर्थकं शास्त्रे यथा च द्वाभ्यामेकं कर्मोच्यते ॥ अथ कस्मान्नार्थवादादर्थतः ॥ गुणार्थं तावि
कारार्थता वा भवतीति उच्यते अथवा दासं कीर्त्तनान्नान्नाथवादादर्थता न च त्रयजताया इत्यथवा दासं कीर्त्तयते न
च्यते न वा काश्चरेण विहिते र्थवाकाश्चरेणाथवादेन किं वित्प्रयोजनमस्ति तस्मात्तया गोतरविधानार्थ एवायं नार्थ
वादः ॥ ननु या गोतरं नास्त्याज्यभागसंज्ञकं उच्यते ॥ आज्यभागधर्मकं न विद्यति न च ग्राह्यं सेवीर्त्तनमस्ति यथा शुभं च
वाज्यभागीयजतीति न वान्प्रोवचनप्रकारोऽस्ति यथा नान्यामाहुतिपुरस्ता जुहुयादिति निरिहतास्तु वेणाधारयतीति वि
चनमेतेषु हि सन्नेवमर्थवत्ता स्यात् तस्मात्तु कर्मोतरवचनमपूर्वत्वाद्देवमपूर्वमर्थं कुरिष्यतीति तदर्थानविशिष्टोत्पत्तिः स्या
त्तु किं पुनरत्र कर्मोत्रे लक्षणा मेकस्यैव पुनः श्रुतिरविशेषादनर्थकं हि स्यादिति अतः क्रमेण प्रधानपागादुपरिष्ठा
दपरिष्ठायाज्यभागधर्मको विधीयते अज्ञातो ज्ञायते इत्यर्थः ॥ अतिशेषः स्यादिति चेत् ॥ इति वेत्तुं पक्षिकर्मोतरवादेनै राम
ति तत्रानस्याज्यभागाविति नाम संकीर्त्तने सत्यनाज्यभागेन शक्यो प्रतिपन्नं तदमेकत्वे सति तत्तदाशास्त्रं आज्यभागावि १०६

तिविशेषाणां विवक्षा स्यात्तस्माच्च कर्माक्षरवचनं किंतु परिसंख्यया प्रतिषेधः स्यात्तयथाप्येवैव न रणाप्रज्ञा इति शशादीनां पद-
नां कीर्तनादमेधाप्रज्ञाणां प्रतिषिध्यते इति त्रयमेधावाक्येन गम्यत इति पदमिहाप्यमेधामेगानी प्रतिषेधोऽप्रविष्यतीति ।
नाभ्युतत्वात् । न ह्यत्र प्रतिषेधवाचि विविक्तदृश्यते नापीनरोगवचनेन चास्य प्रतिषेधपदार्थको वाक्यार्थः प्रमाणीभव-
नियदाद्ये हि वाक्यार्थस्य मूर्तनास्य पदस्युपनिर्दिशतीति तदुच्यते तन्भूतानां त्रियार्थेन समाम्नायेऽर्थस्य नन्विमि-
तत्वादिति । तस्माच्च प्रतिषेधस्तत्र हि त्रयोदशधाः । अस्वार्थग्रहापराधकृत्यनाश्रापवाचश्च तस्मात्कर्मोत्तरवचनमे-
तदिति ॥ अग्रहणादिति चेत् ॥ इति चेत्तदप्यसिद्धं कर्मोत्तरवचनेति उक्तस्तत्र दोषः स एव महात् ॥ तस्मात्किं नवतु आश्रया-
गयोः स्वशब्देन ग्रहणममेधामेगानी बोद्धकेन स्वशब्देन अज्ञागो गृहीतो दृष्ट्वा बोद्धक्येन प्रापयति अन्योगाम्यगृहीतानि
प्रापयिष्यतीति किमेवं प्रविष्यतीति सहस्रकारितावकुल्यपिष्यते बोद्धक्याप्रयोवाक्योत्तरागार्थवादे वचनमनर्थक्येन प्र-
तिज्ञातं प्रविष्यति । विस्पष्टं सैजाग्रहणं न पुनः श्रुतिरित्यत्र कर्मोत्तरकृत्यपिष्यते यथा देववत्तत्र तिष्ठतीत्युक्ते न तिष्ठन्नव-
तिष्ठतीत्युक्तपतावतादौ दत्तादयो यममिषीयत इति गम्यते । न च परिसंख्याविदोषास्यती कृत्पुता प्रविष्यति तस्मान्न-
बोद्धक्यागृहीता वा अज्ञागो गृहीता विनि । आह कस्मादिदं गोरवमाश्रितं यद्विप्रसक्तमाश्रयागो गृहीतो स्यातो बोद्ध-
क्येन तेषां कुयात्तग्रहीतुं प्रसक्तवचनेन बोद्धक्यग्रहणाश्रयो गोरवे किं अयोजनमिति । उच्यते । न गोरवस्य किं विनाशु-
पयोजनेन न गोरवेण यत्कृतं तन्न कृतं न वति । गोरवस्य तु दोषोऽस्ति ननु दोषेऽपि सति बोद्धक्याश्रयागो गृहीतः प्रविष्य-
ति । अहरेण यथाश्रामेगच्छति परिहारद्वेषमसौ प्राप्नोति ननु यामगमनेन न प्रवति तस्मादग्रहणादाश्रयागो गृहीतः

क्रातीति तदुच्यते किमेव एतन्मार्गः सर्वाण्येवाभ्यान्योगानि न गच्छातीति आह एवमुक्तं प्राप्नुव्यते ततोपि यावदुक्तं स्यात् तत्रैव सुक्तं
मेगानि नास्मिन् क्रातीति आगम्यमाने विशेषे न गच्छात्वात् गम्यते वात्र विवेकः प्रत्यक्षविहितत्वादासि भाग्येति अतो य
स्य यस्य प्रसक्तवचनः सर्वेषु तेषु पुनर्गम्यते विशेषस्तस्माद्यावदुक्तं स्याद्यथाग्रये समवधत्तीती रामुपद्रुयतीति स्विष्टकृ
इत्तप्रतिषेधः स्यात्तुल्यकारणात्वात् ॥ अस्मिन् गृहमेधीयः तत्रैवोद्यः समधिगतः अपूर्वो गृहमेधीय इति तत्रेदमात्मनसि
अग्निं स्विष्टकृते यजतीति तत्रेदं सदिद्यते किमप्येषो बोधकार्याणां प्रज्ञाणस्य परिसरव्यापकः स्विष्टकृच्छ्रः उत्तनेति
आहनत्वं पूर्वत्वाद् गृहमेधीयस्य नैव शेषनत्वाविधत्ते अत्रैवोद्यते पूर्ववान् गृहमेधीय इति कृत्वा वितेवं पूर्वस्याधिकार
णस्य प्रयोजनं चिंत्यते यदि परिसरव्यापनवेदाजभागाभ्यां यागाः परिसरव्यापे रन्त्राभ्यां इति इहमपि प्रयोजनं न भवति स्विष्टकृ
छ्रवणो न शेषनत्वाः परिसरव्याप्येतेनेति किंप्राप्ती स्विष्टकृतिश्च यमातो परिसरव्याप्या इच्छाणां कृतः तुल्यकारणात्वाच्चतुल्य
हिकारणो स्विष्टकृतो ज्ञाणां चिन्तयमपिशेषसंस्कारार्थं तत्र वचनादप्येषो संस्कारो भवति नाभ्य इति प्रतिषेधो रन्त्रज्ञाः
अप्रतिषेधो वा दर्शनादि जायो स्यात् तप्येव स्विष्टकृतं अत्रोद्येधोषे धकार्याणां दर्शनमिति शेषस्तद्धानसंतीत्युच्यते
एवं भक्षणादशेनात्तज्ज्ञासतीति गम्यते दर्शनादर्शनयोश्च दर्शने प्रमाणं किंत दर्शनमिदमुपद्रुयतीति उपद्रानं चनुज्ञा
यनेतस्मिन् तदप्यो भवति नास्मिन् तस्मान्न प्रतिषेधः ॥ प्रतिषेधो वा विधिपूर्वस्य दर्शनान् प्रतिषेधो वा तुल्यकारणो न हि प्र
त्यक्षकृतेनानुमानिकं वाच्यते अथ यदर्शनमुक्तं तद्विधिपूर्वस्य न ज्ञास्य प्रविधति एवैवाम्नायने अथेगमेवावधत्तिन प्रा

मि. २.
१०८

चित्रमुपहृपप्राप्तेतीतितस्यदर्शने कृत्वावितायाः प्रयोजनेन वक्तव्यं पूर्वाधिकारतास्यहितस्योजनेन वप्रयोजनस्यप्रयोज
नमुच्यते तत्र प्रयोज्यतश्च पूर्वाधिकारता ॥ शीघ्रितीतत्वे विकृत्यः स्यात्तत्परं सुपत्तनुयाजप्रतिषेधो नर्थकः स्यात् ॥ ज्ञातिस्त्रेमे
स्यपने शीघ्रता प्रापणीयासीति सूतेन पत्नीः स्याजयेति इति ॥ इहाज्ञाप्तिष्यासीति सूतेनानुयाजान्नयजतीति ॥ तत्र सेशयः प्रा
पणीयासीति ता कृत्स्नसंस्तुवाउतशे - तैव तथा तिष्ठ्या किमिहा ता कृत्स्नसंस्तुवाउते उतैव ॥ किं प्राप्ते शीघ्रितीतत्वे विकृ
त्या स्यादिति ॥ कुतः पत्रानुयाजस्य प्रतिषेधात् ॥ शीघ्रतासीति सूत इति तावत्तद्व्यक्रमे वक्वन्मपरमपि वक्वन्नेन पत्नीः
स्याजयेतीति ॥ यदि शीघ्रैव नितोपत्रानुयाजप्रतिषेधो नर्थकः स्यात् ॥ तस्मात्पत्रानुयाजप्रतिषेधेन कृत्स्नसंस्तुवानमु
च्यते कथं प्रापणीयायापत्री स्याजान् कृत्स्नान्न करोति नास्मै न करोतीति तथा तिष्ठ्यायामनुयाजा नृवेवला न्न करोति नास्
न्न करोतीति अत्र कृत्स्नं चापरिसेखानाद्यमेवैमिन्नमेव वाक्यद्वयं पूर्वाभ्यावासाभ्यामिति ॥ नित्यानुवादावाक्यमार्गाः स्यादृश
कृत्वाता नत्वेतदपि विकृत्य इति एकापवकृत्यः शीघ्रितीतत्वे ॥ तत्र हि विष्णोर्वक्वने द्वितीयः कृत्यानास्तेव न हितस्य वक्वन्म
स्ति न वक्वन्नुयाजप्रतिषेधके कृत्स्नसंस्तुवानवाव के किं न हिति नित्यानुवादः ॥ नित्यप्राप्ते अनुवदति यथाना तस्ति न हित्यपि
चेतच्चा इति पूर्वाभ्यास है कृत्वावस्यैवानयोः शीघ्रता प्रापणीयासीति सूतेन पत्नीः स्याजयेतीति तथे ज्ञाता प्रातिष्ठ्यासीति
सूतेनानुयाजान्नयजतीति अत्र यत्तत्ता नृवेन स्तुतिः ॥ ननु प्रतिषेधवक्वना कृत्स्नसंस्तुवानेव दत्तप एव हि स्तुतयार्थस्य राम
त्सादिषः स एव कृत कृत्यनायो तस्मान्ना शीघ्रितीतत्वेव स्यादिति ॥ प्रतिषेधार्थवक्त्वान्न वेत्तस्य परस्तात् प्रतिषेधः स्यात् ॥ १०८

इदमेवोदाहरणं। शीघ्रज्ञायापणीयासंतिष्ठतेनपत्नीः संपाजयंतीतिइडात्रातिथ्यासंतिष्ठतेनानुयाजानपजतीति। तत्रद्वौश
पूर्वेइडेइतितत्रायमर्थः सांख्यिकः किंपरेताशेषुनाशंघंतासंतिष्ठतेउतपूर्वभापर्वकिंपरेपेज्येडांतासंतिष्ठतेउतपूर्वये
ति। किंप्राप्तपूर्वाभ्योश्रीधिराभ्यामिति। उच्यते। उत्तराभ्यामपिसंस्तुापयनश्चाथमेवकरोतितत्रनियमानपूर्वाभ्योसंस्तु
पपत्रशहाथपरिच्छिद्यानश्चाथपरिच्छिस्यामः यद्युत्तराभ्यामपिसंस्तुापनेशहोवक्ष्यतिततस्माभ्योसंस्तुापयनभूयोस
मुपकारेनप्येततस्मादनियमः पूर्वानामुत्तराभ्योवेत्सवंप्राप्तमः॥ उत्तराभ्यामिति कुतोनिषेधार्थं तावत्ततरेवपत्नीसंयाज
स्यानुयाजस्यवप्रतिषेधार्थवानप्रवति। यद्युत्तराभ्यानसंस्तुाप्येतनेवपत्नीसंयाजातुयाजोप्राप्तस्तस्मादुत्तराभ्यामिति।
ननुवप्रतिषेधस्यनित्यानुवादवमुक्तं। उच्यते। नससोगतैप्राप्योतस्मान्नपूर्वाभ्यामिति। उच्यते॥ द्विगमेतदपदिष्टंनवर्त्तिग
साधकंभवतिप्राप्तिरुच्यतामिति। पक्षेपिद्विगमेतार्थवन्नास्यान्। अत्रोच्यतेइयंप्राप्तिः पदाविशेषानावगम्यतेषीपूरुषेय
स्यात्रगरीतेः साधोच्यताएवमिडांतासंयोगीतिविधीयतेषीधेताइजंज्ञावसावविधीयमानान्नान्यगानिपरिसंवष्टुकर्योद्य
तयोगीतेडांतयावसेकीर्त्यमानयासंश्रितातयासंतामन्यान्यगानिनाकोदते। अनाकोदपमागानिवनेकवाकतीयातिअ
ताप्राज्ञानीतिगम्यते। नचेवेसतिपूर्वाभ्योश्रीधिराभ्यामिति। उच्यते। नचेवेसतिपूर्वाभ्योश्रीधिराभ्यामिति। उच्यते। नचेवेसतिपूर्वाभ्योश्रीधिराभ्यामिति।
गवाधीयस्यानर्थकोपरिजिहोष्यते। अस्यावसरात्तरांतताप्रयोजनं तस्मादुत्तराभ्योसंस्तुाप्यादिति। प्राप्तेवीपूर्वस्यवक्ताहति
क्रमः स्यान्। नेतदस्त्युत्तराभ्योश्रीधिराभ्यामिति। उच्यते। नेतदस्त्युत्तराभ्योश्रीधिराभ्यामिति। उच्यते। नेतदस्त्युत्तराभ्योश्रीधिराभ्यामिति।

भा. २०

तहिसिंघानेविधीयते। धीद्विद्वान्मसीतिष्ठतेप्रवर्त्तमानसंधिराज्ञावजातासतिष्ठतेनप्रवर्त्ततेतिध्वन्नेवकर्त्तव्यमातिष्ठतीत्युच्यते। त
त्रपूर्वाभ्यामुक्तराभ्यामिति विशेषश्चानिसानुवादइत्युक्ते॥ प्रतिषेधस्य त्वरापुक्त्वात्तत्तत्स्वनान्यदेशत्वे॥ इतश्चपूर्वाभ्यां शीघ्रि
भ्यां परेन कर्त्तव्यमिति। कुतः त्वरापुक्त्वादिप्रतिषेधोपपन्नः। कथं देवासुरः सत्यममजताई देवाः सत्यस्यामजताईमसुराः
तदसुरैः सत्यमनूयमाने देवानयाक्रामन्ने प्रापणीयेनिरवपत्ततच्चेष्टतमासीदथासुराय जमायस्ततो यज्ञः न त्वरति तमेव
कृत्वा त्वरितमाद्रियन्निति। त्वरापुक्त्वात्पूर्वमपेक्षते नोन्नरं तस्मात्तनामो देशः प्रतिषेधस्य तस्मात्पूर्वाभ्यामेव शीघ्रि रागो
परेन कर्त्तव्यमिति॥ उपसत्सुपावदुक्त्वात्कर्त्तव्यमिति॥ अस्ति यतिष्ठोमश्च तस्मात्तत्राप्यतदुपसत्तुपावदुक्त्वात्तदिति। अकृत्यामनीति
अप्रयाजात्तान्ननुयाजा इति तत्र संशयः किं वा वत्प्रतिषिद्धता वत्कर्त्तव्यं अथ तत्सर्वं कर्त्तव्यं अथ वा वदुपदिष्टता वत्कर्त्तव्यं
यत्सर्वं न कर्त्तव्यं अथ वा पूर्वोपसत्तुपावदुक्त्वात्कर्त्तव्यं अथ वा जज्ञाः अन्ननुयाजा इति प्रयाजानुया
जानो प्रतिषेधकृत्वा कृतार्थः शब्दो वशिष्ठोश्चेदक्रामात्तत्रावपत्तिः तस्माद्विधिपूर्वकं कर्त्तव्यमिति। स्त्रोवेणावपत्तिस्तत्रेश
वप्रतिषेधः स्यात्। न चेत्तदस्ति प्रतिषिद्धं नैव ज्ञेयत्वासर्वं कर्त्तव्यमिति प्रावदुपरिष्टे कर्त्तव्यं॥ स्त्रोवेणाधारणसर्वमन्यपरिसंख्याय
ने अविशिष्टोऽसौ स्त्रोव आधारः पुनरान्नायतेन तत्र कश्चित्पुणो विशिष्टः श्रूयते तस्मात्तेन तस्परिसंख्यायते॥ अप्रतिषेधो
वा प्रतिषिध्यप्रतिसंभवान्॥ न चेत्तदस्ति प्रावदुक्त्वात्कर्त्तव्यमवशिष्टं नैति किं तहिसिंघे कर्त्तव्यं प्रतिषिद्धं नैव ज्ञेयत्वात्परे हि श्रूयते तान
अप्रयाजात्तान्ननुयाजा इत्येव प्रतिषेधकृत्वा कृतार्थः शब्दो नान्यस्य बाधको न विनुमिति। यदुक्ते निगुणस्त्रोवाधारश्च २०

नमिति प्रतिप्रसवेयं न पस्विरेखा एव श्रुते न प्पामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् पदव्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयाद न्यतमुखं नुपान्तरं
वेणाधारिमाधारयतीति नान्यमाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् प्राकृतिर्कोपः ॥ २ ॥ ताद्याधारादिका आहुतयः सर्वेषां नो मुखं
यद्वा न्यामाहुतिमोपसदीमयादिको जुहुयाद न्यतमुखं नुपान्तरं तस्मात् कुवेणाधारयतीति आधारादिका सा
हुतीर्जुहोतीत्याधारादीनाममावमाशंसं पुनः प्रतिप्रसवाय माधारमाधारयतीति नान्यत्करोति किं तद्यधिय
ति न नाधारयतीति तस्मान्न प्रसिख्या प्रतिषिद्धं चर्जयित्वा सर्वं कर्त्तव्यमिति ॥ अनिजावाशेषस्य मुख्यदेव
तानमीष्टत्वात् अथवा प्रपूर्वा उपसदः अनिजा प्राकृतस्य शेषस्य नितानुवाद्येयमप्रयाजास्मात् अननुयाजा इति ।
मुख्यदेवतानमीजासु पदिश्वप्रधानदेवता विधीयन्ते नान्यामाहुतिं पुरस्तात् आग्नेयाः अप्ते हि मुख्यमित्यभिधाप
पदव्यामाहुतिं पुरस्तात् जुहुयात् त्रैवृत्तामन्यतमुखं नुपान्तरं प्या अग्निर्हि मुख्यश्च वेणाधारमाधारयतीति नान्यं
जुते अग्निमनी कसोमं शर्त्तुं विकृते जन्मिति तद्देतदाधारेण निराश्रित्य कृते नान्येन प्राकृते गेन स है प्रवाक्षतामेति
अतः प्राप्ता मुख्यदेवता अनमीष्टा अत्रोपदिश्यते नान्यं यजति तस्माद्दक्षिः प्रथममिजत इति ॥ अत्रैव वर्ये वरिषि
प्रतिषेधात् शेषवर्मस्यात् अग्निजोतिष्टोमे वर्यो वासुतो नैव कृपात्तेनावर्यमभ्यवयतीति तत्रैतदा प्रापत्
अपवर्हिषि प्रयाजामजय वरिषावानुयाजो यजतीति तत्रैवार्थः सीधयिषः किवर्हिषि वर्ययित्वा न्यत्सर्व

भा. २२०

कर्मसमुत्ताजप्रमाणमन्यपरिसेख्यायते। अथवाअपूर्वोचमयइति किंप्राशेवहिर्मन्त्रवर्जयित्वाशेषकर्मस्यात्कृतो
वहिःप्रतिषेधात्अपवर्हिषावक्ष्यपाजोयजतीतिवर्हिर्मात्रेप्रतिषिद्धाकृतार्थः शब्दोऽन्युत्तवेद्व्याप्राप्तनश
क्रोतिवारयितुं तस्मादमनस्यादिति न न्वाजमागोयजतीतिपरिसेख्यायं ग्रहणं। अस्मिन्नेतावाजमागोयज
तीतिगुणार्थे तन्ममनेस्मा ॥ आजमागोवागुणत्वात्तपोषप्रतिषेधः स्यात्। नवेतदस्तिशेषकर्मकर्मसमुत्ता
ति किंतर्हिशेषप्रतिषेधः स्यात्। कुत आजमागयोः अवगान् अस्मिन्नेतावाजमागोयजतीति न न्वाजमागो
गुणविधानार्थं तदिसु क्रोनेसाहलिंगक्रमाभ्यां प्राप्ताविव अस्मिन्नेतावाजमागोयजतीति न न्वाजमागो
नृदिताभ्यामेतावाजमागोव अस्मिन्नेतावेव निरुणामेवेदं वचनमितरेषामेगानां परिसेख्यायकं भवितुमर्हति य
त्तपवर्हिषः अयाजानयवर्हिषावनुयाजोयजतीतिपरिसेख्यातानां अयाजानामनुयाजोयजतीतिविधानार्थं न
वतीति तस्मात्तपोषाणां मेवोपपरिसेख्यायति। अयाजानात्वेकदेशप्रतिषेधात्तवाक्यशेषत्वे तस्मात्त्रित्यस्तु
वाहः स्यात्। तु शब्दः पक्षेद्यावज्ञेयति। नवेतदस्तिपरिसेख्यायति त्रिदोषापरिसेख्याइत्युक्ते किंचापवर्हिषः अ
याजानयजतीतिवाक्यशेषोनावक्यते यदि अयाजानयजतीतिषेधविधिसहवर्हिः अयाजोपि प्राप्नोति तत्रापि ताम
वर्हिषइति एतन्नापयद्यते अथवर्हिषः प्रतिषेधः अयाजानाविधिनावक्यते तत्राप्राप्तस्यवर्हिषः प्रतिषेधो नुपप
२२०

ननु यविधाने वाक्यं निवेतवाक्यशेषो नोपपद्यते एकं वेदं वाक्यं तस्माच्च शेषपस्तिरन्या ॥ आज्ञनागयोर्ग्रहयोर्निसा
दुवोहोऽहमेधीयवत्स्यात् ॥ अथवाऽपूर्वोऽवश्योपद्वन्ग्रहमेधीयस्तद्वत्स्यात् ॥ आज्ञनागाभ्यां प्रत्यक्षं
ताभ्यामिदं वाक्यं नामित्वा निराकोटो नान्यः प्राकृतैरेकवाक्यतामेति तस्मादपूर्वविषय इति ॥ विरोधिनामेकश्रुति
नियमः स्यात्तत्र ह्यस्यास्यार्थवत्त्वात्तत्पारयञ्च श्रुतितो विधिस्तत्त्वात् ॥ अस्ति वाजुपेयः शरदिवाजपेयेन स्वप्राज्ञकाना
पजेतेति ॥ अत्र श्रूयते स्वादिरोपूयोऽवतीति तत्र सेशयः किं स्वादिरो वायालाशो चारो हितको वा उतरवादिरेवेति ॥
तथा न्यत्र श्रूयते हहयधुप्रवतीति तत्र सेशयः किं हहयधुप्रवतीति तत्र सेशयः किं हहयधुप्रवतीति तत्र सेशयः किं हहयधुप्रवतीति ॥
मयोमध्यम इति ॥ तत्र सेशयः किं यवमयो वात्री हिमयो वा उत यवमप एवेति ॥ सर्वेष्वेव किं प्राज्ञैर्विरोधिनामन्य
तमस्मिन् श्रूयमाणो नियमः स्यात्तत्रादिरेव पूपो हहयधुप्रवतीति तत्र सेशयः किं यवमयो
वा कुतोऽग्रहणास्यार्थवत्त्वादेव हहयधुप्रवतीति तत्र सेशयः किं यवमयो वा कुतोऽग्रहणास्यार्थवत्त्वादेव हहयधुप्रवतीति ॥
स्यात्तत्राविशिष्टाः स्वदिगादयः बोद्धव्याः प्राज्ञान्यलाशादीन्वाघेरनृश्वत्तयथाशरमयं वह्निर्निघ्नीति शरमुश्रुते
धुरुशानि वर्तते एवमिहापीति ॥ ननु यप्रदेशात्रेति वेदः ॥ इति वेत्तं शसिउन्नयं हि प्रदिशति बोद्धकः स्वदिरेपा
नाशो वरहदधत्तरी वप्रीहीनयवोश्च केनेदानीं बोद्धकेन नुत्यप्रदेशसति पलाशादयो निवर्तिताः ॥ स्वदिस्त्रहणाम

भा ८
१११

गन्तव्यपरिसेख्यानुविदोषत्वात्परिसेख्याया इत्युक्तं तस्मान्न नियमो विकल्प एवेति शरेष्वपीति चेत् । पञ्चतपप्रदेशादुक्तं
वतीति त्रय्यवसीयतेशरेष्वपि श्रुतेषु कुशानेव निवर्तन्नुक्त्वा यो प्रतिज्ञायो सूत्रेण परिवादयति स्मा ॥ विरोधग्रह
णात्तथाशरेष्विति चेत् ॥ इति चेत् सपसि एष व्याप्यमानः शरेष्वपि दोषप्रसंजयतीति । न शरेषु किंचन दोषः सति
तत्र कुशानि वत्त इति तथा स्यात् । कुतः विरोधग्रहणात् । न हि विरोधिषु शरेष्वङ्गीक्रियमाणेषु कुशाः शक्वा
अङ्गत्वेनोपादातुं तस्मान्न कुशानि वत्त इति । तथेतरस्मिन् । तथेत्स्मिन् अपि खदिरादौ विरोधिसोऽङ्गीक्रियमाणेन
शक्वाः पलाशादयोऽङ्गत्वेनोपादानेन तस्मान्न वत्त इति । शुभानर्थकमिति चेत् । इति चेत् सपसि विरोधग्रहणा
त्पलाशादीनीनिर्द्विर्निर्विघ्नीति चेद्वक्तृश्रुतेरानर्थक्यं स्यात् । प्रापयति हि बोद्धुः पलाशादीनि । सहिनुस्यः
खदिरादिषु पलाशादिषु वा ॥ तदुक्तं मग्रहणादिति चेन्न नुत्पत्त्यादिभिः । न च शक्वा वक्त्रे खदिरादिभिः प्रयोगव
त्त एकवाक्यतामेतीति वज्रातिप्रयोगवचनेन हि सन्नूपते सप्रूपमाणाः परंपर्यापशुधागेयास्पतीति उपेक्षा
यागप्रयोगवचनस्ति द्विषात्रयागान्नयास्पतितेषु पलाशादयो विशेषाश्चोदकप्राश्नानखदिरादिभिर्निर्विघ्नीतिस्तस्मात्ता म
द्विकल्प इति ॥ ग्रहणास्यार्थवत्त्वादुभयोरपि प्रतिपत्तिः स्यात् ॥ वज्रातिप्रयोगवचनेन हि सन्नूपतेन खदिरादौ कदा १११

वाक्यतामेति तस्मिन्निराकांक्षेन पलाशः प्रवर्त्तिष्यते तस्मान्न वदिरविधिः पशुयागो यागप्रयोगव नो हि प्र
सक्तः श्रुतेन खदिरयो कवाक्यतामेति तस्मिन्निराकांक्षेन पलाशः प्रवर्त्तिष्यते तस्मान्न वदिरविधिः पशु
यागो यागप्रयोगव नो हि ततो न पलाशविधिः स्तस्मान्न वदिरस्येव प्रवर्त्तिष्यते तयोः एव शत्रोरेयवमपवतस्मान्न वदिरा
दीनो निप्रमो नैषो पलाशदिभिर्विकल्प इति ॥ सर्वोसां वागुत्तानामर्थत्वात् ग्रहणामप्रवृत्तस्यान्ना काम्या इत्यर्थः श्रुते
नेत्रापनेयमष्टाकपालनिर्वपेदुक्तामः ॥ अग्रीषोमीयमेकादशकपालनिर्वपेत्तत्र पामावैत्रह्यवर्त्तकामः ॥ ऐंद्रमेकादश
कपालनिर्वपेत्तत्र जाकाम इति तत्रैतेषु यागेष्वयमर्थः सीमाधिकः किं प्राकृतैर्द्रव्यदेवते निवर्त्तत उत न निवर्त्तत इति सर्वे
सामेव जातीयकानां बोदनानामुत्पन्नानां द्रव्यदेवते नैव सहोत्पत्तिस्तस्यात्तरकालं बोदकं तस्माद्द्रव्यदेवते
बोदकेन विधि नैव प्राप्तेर्द्रव्यदेवतं प्रति निराकांक्षे यागेऽवधिष्टा न्येगा निबोदकः प्रापयिष्यतीति अथ यदुक्तं मय
हणात् ग्रहणामिति तदिह सिद्धं ॥ अधिकं स्यादिति चेत् ॥ इति चेत् सशपसि विधिना प्राप्त्वा द्रव्यदेवानि बोदकः प्रापयि
ष्यतीति नैतदेवमधिकं स्यात् ॥ न कमेतत्तुल्यं बोदकः सर्वेष्वंगेषु न ह्यस्य दार्थ्यमाकांक्षति पदार्थकृतं प्रकारमाकांक्ष
ति तस्माद्द्रव्यदेवतमपि बोदकः प्रापयति प्राप्ते व वनप्राप्तात्प्राप्त्या दधिकं न विध्यति ॥ एकैव वनप्रापितं मय्यबोदकेने
ति ॥ नार्थाभावात् ॥ नैतदेवमधिकं कर्त्तव्यमिति कुतोऽर्थो तावात्प्रयोजनप्राप्त्यादित्यर्थः ॥ सुखे बोदकप्राप्ते प्राप्ताश्रुता
न प्रवर्त्तिष्येद्द्रव्यदेवते किंतु परार्थतया निवर्त्तयेत्सर्वयाग एकेनैव द्रव्येण कुर्याद्देवतयानिवर्त्तयितव्यः श्रुतेन चाग्रेय

११६.
११२

महाकपालं निर्वपेद्भ्रामहते वमादितस्मिन्सहायापेक्षेन ज्यमाने निर्द्देशो वाच्येत ॥ अथ तेन निर्वर्तिते वादक प्रापित्वा स्मन
किं विदस्ति प्रयोजनमिति तत्प्रतमपि सिद्धत्वा तत्प्रयोजनं स्मन कुरिष्यते ॥ तथैकार्यविकारे प्राकृतस्या प्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि
विकल्पः स्यात् ॥ क्वचित्कर्मे विशेषश्च प्रयते अहम्भूतं पूषा प्रवर्तितं त्रसैशयः ॥ किं प्राकृतमत्र पूषद्वयं वाच्यते तत्प्राप्यत इति
किं प्राप्ते मेकार्यविकारे स्मिन्नौ दुर्वरेणैकार्यं सौख्यदिग्दिभिर्विकारश्च तत्र प्राकृतस्पर्शवदिरादेरप्रवृत्तिः पथा प्राकृत
स्य द्रव्यदेवस्य पूर्वस्मिन्निधि कुर्यात्तथा स्मिन्नावदिरस्य पूषद्वयस्या प्रवृत्तिः प्रवृत्तौ हि तस्य विषममिच्छो विकल्पः
स्यात्तद्वोदक प्राप्ते प्रत्यक्षं तत्स्पर्शनं वैधमाप्यः तस्मादप्रवृत्तः ॥ पावकृतीति चेत् ॥ इति वेदस्य सिकल्पः सौ
षडतिसमुच्चयो प्रवतुर्गजयस्मिन्सहनिपुजतापयुग्मद्वयोदकानुग्रहो न विष्यति ॥ न प्रकृतावप्यस्तत्वात् ॥ नैत
देवैरेव लेह्य दुर्वरेनियोजनं प्रयते केवलं खदिरप्रकृतौ खदिरैव धातीनि ॥ अथ यस्मिन्वैधमद्रव्येन प्राकृतं वाक्तेन
व प्रत्यक्षं तत्तेन समुच्चयस्य प्रमाणं नैव नास्ति तः प्राकृतं पूषद्वयं निवर्तते इति ॥ विकृतौ तु नियमः स्यात्तद्वद्वयवतय
हतास्पगुणार्थत्वात् तज्जयस्वप्रसिद्धत्वात् गुणाशास्त्रे पदेति स्यात् ॥ सौमारोद्भवते चरुनिर्वपेत्तु कानो व्रीहीणां ब्रह्म
वसकामः सौमारोद्भवेन निर्वपेत्तु कानो व्रीहीणां अभिवर्तने कर्तव्येन निर्वपेत्तु कानो व्रीहीणां सौर्वचरेन निर्वपेत्तु
कानो व्रीहीणां मिति ॥ तत्र सैशयः किं व्रीहिमिष्ये वैवापद्यमुत व्रीहिमिरेव ॥ किं प्राप्ते विकृतौ नु विरोधिना मयतस्मि
न्महत्प्रमाणे नियमः स्यात् ॥ व्रीहिमिष्ये वैवापद्यमुत व्रीहिमिरेव ॥ किं प्राप्ते विकृतौ नु विरोधिना मयतस्मि
न्महत्प्रमाणे नियमः स्यात् ॥ व्रीहिमिष्ये वैवापद्यमुत व्रीहिमिरेव ॥ किं प्राप्ते विकृतौ नु विरोधिना मयतस्मि
न्महत्प्रमाणे नियमः स्यात् ॥ व्रीहिमिष्ये वैवापद्यमुत व्रीहिमिरेव ॥ किं प्राप्ते विकृतौ नु विरोधिना मयतस्मि

राम
११२

हापित्रीहयः शुक्लसगुणसंवेद्यार्थनियोगसंवेद्येनान्यपरिसेख्या नार्थस्तथाप्यपिचतुरवत्रीयज्ञमानः पंचसत्रैववपाकार्येति
एतत्तत्रवपाभुपपद्यते यद्येवंजातीयकेन प्राकृते निवर्त्तत ननः पंचावत्रेनचतुरवत्री निवर्त्तितेप्यपिचतुरवत्रीनिदर्श
नेपुक्तंभवतिनचानर्थकोगुणापदे शोपदेशोभवतिउच्यतेः प्रदिष्टत्वात्। उच्यतेत्रीहियवाः योदकेनप्राप्तः विकल्पतेयवा
त्रीहयस्तदागुणाश्चमत्रीहियेक्षेत्रसंवाद्यर्थान्निवर्त्तततस्माद्विकल्प इति। चेकार्थ्याहानियमस्येतत्प्रतिनोविशिष्टत्वा
त्। एकार्थाहित्रीहियवास्तत्रत्रीहीयाश्रुतत्वात्तयवानेवप्राप्नुवेत्ति। ननुतत्रगुणसंवेद्यार्थाहित्रीहयइतिनैतदेवेपदिगु
णसंवेद्यार्था जवेपुस्ततो नियमः स्यान्ननुगुणसंवेद्यार्थविकारसंवेद्येहिमष्टीतवेत्यतिरिक्तेप्रातिपदिकार्थेतेनवि
कारविशेषणीश्रुत्याभवतिगुणाविशेषणवाच्येनश्रुतिश्रुवावाद्दलीपसीतितस्मात्तत्रश्रुत्यात्रीहयोपागोनसंवेद्यमानाः
समानार्थास्यवाचिर्वर्त्तयेयुः॥ विरोधित्वाच्चलोकवत्। विरोधिनश्चेतेकथंयेत्येकस्मिन्नकार्येविकल्पेनसाधकाःश्रुपत्रे
नेपरस्परताविरोधिनोभवतिविरोधिनोचनसहप्रकृतिलोकिवत्तथासमस्यान्त्रयसासमश्रीवादितिपचपिसगुणामत्स्यामव
त्तितथापिययसहिनसमरपत्तेतस्मात्तसगुणाश्चपित्रीहयोयवाचिर्वर्त्तयेत्येव। कृतेष्वनदुगत्वात्। यदित्रीहीयाविकारेणसं
वेद्यः कथमेधीगुणोनापिसंवेद्योप्रविष्टतीति अत्रोच्यतेनैवेधीगुणोन्संवेद्यः सुखावासेनवानापिगुणस्यत्रीहिमिः कथंनहिक्तेस
दुगत्वात्। कतुरयस्यतदुगाः प्रस्यतेकृष्णगुणाश्चतत्रैकत्वात्वादेकस्मिन्नकृतावर्थेनद्रव्यागुणोसंवेद्येतेनेनार्थनिर्दोषिपरिहृताप्रव
त्तिः विरोधिनोचनतत्प्रवृत्तावशस्तत्वात्नविकल्पः स्यात्। विरोधिनोवाच्यतमस्मिन्नप्रसङ्गेऽप्यमातोअमस्मिन्प्रवृत्तेद्रव्याप्राप्तेऽश
क्तत्वात्प्रसङ्गेविरोधिनिसतिवाहकस्याप्यप्यविकल्पः स्यात्। तस्मादपिनियमः॥ एषदाजेसमुच्चयात्तद्वहणास्पगुणाप्येव॥
॥ १॥ सेतुपुक्तंनहितत्रकेनविदिरोचआजस्यननपादिकमात्यंतस्तवदघ्नाआजस्यमुच्चयः॥ मतः पचत्रासेजननार्थेऽपि

स्मारोऽपि पितृवाक्यमेवेति ॥ इति दशमस्कन्धप्रमः पादः ॥ ॥ प्रतिषेधः प्रदेष्टेनारूपविधानेन प्राप्तप्रतिषिद्धत्वात् विकृत्यः स्या
त् ॥ प्रतिषेधः श्रुयते वोदकेन प्रदिष्टे धर्मैकविदनास्म वा देन प्राप्ते वोदकेन प्रदिष्टे महापितर्यजेन होतारं हृणीतेनाप्यभिहितं ॥
तथानारभ्य वा देन प्राप्ते प्राप्तेति चतुरसरे अस्तु श्रोतृति चतुरसरे ये यजामहे इति पंचाक्षरं ह्यक्षरो वषट्कार एष वै प्रजा
पतिः सप्तदशो यजेत्वा यज्ञ इति ततो ननु याजेषु ये यजामहे करोतीति तत्राप्यमर्थः संशयिकः किं प्रदेष्टेनारभ्य वा द्योः प्रतिषेधः
सर्वविकृत्यः उत्तपुंदास इति किं प्राप्तिविकृत्य इति प्राप्तिप्रतिषेधयोः प्रमाणावत्त्वात् ॥ उच्यते हि प्राप्तिप्रतिषेधो प्रमाणावत्तो प्रा
प्तिस्तावत् प्रमाणावती महापितर्यजेन यजेन प्रकृतिवदिति ॥ तथा एष वै प्रजापतिः सप्तदशो यजेत्वा यज्ञ इति न वति वाक्ये प्रा
प्तेः प्रतिषेधमनपेक्ष्यमाणो प्रमाणावत्ते ॥ तथा प्रतिषेधः प्रमाणावत् न होतारं हृणीतेनाप्यभिहितं ननु ततो ननु
याजेषु ये यजामहे करोतीति सर्वेषु ये यजामहे क्रिया प्राप्तिन करोत्यनुयाजेष्विति प्रतिषिद्यते ये यजामहेः कर्तव्य इति क्वनात्
ये यजामहे कः प्रयोगः फलवानिति गम्यते न कर्तव्यो ये यजामहे इति वचनान् अप्ये यजामहे कः प्रयोगः फलवानिति गम्यते ननु योः
प्रामाण्यादुभयथापि फलमिति गम्यते तस्माद्विकृत्यः एवेहोत्रार्थे यद्वारोपितस्मात् प्राप्तिप्रतिषिद्धत्वात् विकृत्यः स्या
त् ॥ अर्थप्राप्तवदिति चेत् ॥ इति वेदवाक्ये विकृत्यः स्यादिति तत्र अर्थप्राप्तवत्त्वात् तदथवा लोके अर्थप्राप्ते यत्र प्रतिषेधो
भवति न विषं ननु पितर्यजेन स यो यो गुतिर्देयान् क्रेट्कः पादेनापि ध्वेय इति अत्रिये वत्स्यार्थस्य न वति न विकृत्यः तेन तस्मा
त्प्रतिषेधप्रतिषेधयोः प्रतिषेधो वलीयानिति प्राप्तेरिति विधौ प्रतिषेधो न वतियेन वनामप्राप्तेर्यदुच्यते तत्र स्पष्टा ध्वेयं न वतित
त्वात् क्रियेनानुयाजेषु ये यजामहे स्पमहापितर्यजे वहेत्रार्थे यद्वारास्पतिः ॥ ननु त्वहेतुत्वादुभयं यद्वत्तद्वारा ॥ नेतदेवेतुत्वा

हततनुपाजसंवचेनशस्त्रसमासः प्राप्नोतिनित्यो ह्यस्यनशस्त्रस्यसुवतसेवेनसमासइतिवार्त्तिककारोपगवाचकात्
 यनाममनेस्मावावचनानयेकंस्वभावसिद्धत्वादिति। तेनितगावाचपाणिनिः सहिविभाषेतिप्रकृत्यैदृशसमासमु
 क्त्वानसद्वादित्वाद्यपाणिनेर्वचनेप्रमाणासदादिवाचकात्साधनेस्यसद्वादीहिविद्यमानमप्यनुपलभ्यश्रूया
 तस्मात्पुंदासइति॥ अपूर्ववाच्यवाहः स्यात्। सोदृशपूर्णमासोत्तम्यनागोप्रकृत्यसमानेतिनतोपशोक्रो
 तिनसोमइतितत्रायमर्थः। सोवापिक्वः किंपुंदासउतप्रतिषेधोद्यवायवाहइति। किंप्राप्तेपथापूर्वत्रपुंदास
 त्थातावमपुंदासोनावकृत्यतेकथंरक्षापूर्णमासयोरेतत्तत्रश्रूयतेतत्रक्वः प्रसंगोपत्रसामस्यात्पदिसोमःपुं
 दास्येतत्सर्वत्रएव नस्यात्सोमवर्जितयोर्दृशपूर्णमासपौरितितस्माच्चोदकप्राप्तयोः सोमेप्रतिषेधः। नन्वप
 र्वाः सोमेनैवतत्रवादकेनाज्यभागोप्राप्तः॥ उच्यतेतद्वाच्यः सोमश्चोत्रविध्यतिसोमिकुपुदीक्षाणीयादिषु
 पशुवेधमात्रेचनकर्तव्याविति। एवं प्राप्तेऽस्यः॥ अपूर्ववाच्यवाहः स्यादिति। अपूर्वसोमेनैवउपगवाचोप्राप्त
 तस्मात्प्रतिषेधः। अथदीक्षाणीयादीनसोमश्चोत्रक्षयतितत्रायमेवदोषोत्रवतिपत्रक्षणा। अपिवाप्राप्त
 तिषिद्धत्वादीक्षाणीयादिषुविकल्पः प्राप्नोति। विकल्पश्चाप्याप्यइत्युक्तं तस्मादसंप्रवत्यस्मिन्विकृत्योत्रविध्यति
 संप्रवतिवायेतौनपशोक्रोतीतिअस्यार्थवादत्वेनकः पुनरत्रप्रसीसार्यः सोमेआज्यभागोनत्रियेतेपशावपीति
 तद्यथाआदिसोमपुंदासइतिअंजनेकृतेतेजः सामान्यादुच्यतेएवमिहापिपशावाज्यभागोक्त्येनैवपशोवातामितिद

११५

यप्रशंसेति शिखा नुप्रतिषेधः स्यात्। चादप्रथमे विरुतो न शब्दः पर्यवस्यत्यर्थः द्वितीये त्वर्थवादादर्थः। अथ किं
लक्षणाकः प्रतिषेध इति लक्षणासुच्यते शिखा तु प्रतिषेधः स्यात् यथानातिरात्रे कानि धोरुशितमिति न तत्र
शब्दवक्तुं पुरुषास इति सर्वेध एव न स्यादतिरात्रे विज्ञेतातिरात्रे धोरुशितमिति नारिष कस्य विदर्थवादत्वेन सं
भवति तस्मान्नात्र कृतातीत्यत्र संवेधः। ननु परस्पर विरुद्धो विधि प्रतिषेधौ न संभवतः तत्र तेव च न प्रामाण्या
न प्रतिषेधो विधिवाचित्वास विव्यति वि० विरुद्धे प्रतिषेधे नामागतिरस्तीति यदो मिथ्या प्रत्ययः कल्पयिष्य
ते तदा विधिर्यदा न प्रतिषेधः तदा प्रतिषेधोपदान विधिरिति। ननु सर्वदा विधिः प्रतिषेधश्च प्राप्नोति। उच्यते उक्तमे
तद्वचनप्रामाण्यात् विरोधाच्च मिथ्या प्रत्ययः प्रयोगवचन एकैकल्ये गृहीत्वान द्वितीयमपि गृह्णातीतस्मादप्यतरेण
कल्पेन सिध्यतीति ननु कल्पान्तरात्तावेवैगुण्ये। अत्रोच्यते सत्यैवेगुण्ये वेगुण्येपि न तिसिद्धिरेव वाक्तात्प्रमाणाद्
वगम्यते तस्माददोषः यत्र पुनरन्यावचनव्यक्तिरस्ति वाक्यस्य न तत्र न विकल्पान्न वक्ष्यथानानुयाजेषु येषां
महकुरोतीति। न वेदमप्रकल्पयेत् प्रकृता कर्तव्याहः स्यादन्तर्वात्तपरसामर्थ्याच्च॥ इदं समाप्तायते। ग्रिहो
त्रे जज्ञितं पवाग्वावाजुहया इवेधु क्यवाग्वावाजुहया त्रग्राम्यान्पशून् हि न स्ति नारण्या निति अथाह रना
इति वेजज्ञितं लाश्र्यगवेधु काश्र्यपशूनाग्रिहोत्रे जुह्यादिति। अत्र संद्वेः किं जज्ञितं पवाग्वागवेधु क्यवाग्वावाजु
होतीति विधिः अत्राह तिवेजज्ञितं लाश्र्यगवेधु काश्र्येति प्रतिषेधः। अथ वा तावेना कथं वादथेपि पशूनाग्रिहोत्रे जुहो ११५

राम

तोतिविधिरिति। किं प्राप्ते जज्ञितियवावेतिविधिः प्राप्तेः प्रत्यक्षत्वात् न ह्युतिरित्यपि प्रतिषेधः प्रत्यक्षः। पयसाग्निहोत्रं जुहो
त्रं जुहोतीत्यपरोविधिः प्रत्यक्षत्वादेव एव सति विकल्पः जज्ञितियवावागवेष्टु क्यवाग्वावाहोतद्युनवाताभ्योपयसाहोत
द्यमिति। नवात्रपयुदासोवकृत्यतेन हि नशाष्टस्य जज्ञितियवावागवाचुष्टु यवावावा सामर्थ्यमस्ति आहुतिषा ह्यन
सहस्रस्रत्वात्। कृत्यामाने वा सामर्थ्यं सौव्ये एव न स्याद् जज्ञितियवावा जज्ञितियवा जुहोतीति अनर्थक्यप्यु
दासो विधिर्मवेतकृत्यस्य पयुदस्तत्वात्। दीरविधाने च पयुदासानर्थक्यं जज्ञितियागवेष्टु कानामप्राप्तत्वात् तस्मा
द्विकल्प इत्येव प्राप्तेः प्रमः प्रवेदर्थप्रतिषेधेन विकल्पो न चेदन्यविधिप्रकृत्यपेतययसोग्रिहोत्रं जुहोतीत्यस्य विधेः
प्रकृत्यसौगावेष्टु क होमवेवनमनाहुतिवचनमप्यर्थवादाथस्यादानर्थक्यात् अनर्थको हि न वतितदा प्रतिषेधः यदा
हिययसा जुहोति अथो देवतदानाहुति जज्ञितियागवेष्टु कश्च भवन्ति अथ कथमसावनाहुतियोयजेक्यते परसामर्थ्या
च परेण वपयसाग्निहोत्रं जुहोतीति अनेन विधिना सामर्थ्यं जज्ञितियागवेष्टु कविधेः प्रतिषेधस्य वप्रवन्ति तस्मात्स
वमेवेवावोक्त्यर्थं जज्ञितियवावा जुहुयात्गावेष्टु क्यवाग्वावेतिसाक्षात् निहावचनेनैवैतन् संवध्यते अनाहुतिर्वैजि
नाशगावेष्टु काश्चेति यावत् त्रिंदासोपयोविधिप्रशंसार्थः॥ कथं जज्ञितियागवेष्टु का हुतिगुणावतीति तत्र ग्राम्याः पशवा
हिस्यन्ते नारण्या एवमपि गुणावतीत्यहोमप्रसनाहुतिरेव एव पयोहोमो गुणावत्तर इति जज्ञितियवावा जुहुयादिति
न जज्ञित्यार्थकीर्त्तते॥ किंतु हि प्रतिषेधेनैवैतद्योपदेशो हि कल्पनीयः। न किंचित्प्रतिषेधसौव्ये प्रत्यक्षनिर्दये तस्मा
त्तः॥ आनंत्यानुयह्यपयाविषं जज्ञित्येन कदाचिदिति विधत्तदासायकृत्येता प्रतिषेधसौव्यार्थकीर्त्ततेना

४१८
५२६

नुष्णानापएवमिहापिद्रष्टव्यमिति॥ पूर्वैश्चतुत्पकालत्वात्तुर्मासेष्वत्रैयवकानधिकृत्यसमामनन्तिअनिपार्याना
मिमांसा इतिमीमांसीतेयदमिधारयेद्रुद्रायास्येपशूनमिदध्यात्पत्राभिपारयेन्नरुद्रायास्येपशूनमिदध्यात्अथो
खत्वाहरमिधायोएवमिहविरनमिद्वतमस्तीतितथाहोतद्यमग्निहोत्रेनहोतद्यमितिमीमांसीतेब्रह्मवादिनाप
दिनुष्णमादयथापूर्वमाहुतीर्जुहुयात्तयन्ननुहुयादग्निपरायनेचुकीमेवहोतद्योपथापूर्वमाहुतीर्जुहोतिनाग्निः
परार्पततीति॥ अत्रायमर्थः सांशयिकः किममिधारयितव्यास्त्रैयवकात्रतनामिधारयितव्या इतिहोत्रेनहोतद्योव
विधिप्रतिषेधावेताविहोतार्थवादायमेतयोः संकीर्तनमिति किं तावत्प्राधेयविधिप्रतिषेधाविनिवृत्तमः तद्रूपत्वादि
विप्रतिषेधयोर्हिप्रत्यक्षरूपमुपलभ्यते श्रुत्यावानुष्णानार्थताप्रतिषेधार्थतावागम्यतेवासादर्थवादायमेतान्श्रुतिश्च
वासाद्वलीपसीनवपयुदासोवकृत्यतेनस्मादग्निहोत्रेहोतद्यो नहोतद्योवापदाहोतद्योनवातुर्की जीवकात्रमि
धारयितव्या नवाभिधारयितव्या यदा पुनरमिधारयितव्यास्तदाभिधारयितव्येव नमर्थवादायमेतयोः प्रतिषेधसंकी
र्तनादभावासेकायोपुनरुच्यत इति एवंप्राप्तमेवंप्राप्तममः॥ पूर्वैश्चतुत्पकालत्वात्तुर्मासेष्वत्रैयवकानधिकृत्यसमामनन्ति
यानिकातुत्पकालतापूर्वविधिप्रतिषेधावमिधायोत्तरेणतयोरमिसेवेधः क्रियत इति॥ तदेतत्पूर्वाधिकरणेनैवतु
त्पयोविधिप्रतिषेधोवमिधायोत्तरेणतयोरमिसेवेधः श्रूयेतेनतावनुष्णानुवर्जयितुंवाकितं हिमीमांसितुंएवंप्रा
हअमिधायोनामिधायो इतिमीमांसीतेनथाहोतद्यमग्निहोत्रेनहोतद्यमितिमीमांसीतेब्रह्मवादिनइतिमीमांसा
सावदतरविधिप्रतीसार्यातथाप्रत्यक्षः शब्दार्थनसर्वधोनकिंवित्कल्पनीयंविधिप्रतिषेधयोर्हि किंवित्कल्पनीयं

राम
११६

तामदभिधारयेदुपास्यपुनर्निदध्यादिति इत्थमभिधारणं शुभाच्च त्रैपदीदृशोपि होषो नाद्रियत इति तथाप्यनुहुयादप्यथा
पूर्वमाहुयाचनं जुहुयादिति मिः परापतेदिति तीर्थं तूष्णीं होमः प्रशस्तोपहसिन्नुक्तिर्यमातोऽप्रावपि होषो परिहृतो जवइत
किं न एवापश्यत इति अस्माधानं तत्रेह मामनंति एव विद्वत्चारवेतीया गायति एव विद्वानुयजाय ज्यो गायति एव वि
द्वान्वामदेद्यो मायतीति तत्रेह माम्रायते उपवीता वा एतस्याग्न्या प्रवृत्तिर्यस्याग्राचेये ब्रह्मा सामानि गायतीति तत्राप
मर्थः सोऽपि कः किमुपमुपवादः प्रतिषेधार्थः उत पर्युदासाय उतार्थवादाय इति किं प्राप्तेन पर्युदासो ब्रह्मणोऽप्राप्तेत्या
न अस्तौ वचनमर्थवादाय न वतियथा प्रजापतिवो एषु आसीन् स आत्मनो वपामुदखिददिति एव प्राप्ते ब्रूमः ॥ न ब्रह्म
ण उपवादः कस्य विद्वदर्थवाद् संप्रवर्तिन ववासी चरसु नार्थवादेन किं विद्वपि प्रयाजु न मस्मिन् तस्मादुपवादोऽस्मद्वत्स्यात्
किंच तपसातिरात्रिगृहकृतिषोऽग्निमिति विधाय प्रतिषेधार्थः स्यात् कथं ब्रह्मणो गानेनैव प्राप्तिमिति ब्रह्मणो न प्रतिषे
धार्थं वचनेनावकल्पते तस्मात् ब्रह्मग्रहणमविवक्षितं सामगानं प्रतिषेध एव स्यात् ॥ ब्रह्मशब्दः प्रमादपाठ इति चे
न्नैतदेवैवाह्मणा वाचित्वाहुडाव निधानं प्रविष्यति ॥ प्रतिषेधादकर्म इति चेत् इति चेत् न दृश्यते सामगानं स्पेव निदेति अक
र्म सामगानं स्पेव निदिर्तं कर्तव्यं भवतीति न शब्दपूर्वत्वात् नैतदेवैवैवैव हि निदृष्टानकत्वेऽपि मिति गम्यते पूर्वमुपाद
यनया कर्तव्यमिति गम्यते ननु मत्कर्तव्यमिति कश्चिद्विधिः प्रकृत्यते यस्य प्रशंसार्थं निधेयं तस्मादनुष्ठातुं विधिवज्जपितुमु
पवाद इति हीदितस्य सन होमया क प्रतिषेधो विशेषात् सर्वदान होमया क प्रतिषेधः स्यात् ॥ ज्ञोति होते अूपते हीदित
ज्ञो न ददाति न जुहोति न पचतीति अत्रैवार्थः सोऽपि कः किं सर्वदान होमया कानो प्रतिषेध उत अकृतु पुक्ता नाम य वा
अकृतु पुक्ता नाम पिवादक प्राप्ता नो प्रतिषेधः अथवा पर्युदास इति किं प्राप्ते सर्वदान होमया कानो प्रतिषेध कुतो विशेषा आसि

षविचो न स्यात् किं कारणमस्याप्यत्वादि कल्पस्य कथमस्याप्येविकल्पः अत्रोच्यते यदिवर्त्माद्यधिकरणा ता एष होमे पुश्रूयते स
 पक्षेन प्रवर्त्तनीति विकल्पमाश्रयता प्रमाणात् तस्मात्कल्पयितव्या अथ वर्त्माद्यधिकरणा ता एषु न श्रूयते ततः पक्षे सा प्रवर्त्तनीति प्र
 माणापेक्षैव । वर्त्मग्रहणी वश्रूयमाणा मविवक्षितं स्यादद्योच्येतार्था सन्देहाद्वाः सवाच्यो होमनिर्द्दिष्टिराहवनीयेनेति । तत्र
 यदि होमनिर्द्दिष्टिमात्रं कर्त्तव्यं तत आहवनीयेनाप्यर्थान् । इह तु वर्त्माद्यधिकरणात्पि विधीयते सा आहवनीय उपादीय
 मानोपसंक्रियेन अनुपसंहारे च प्रयोगवचनोवाच्येत । अत्रोच्यते यद्यपि वर्त्माद्यधिकरणात्पि विधीयते होमे गुणाभूतत्वाद्वा
 समीचीनं करोतीति तत्रानुपसंहारेपि न दोषो विकरणी ज्ञेयसमीचीनो न विष्यतीति तस्माद्विकल्पेति नेत्युच्यते वर्त्मादि होमसं
 र्त्तव्येन विधीयते सर्वप्रधानभूतो न होमस्तस्मिन्नुपसंक्रियमाणेन यथाश्रुतं कर्त्तव्यं स्यात् ॥ अत्रोच्यते । सर्वेष्वपि विधीयमाने द्वये विधी
 यते एकं साध्यैकं साधनं यत्साध्यं तत्प्रधानं सव होमः तस्माद्विकल्पः सर्वेष्वपि वश्रूयमाणे वशोपादातद्यो प्रवर्त्तनीति होमः होम
 शेदाहवनीयः प्राप्नोति । तत्र आहवनीयस्यानेगत्वात्कथमनेगत्वं विशेषेण प्राप्तेः । कथमत्राश्रितं वर्त्माद्यधिकरणा ता योस
 त्मा माहवनीयाधिकरणा ताया ज्ञानं करणं प्रत्यक्षं वा । यदिवर्त्माद्यधिकरणा मिनिजायते न तदाहवनीयाधिकरणीयव
 ता नैव कर्त्तुं वा । आहवनीयाशक्तनेतया कर्त्तव्यं इत्यार्या ता र्यो न विष्यति तस्माद्वर्त्मादिवाधित्वाहवनीयो न विष्यतीति उच्यते ।
 स्यादेतदेव यदिवर्त्मादिवाधामन्तरेण आहवनीयो प्रदेशो नावकल्पेन न देधा हि शक्नोते कर्त्तुं वर्त्मादिवाधित्वापरिहृत्य वा । अ
 त्रवाधाया वर्त्मनीति प्रत्ययोपद्रोतद्यो प्रवर्त्तनीति तस्मात्परिहारः श्रेयानिति । आहवनीयहारेणाहवनीयो प्रवर्त्तनीति प्रत्ययो
 यद्रूपेण अपद्रोष्यामहे प्रवर्त्तयाहवनी प्रत्ययः अशक्नोति कर्त्तुं मित्यपि किं न प्रवर्त्तनीति अशक्नोति कर्त्तुं आहवनीयं सामा

भा.द.
२०
११८

मप्रत्ययः सते ससर्वेषु विशेषे कर्ष्यमासे जतिपर्ववेदोदिहोमेषु चान्यत्र वतेनाहवनीयो विहितस्तत्र यो वर्त्तादिहोमे
आहवनीयप्रत्ययः सनशक्तः परिहेतुमता वर्त्तादिहोमे वाधित्वा वर्त्ततेति अत्रोच्यते। नैतदेवेन हि सामान्यवार्त्ताशब्दे
विशेषानभिवदति यदि वा भिवदेदघजा तो विनावकल्पे तत्पूर्वदर्शनात्तावान् सामान्ये च दृष्टपूर्वत्वादवकल्पते तस्मा
न्न सामान्ये विशेषानभिवदति। तस्मान्न वर्त्तादिहोम आहवनीयप्रत्ययः। अभिवदन्वानुमुख्यया च त्वाभिवदेत्
कथं तर्हितलक्षणाया लक्षणावच्छ्रुत्या वाच्यतस्माद्वर्त्तादिहोमेषु त्वावर्त्तादिषु प्राप्तेषु अथ यः आहवनीयो विज्ञा
तुं कर्तुं वेति। आहवन्नुविपरीतमप्येतन्स्मान्न आहवनीये प्राप्ते वर्त्तादिप्रयोगेन न ब्रवीति भवेदेव किंतु विशेषे वर्त्ता
दिप्रत्ययश्चैतः। उच्यते वर्त्तादिप्रत्ययोपि सामान्येऽत्रैतः होमे हि सविधिषु विधीयते नाहोमे एतद्विशेषवति। तस्मा
द्वर्त्तादिहोमे वर्जयित्वा मेषु होमेषु आहवनीयः करिष्यत इति। अप्रवृत्तौ तु यश्चास्त्रविशेषेऽभ्युपगमात्तमविकृतमाल
भागवत्प्राकृतप्रतिषेधार्थः। अनारभ्य किं विदाम्नायते सदेव शसामिधेनीरनुब्रूयादिति तत्प्राकृतो विशेषविहितेनेपी च
दृश्येन वाधिते सर्वविकृतीरनुप्राप्तं कासु विद्वि कृतिषु पुनः श्रूयते वैमघं चरकृत्यायोपशेत्वा तु मस्येषु मित्रमिहायी जेघा
नद्यायामात्रयरोस्वामिति। तसु विकृतिष्वप्यवर्णकिमर्थमिति विचार्यते किं प्राप्तामप्रकरणाय कास्त्रमास्त्रात विकृते वि
शेषे पुनरविकृते श्रूयते तन्प्राकृतमर्थमिति विचार्यते। तर्मा गजाते प्रतिषेद्धं वैमघादिषु सप्रदेशसामिधेनीरनुब्रूयादिति।
तान्यन्तप्राकृते कुर्यादिति। न वैर्विज्ञायते वैमघादिष्वेव सा प्रदृश्येना आसु विकृतिमिति तासु तत्प्रत्ययान्ता वासेन श्रू
तेन ब्रवीति वाधितुं॥ विकृते तु तदर्थं स्मात्॥ यदि तु सामिधेनीनो विकारः कश्चिन्मस्येतततो विकारार्थमास्त्रातमिति गम्यते न

राम
११८

ननु विकारः श्रूयते तस्मात् प्राकृतप्रतिषेधार्थमेवेति वाक्यशेषो वाक्क्रतुना ग्रहणान् स्यादनारभ्यविधानस्य वा प्राक्पक्षे च्यावर्त्येति वाक्यशेषो वैमर्धादिष्वनारभ्यविधानस्य सप्तदशसामिधेयानां ननु ब्रूयादतासु विकृतिष्विति तेनान्यासु विकृतिषु न स्यात् ननु प्रत्यक्षं प्रकृतमन्यासु विकृतिषु तत्र प्राक्पक्षे वापि तु अने सप्तदशसामिधेयानां ननु तत्र क्रतुना ग्रह्यते क्रतुसंवेधानां वा तत्र प्रयोगवक्तव्योऽपि न गृह्णाति सति वैमर्धादिमैव धरेवाकोपदेतस्मात् सप्तदशमनारभ्योक्तं द्वैमर्धादीनामिति प्रत्यक्षं वाक्यं तस्मान्नान्याविकृतयः यतः गृह्णाति अत्र क्रतुना ग्रहणं सति सामिधेयानां सप्तदशानि फलत्वान्न क्रियेतस्मादनारभ्यविधेः वैमर्धादिषु वा वाक्यशेषः आहननुवाक्यमैवासावितिसामिधेयः सप्तदशप्रवर्तिताश्च वैमर्धादिष्विति उच्यते इति वाक्यपूर्वतावाक्यनयोऽर्थ उक्तस्तस्यैव विशेषः पराणां वाक्यनविधीयत इति वाक्यशेष इत्युच्यते इति । तत्रैव वाक्यशेषत्वे गुणोपदेशोऽस्यात् ॥ दर्विहोमे प्रकृतं श्रूयते एधिद्ये स्वाहा त्वस्तिद्याय स्वाहा वायवे स्वाहेति ॥ अस्तिवानारभ्यवनैव सकारेण वा स्वाहाकारेण वा देव्योऽन्त्रे प्रदीपत इति तत्र संदेहः किं न स्यायेवाक्यशेषः स्वाहाकारेणान्न प्रदीयते देवेभ्य इति एतस्मिन् दर्विहोमे एधिद्ये स्वाहा त्वस्तिद्याय स्वाहेति उक्तनायेवाक्यशेषः येष्वपि प्रदीनेषु स्वाहाकारेणान्नात्वेनैव पि स्वाहाकार इति किं प्राप्तमनैतरत्वेनापि करणानां वाक्यशेष इत्येव प्राप्तं ब्रूमः ॥ मैत्रेयवाक्यशेषत्वेन स्यान्न न हि विधायका विधायकवाक्ययोरेकवाक्यत्वं भवति विधायकं ब्राह्मणमविधायकं मैत्रेयः अपि चानैत्रोऽपि करणानां क्रतुसंवेधोऽस्ति इह तु संवेधो गम्यते व सकारेण स्वाहाकारेण वा देव्योऽन्त्रे प्रदीपत इति प्रदानं तत्र प्रदानकर्म अपि च गुणोपदेशोऽत्र भवति तस्मिन् दर्विहोमे एधिद्ये स्वाहेति एवमुच्यते ॥ नवनिन स्वाहा एधिद्या इति तस्मादन्येऽपि दर्विहोमेषु स्वाहाकारोऽस्तीति अनाम्ना ते च दर्शनान् यत्रापि दर्विहोमेनाम्ना

[illegible]

७८
 ७९
 ८०
 ८१
 ८२
 ८३
 ८४
 ८५
 ८६
 ८७
 ८८
 ८९
 ९०
 ९१
 ९२
 ९३
 ९४
 ९५
 ९६
 ९७
 ९८
 ९९
 १००

निरुद्धोऽयं भवति पदे विकल्पेन न्यायः स्यात्तस्मात्सहोपस्तरणाभिधारणाभ्यां चतुरवत्तमिति। तत्पुत्रं चानिधाय सर्वेषु प्रभु
 उक्रमणात्। चत्वारि वा एतानि देवदधान्यवदानानि यदुपस्तरणाति तदनुवाक्यायेयत्पूर्वमवदानेन दद्यात्सायेयदुत्तरे तदेव ताये
 यहीनश्चरति तद्वदकारयेति चतुरवत्तस्य चत्वार्यवादानानि मे क्रीत्तं पञ्चपस्तरणादीनि दद्यात्तितस्मात्सहोप
 रणाभिधारणाभ्यां चतुरवेत्तमिति। दधेष्टाद्यो प्रागाधेयवचनः। तद्यथा कृष्णकृष्णपदधनपिताय दधमिति देवदधानि देवजाणा
 न्तराः। साष्टश्ववन्त्रियमेत। दशपूर्णमासयोरस्फुराशुयाजोस्ति तत्र चतुरवत्तं जुहोतीति तत्र सेशयः किमुपोशुयाजे चतु
 रवत्तं जुहोत्यमुतनेति किंप्राप्ते साष्टदश्ववन्त्रियमेत यथा साष्टदश्वमनारभ्याधीते पसिगतिता सुविकृतिषु पुनः श्रूयमाणो वा
 कशेषात्तास्तेव नियम्यते एवमिदमपि चतुरवत्तं सुपस्तरणाभिधारणाभ्यां त्वान्यत्र ते तत्रैव नियम्यते उच्यते सात्रायायो
 रुपोशुयाजेन स्यादिति। इविषोवागुता भूतत्वात्तथा भूतविवक्षा स्यात्॥ वाशब्दः पक्षे दद्यावत्तयति नेन दस्ति नोपोशु
 याजे चतुरवत्तमिति होमे चतुरवत्तं गुणो विधीयते स उपोशुयाजो होमेपि स्यात्तवापि चतुरवदातद्यो अथ यदुक्तं मोषध
 सात्रायायोरेव चतुरवत्तमुपस्तरणाभिधारणाभ्यां त्वदिति नोपस्तरणाभिधारणवचनं चतुरवत्तस्य वा कशेष भूते यथा स
 त्रदशसामपेनीरनुश्रूयादिति मित्रविंदादिषु सप्तदशाहुश्रूयादिति तैव मिह चतुरवत्तं प्रथमं पस्तरणीयादभिधारये चेति। कु
 र्येत्तर्हि चतुरवदानसंयुक्तं दद्यात्तु ह्यद्विष्वोपस्तरणीयादभिधारयेति यत्र ह विष्णुपस्तीर्यमाणो निधायमाणे च चतुरवत्त
 पुनर्न दानं भवति तत्र न प्रधानं दद्यात्तु चतुरवदातद्यो यत्र पुनः प्रधानं दद्यात्तु चतुरवत्तं नमत्तरेण चतुरवत्तं नमत्तरेण
 जानदद्यात्तु चतुरवदातद्यो चतुरवत्तं भूतमिह होतव्यं विवक्षते नेतस्तेतो वा चतुरवदातद्यमिति। तस्मादुपोशुयाजेपि चतुर
 वत्तं कर्तव्यमिति। पुरोडाशाभ्यामित्यपि कृतानो पुरोडाशयोः परदेशस्तत्र श्रूयते त्वद्विष्वोपस्तीर्यमाणे न। दशपूर्णमासयोरिदमा

राम
 १२०

भूयते पुरोडाशाभ्यामेवासोमयाजिनं याजयेत्तावाग्नेयं द्वापत्येति । तत्रैव शेषः किमधिकारश्च भूतिवाक्यशेषोपदे-
 शपूर्वो मासाभ्योस्वर्गकामो यजेतेति आभ्योपुरोडाशाभ्यामसोमयाजीति । अथ किमधिकयोः कृमांश्चरयेत्तत्पितरपराभ्या-
 मेवं ज्ञातीयकाभ्योपुरोडाशाभ्यां यजेतेति । अथ वीगकतुमुपदेशश्चाभ्यां पुरोडाशाभ्यामृत्तिकया जयेदिमि । अथ वा
 असोमयागकाले आभ्यां यजेतेति कालोपदेशश्च तैद्वाग्रस्य विधिराग्रेयस्य चानुवादः । अथ वा जपोरनुवाद इति एते
 पक्षाः । किं तावत्प्राप्तमधिकारशेष इति । यदेतन्मार्गकामो यजेतेति तस्य शेषः आभ्योपुरोडाशाभ्यामसोमयाजीस्वर्गका-
 मयजेतेति कुतस्तत्प्रभृतित्वात्तत्प्रभृतिमेतौ हि पुरोडाशौ बाह्ये नानुद्येते तेन नाभ्यधिकौ ॥ असोमयाजिनश्च कृतुं चोपार-
 आभ्योसंवधते प्रसूयानकालः सहजदेतत्प्रभृतिश्च क्षत्वाणयागरीयसी तत्र सोमयाजिनो वानपुरोडाशावसोमयाजिनो
 वानसन्नाप्ये यदि पुरोडाशावधिकृत्या सोमयाजी विधीयते ततो नासोमयाजी सान्नाप्ये तत्रैव कारुण्यमर्थितो भवति पुरोडाशा-
 भ्यां केवलाभ्यामसोमयाजीन सान्नाप्ये नेति । अथासोमयाजिनमधिकृत्य पुरोडाशौ विधीयते तथा न सोमयाजिनः पुरोडा-
 शौ तत्रास्तुाने एव शब्दो भवति । पुरोडाशाभ्यामसोमयाजिनमेवेति । यथायमेव विद्याः शुविमप्रमत्तमेवाविने प्रह्वये
 पपत्रेयस्ते न दुष्टात्कृतमञ्जनादतस्मै मोक्षपात्रिधियाय प्रह्वयिनि । यशुविमेव विद्या इति वदितव्यमेव विद्याः शुविमि-
 ति । एवमत्रापि । तदुपरोरपि वचनं यस्मै अधिकारश्च भूतिवाक्यशेष इति नृपयापं पूर्वपक्षो भवति पचावेशपसोमधि-
 कारश्च भूतिशेषः वैशेषो वैशेषसोमेन यजेतेति तद्वचनाप्येव कारुण्यमर्थितो भवति । न ह्यनित्याधिकारोऽस्ति विधौ न
 तेनैवैवः न स्याद्वाक्यशेषत्वं ॥ तु शब्दः पक्षोऽप्यवर्तयति । नैतदेवमधिकारवाक्यशेष इति नित्यो हि दर्शपूर्णमासौ
 यावज्जीवैदर्शपूर्णमासाभ्यां यजेतेति नित्योऽवतत्रे मोपुरोडाशौ फलं प्रति सहकारितो तावन्तिसोमयाजिनं प्रति

विधीयेतेत्यनुपपन्नं कथं नित्योत्तिष्ठति पूर्णमासयोर्न विधायतः । पश्चात्सोमयाजीतस्योपपद्यते इति नोपपद्यते
पुरोडाशविधेर्नित्येन दशपूर्णा माससमुदायेन संबन्धस्तस्मात्त्रासोमयाज्यधिकारश्च नित्यावशेषः कर्तव्य इति अधिकृत्य
संज्ञायां नित्येति । नैवमपि सर्वेषु क्रियते यावेतो पुरोडाशो दशपूर्णा मासयोर्विहितो तो प्रत्यसोमयाजी विधीयते इति
कथं तर्हि असोमयाजीयः स्वर्गकामः स आग्रेयं कुर्याद्देशाग्रे वेत्येतत्कर्मणी विधीयेते विधेते चेत्तत्पूर्वोपपद्यते इति
रेतत्र यावेतावित्यनुवादवचनं धर्मापेक्षं न विधायति । यथा एतस्यैवरेवतीषु वास्वत्तौ यमन्निद्रा मसामकृतेति । ए
वशब्दश्च पुनरित्यस्मिन्नर्थे न विधायति यथा त्सीरेणानुक्ता देवदत्तः क्षीरेणैव भुंजीतेति । भुञ्जते देवदत्तः
भुंजीतेवेति । पुनरिति गम्यते एवमिहापि सोमयाजिनश्चासोमयाजिनश्च दशपूर्णा मासविधानेन विहितो पुरो
डाशो पुनरसोमयाजिनस्यैव विधीयेते पुरोडाशाभ्यामेवा सोमयाजिनयाजयेदिति तद्वर्माकाभ्यामिति गम्यते ।
सनिबने कदेशेन कर्तुः प्रधानभूतत्वात् । सतिवाधिकारो वेपु पुरोडाशयोरसोमयाजिकर्तृ संबन्धो नोपपद्यते अधिक
कारशेषो हि प्रधानभूतः कर्त्तानिर्दिश्यते न वा सति फले प्रधानभाव उपपद्यते । न च दशपूर्णा मासैकदेशभूतो पुरोडा
शो फलस्य साधकौ प्रवतः । न च वचनप्रामाण्यात् फलकल्पयित्वा ते वचनद्वयसंज्ञायावात्तत्तस्मादपि नास्ति अधिक
रशेष इति । कृत्स्नत्वाच्च तथ्यास्त्रोमे ॥ यदुपवर्णितं वैश्वस्तोमवदिति युक्तं वैश्वस्तोमे कृत्स्नं वैश्वस्तोमे न कल्पयि
देकदेशः तत्र फलसंभवति न वा त्रफलसंभवति न वा त्रकिं विदेकं नित्यमनित्येन संबध्यते तस्माद्द्वैषम्यं वैश्वस्तोमे न क
र्तुः स्यादिति चेत् । इति चेन्न मयसेनापि कास्त्रुतिशेषो वक्तव्यते इति । तत्रोच्यते कर्माक्षरयोस्तस्मिन्नावक्तव्यते यावेता

वितिष्ठपेक्षावचनेन लक्षणाया कृत्येत्। कथं तह हिमिति अगकर्तृ रूपदेशोऽप्यकर्त्तानप्रधानेपाजयेदिति हेतुकर्तुरे
 वैतस्य सक्षेवनेन लक्षणाया यजेः कर्तुः। अपि च नित्या नित्ययोर्विरुद्धः सर्वेषोऽप्युपागतो न प्रविष्यति। न चैकदेशस्य फलं क
 ल्पयिष्यते असौमयाजी पुरोडाशाभ्यां यजपितृभ्य इति याजयितु रूपदेशोऽप्युपाय प्रविष्यति। न गुणार्थत्वात् प्राप्ते च
 नोपदेशार्थः। नैतदेवमगकर्तृ रूपदेश इति अगकर्त्ता हि प्रधान कर्तुरेव क्रियोपदेशेन गुणामृतः प्राप्नोति न चास्य फल
 श्रूयते न च कृत्यपितुं शक्यं सुपय हविशेषात्। न व प्राप्नोति पुनरुपदेशे किं विदुस्ति प्रयोजनं॥ अर्थ प्राप्नोति ननु वादः
 पुरोडाशयोर्योगे विधातुं न व परिसंख्या त्रिदोषत्वात् सोमयाजिनश्च विनीतः कर्त्ता। सेव वा तत्र न स्मात्कर्मोत्तरयोस्तपत्रि
 पिति। कर्मणोस्तु प्रकरणे तत्रायत्वात् गुणानां लिंगेन कालवात्स्यात्। नु शब्दोऽप्युपायवर्त्तयति नाधिक्योः कर्मोत्त
 रयेऽस्तु त्रिरिति एतयोः कर्मणोः प्रकरणे काल उच्यते। न सोमयाजिनं कर्त्तारं प्रति पुरोडाशो विधीयेयात्तां कुतः तत्राय
 त्वात् स हि मायो सावुक्ता अपि वा कालवात्स्यात् प्रदर्शनादिदोषस्येति॥ इहापि स एव माय असौमयाग काले द
 र्शपूर्णमासयोरेतौ पुरोडाशौ जवत इति किमेव प्रविष्यति फलकृत्यनादोषेन प्रविष्यति। यदा स मुदायस्य फलमिष्य
 ते तदा सर्वेषोऽप्युपायानां फलं प्रविष्यति। शक्यते वा सोमयागे न विशेष लिंगेन कालेन च पितुमेतस्मिन्नेकाले पुरोडाश
 षामेव यजेत न सोमा यजेतेति। यदि नु सोमा यजेत सोमयाजिनो न ताभ्यां समवायोऽस्ति विप्रकृतकालत्वात्॥ नु शब्दोऽप्युपाय
 यावर्त्तयति पदिसात्राण्यसौमयाजिनो न ताभ्यां समवायोऽस्ति विप्रकृतकालत्वात्॥ कालार्थं प्रवर्त्तयति ननु महेति। सोमा

भा. २०
१२२

पीवसोमयाजिनएवअनादीकितेतस्मिन्नादीकितववनेयथाशास्त्राणिवेत्प्रमातृस्फुगतस्तेपरमातिमिति। एवं हि श्रूयतेनसोम
याजीसत्रयेदिति एव सतिनकालार्थश्रवणः। कथं नैवताभ्यां पुरोडाशाभ्यां सान्नाप्यस्य समवायः प्राज्ञः विप्रश्चकालत्वात्प्राज्ञसो
मयागात्पुरोडाशोऽहं सान्नाप्यप्राज्ञमेव न तदर्थं पतितद्यं। तस्मान्न कालार्थश्रवणोऽहं कर्मोत्तरवेदनैवेति। अपि वा विहितत्वात्पुरा
र्थाप्यपुनः श्रुतेः सदेहश्रुतिर्हि देवता र्थास्पातृयथानभिप्रेतः तथाप्येयो र्थनादेकदेवते। अपि वेत्ति पक्षे दद्यात् त्रिर्नैतत्कर्म तस्मै
दनेति अनुवाद आग्नेयस्य विहितत्वात् विहितोऽस्य सावृत्तयत्रयदग्नेयोऽष्टाकपालो मावास्यार्थापोर्णमास्यावायुतोऽप्रवर्तनी
ति। ऐं द्राग्रस्य त्रवन्ति विधिरुजयत्रा विहितत्वात् सयत्र न प्रोतिपोर्णमास्यामैं द्राग्रविधानार्था एषा श्रुतिर्यथा एषा नमि
त्रेतरुजयाग्नेय उच्यते। विधाने वोचयत्र तस्य दर्शनैव आग्नेयैव तुर्द्धकरोतीति तथा साकं प्रसूतं आत्मागाभ्यो प्रवर्णये
न पुरोडाशेनेति। विधितुवादरापताः॥ तु शब्दः एतमपि पक्षं दद्यात् वर्त्तयति नैतदेवमाग्नेयेनुवादे ऐं द्राग्नेविधिरिति उक्तयोः काल
विधिः स्थाना कुतः। वादरायणाच्चाचार्यो मय ते स्म प्रागपि सोमयागात् सान्नाप्यविधिरिति असोमयाजिनोपि सान्नाप्ये श्रू
यनेतदुसमेव नयेदिति। तथा तथेहस्माद्गुणोपापनाः सान्नाप्यमेवासोमयाजिनस्तस्मात्कालार्थः संयोग इति। प्रतिषिद्ध
विज्ञानाद्वा॥ याशब्दः पक्षे दद्यात् वर्त्तयति नैतदस्ति कालविधिरिति। नाप्यधिकयोः कर्मणोरुत्पत्तिर्नवाग्नेयस्यानुवादः ऐं द्रा
ग्रस्यविधिः किन्न हि उक्तयोऽनुवादः कथं सोमयाजिनः सान्नाप्यविधानार्थमेतद्वाक्यं अतो नैं द्राग्रस्यापि विधिः प्रिये तद्विददा
वा त्समेव मजिसेवैवः कियते असोमयाजिनः पुरोडाशावेतौ यौ प्राज्ञौ सोमयाजिनः सान्नाप्यमपरमपीति पुरोडाशाभ्यामेवासोम
मयाजिने याज्ञपेद्यावेताग्नेश्चैदं द्राग्रश्च सान्नाप्येतसोमयाजिन इति एवमेवेन वाक्येन सोमयाजिनः सान्नाप्यं विधीयते अपरो १२२

विवाहेन सोमयादिनस्तस्मादुजयोप्यनुवादइति। तथा चान्यार्थदर्शने॥ अग्यार्थोपि वैतमर्थदर्शयति न कर्मात्रे इति। कथं
 तु ईशोपोषा मास्यामा हुतयो ह्यत्रैत्रयो रथामा वास्यायामिति। कर्मोत्तरोत्तरावप्यधिका हुतयो वेपुरिति। उपंशु यान् मेतराय
 जतीति हविर्निगि श्रुतिं त्वानयथा कर्मा प्रतीयेता दूर्वो पूर्णमासयो रात्रायते। उपंशु याजमन्तराय जतीति। तत्र द्वयं प्रतिसे देहः किम
 नियम उत नियतं किं विदुर्मिति। किं प्राप्तेन किं विदुर्वीरूपे श्रूयते तस्माद्यथा कर्मा प्रतीयेत। तत्र उच्यते श्रूयते हवीरूपमाजस्ये
 व नौ उपंशु पौर्णमास्यां पञ्चमिति। तस्मादाज द्वयं कस्यात्। उच्यते। एवमप्यनियमो यत्किं दाज्यं गृहीत्वा इसेतेति॥ औवाहा
 सर्वसंयोगात्॥ औवाहाद्यादिसेतनपतः कुतः सर्वयजति संयोगात्। सर्वयजति निर्हितस्येव द्वे। सर्वस्यैवा एतद्यज्ञाय गृह्यते य
 ज्ञायामाज्यादिसेतनपतः कुवायामिति तस्मान्धौवाज्या नृपजेनेति। तद्वच्च देवतायां स्थाने। देवतां प्रत्यक्षं यथा जस्य संशयः कि
 म नियमे नियम इति किं प्राप्तेन द्वयं प्रत्यय नियमः पूर्वाधिक्येन पूर्वयज्ञेन द्वे देवतायामनियमः। नन्वग्रीवो मे विधीयेते। उच्यते। पु
 रा कल्पसंज्ञायां न विधिसंज्ञाः इमाः तद्विष्णुः दुषीशु यष्ट्या हृत्येवमादिना देवता विधीयन्ते। उच्यते॥ उक्तमजा प्रिक्राना वव नार्था एते
 अर्थे वा दाइति तस्माद नियम इति। तां ग्रीवां प्रकरणान्। न हि देवता मन्त्रेणा योगो भवति। न वचन मन्त्रेणा देवता नवा मस्य विहिता
 देवता न्यस्यावकृत्य ते तस्मात्प्रकृतानां ते तत्र बाला मन्यतमया देवतया प्रकृत्या देवता कृत्वा देवता मन्त्रा मिच्छामः। एकया बहु
 तार्थत्वा न पोंका विदेवतामिति। धर्माद्वा स्यात्प्रजापतिः॥ तां ग्रीवां मन्यतमा देवते पुक्ते तत्र संदेहः किं तां ग्रीव नियमः अथवा प्र
 जापतिरथ वाग्निरथ वा विष्णुमावास्यायो वोपोशु याजः अथवा पोर्णमास्या पुपोशु याजो देवता विकृत्यश्चेति। अथवा पोर्णमास्या
 मेवोपोशु याजस्तत्रैव विष्टाया देवता इति एते पक्षाः॥ किं ता वत्प्राप्ते प्रजापतिर्देवतां कुतः धर्मात्। तस्य ह्यपोशु त्वे धर्मः तस्मा

[illegible]

पस्प पुरोडाशेन दर्शयति त्रिमावास्याविकारे ॥ इत्थनामावास्यायापु पोशुयाजः ॥ त्रिमावास्याविकारे हि सा कृत्रस्फुण्डे सा वा
 प्यास्यानत्रयं सा त्राप्यस्य दर्शयति नोपोशुयाजस्य तस्मान्नामावास्यायापु पोशुयाज इति ॥ अग्रीषोमविधानात्तु पौर्णमास्यामुप
 यत्र विधीयते ॥ तु शब्दः पक्षे व्यावर्तयति ॥ नैतदेव यौर्णमास्यामेवोपोशुयाज इति उभयत्र स्यात्तदेव तविकल्पस्तु कुतो ॥
 ॥ श्रौतं पौर्णमास्यायाजः ॥ श्रुते उपोशुयाजमेतदायजतीति यदेतदाजस्येव ना उपोशुपौर्णमास्यापजेरन्निति देवता विधा
 नमेतत्तु पौर्णमास्यां तस्मादग्रीषोमदेवसः पौर्णमास्यामुपोशुयाजः मैत्राभानान् वैष्णवोमावास्यायामिति देवता विकल्पः
 स्यात् ॥ अतिविधिविधानान्वाविकल्पः समानदेशः स्यात् ॥ न चैतदस्ति पदुक्तं सुत्रयत्रोपोशुयाजः देवता विकल्पश्चेति किं
 तर्हि पौर्णमास्यामेवोपोशुयाजस्तत्रैव विस्वाद्या देवता इति ॥ कुतः ॥ अतिविधिविधानात् ॥ किमिदं प्रतिविधिविधा
 नादिति त्रिमावास्यावर्जपित्वा पौर्णमास्याविधानादितिकथमाजस्येव ना उपोशुपौर्णमास्यायजन्निति प्रकृत्यसमाग्राय
 ने जामिवा एतच्च जस्य कियते पदवै पुरोडाशावुपोशुयाजमेतदायजतीति पौर्णमास्यामिति गम्यते तत्रैव वेदेनैव न वि
 कुरु पोशुपष्ट्यो ॥ जामित्वा पप्रजापतिरुपोशुपष्ट्यो जामित्वा पग्रीषोमानुपोशुपष्ट्यावजामित्वायेति ॥ तत्र पौ
 र्णमास्यामेवोपोशुयाजस्तत्रैव विस्वाद्या देवता इति ॥ तथा चान्यार्थदर्शने ॥ इत्थनामावास्यायापु पोशुयाजः ॥ कुतो
 न्यायेनैतमर्थं दर्शयति ॥ कथं ॥ चतुर्दशपौर्णमास्यामाहुतयो हूयते त्रयोदशमावास्यायामिति चतुर्दशमेव युस्त्रयो
 दशेति नोपपद्यते न तस्मान्नामावास्यायापु पोशुयाज इति ॥ नवानेगं सकृच्छ्रुता बुभुषत्र विधीयतासे वैधात् ॥ इत्थनामावा
 स्यायानेगं सकृच्छ्रुयमाणामनेगमुभयत्र न वेति ॥ अग्रीषोमविधानार्थत्वादुभयत्र स्यात् ॥ अधाने वेदेनो गतस्मान् पौर्णमास्याश्च

शक्ति

भाद.
८०
१२५

तयोक्तविधानात्तुष्टः पक्षेद्यावर्त्तयति। उक्तयोः पौर्णमास्योक्त्यां श्रुत्या जः। एकपुरोडाशायामपि स्यादित्य-
र्थः। कुतः। विधानानुविधीयते हि स एकपुरोडाशायामपि स्यादिति पौर्णमासी त्राज्यस्यैव नात्र पांशुपौर्ण-
मास्यायजन्ति। पौर्णमासी शब्द एकपुरोडाशवर्जयन्नुपरुध्येत तस्मादेकपुरोडाशायामपि स्यात्। गुणानां च
परार्थत्वादुपवेशवधदेति स्यात्। गुणान्वात्तराले प्रधानार्थे श्रूयते तपोश्रुत्या ज्ञेयं न॥ अत्रराले नोपाश्रुत्या
जस्योपकर्त्तव्यमिति। नासावेकपुरोडाशायामुपांशुयाजे निवर्त्तयितुमर्हति। पौर्णमास्यो हि श्रूयमाणा ज-
पोश्रुत्या ज एकपुरोडाशायामपि पौर्णमासीत्वात् तत्र प्राप्नोति अंतराले वश्रूतत्वात् तत्रालेपि प्राप्नोति। ए-
कपुरोडाशायामन्तरालात्तावात्तराले स्यात्। तस्मादन्तरालस्य गुणस्य प्राप्तिर्यदा पौर्णमासी तदेति स्या-
त्तत्र उपवेशवत्। यथा उपवेशे ताकपालान् उपदधातीति पक्षोपवेशस्तदा तेनेति गम्यते एवमिहापि यदा तत्राल-
तदन्तराले प्रविष्यति। तस्मादेकपुरोडाशायामपि स्यादिति। अनपायश्च कालस्य लक्षणा हि पुरोडाशोऽन्वयते।
न च त्रगुणा कत्रपांशुयाजः श्रूयमाणो अंतरालात्तावादुद्यमानोऽपि पौर्णमास्यामेकपुरोडाशायामेव गुणपाकल-
स्यासाधक इति न क्रियेन हि पौर्णमासी विशेषेयत्रांतरालमिति अंतरालगुणानां विधीयते। अविशेषेण हि हि
पुरोडाशायामेकपुरोडाशायामेव द्विधाने॥ तस्मादेकपुरोडाशायामेव प्रयोजनात्तावान्न करिष्यत इति। आह एवमस्य राम-
त्कपांशुयाजात्तावादेकपुरोडाशानेव कर्त्तव्यं॥ अत्रोक्ततेनेषदाष्टफलवती हि सा प्रविष्यति यदि हि पुरोडाशा १२५

संज्ञविष्पतीति। अत्रोच्यते। पद्येकपुरोडाशायां वैगुण्यमुपांशुयाजस्य स्यात्ततो न क्रियेत न नुवैण्यगुमस्ति न हीतरालंगुणा
तः श्रूयते किं तर्हि कालं लक्षयितुं यो पुरोडाशौ तयोर्मम इति। कथं। अनुद्यहितो पुरोडाशवेत द्विधीयते जामिवा एतच्च ज
स्य त्रिपते पदत्वं यो पुरोडाशावुपांशुयाजमेतराय जतीति यौतावनूदितौ यथाद्य वहितौ भवतः तथोपांशुयाजः क
र्त्तव्यस्तमिक्काल इति गम्यते अत्र पायश्चित्तस्य कालस्यैकपुरोडाशायामपि कथं यो हि द्वयोः पुरोडाशयोर्मम इति
कालो वा गम्यते स एव पूर्वस्मादुत्तर इति एवंचेत्॥ यद्यप्येकपुरोडाशायां द्वौ पुरोडाशौ न स्तथापि स पूर्व आग्नेयोस्ति
तस्मादुत्तरः स एव कालो यो सावत्तरालेन लक्षितः। यथानागवेतालायामागेतद्यंशोस्ववेलायामागेतद्यं पटह
वेलायामागेतद्यमिति यस्मिन् ग्रामे न नागाः न शंखाः। न पटहस्तस्मिन् अपि स एककालः तत्र हि आगमनं क्रि
यते एवमिहापि द्रष्टव्यं तस्मादेकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्त्तव्य इति। प्रशंसार्थमजामित्वा। अथ पदुक्तम
जामिकरणार्थत्वादिति तस्यैह कर्त्तव्यमत्रोच्यते अशंसोपांशुयाजस्य वैवित्रेणानत्वे तदेवात्र फलं विधीयते य
दजामित्वमिति। कुतः विहितस्य हि प्रयोजनं विधीयते न चैव सत्पुपांशुयाजो विहितः स्यात्तत्र विधानेन चार्थद्वयविघा
नदोषः न चाजामिकरणं नाम किं विहितं फलं तस्मात्प्रशंसैवा। यद्योपस्तराणि मिघारणायो रम्यतार्थत्वं अमृतं प्राजं
मर्त्तं हि विर्यदुपस्तराणि मिघारयन्मृतं दुतिमेवै न करोतीति। तस्मादेकपुरोडाशायामुपांशुयाजः कर्त्तव्य ए
वेति॥ ॥ इति श्रीमत्सवरस्वामिकृतौ मीमांसाभाष्ये दशमस्याध्यायस्याष्टमः पादः समाप्तः ॥

संज्ञविष्पतीति

इति
मीमांसाशास्त्रम्

१०६

४

भा.स.
८०
१२६

॥ शाबरमीमांसाभाष्य १५ दशमाध्यापूर्वेतिराह ग्रंथ १२७॥ १०

१०

शान्तरस्वामिप्रणीतम्

✓ 106
8
(दशमाध्यायक)